

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი
ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი

**საქართველოს
ისტორიულ-ეთნოგრაფიული
აქლასი**

მ ა ს ა ლ მ ბ ი

ვ. უაჩილაძე

მეცნიერებათა საქართველოში

ჯამოცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1986

ნაშრომში წარმოდგენილია საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის მასალები ქართველი ხალხის მეურნეობის ერთ-ერთი ტრადიციული დარგის — მესაქონლეობის შესახებ. მესაქონლეობის ფორმათა განვითარების ისტორიული პროცესისა და ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის პრინციპების დახასიათებასთან ერთად ნაშრომში შეტანილია მესაქონლეობის საკვები ბაზის, კერძოდ სათიბებისა და საძოვრების დახასიათება. ცალკეა წარმოდგენილი მთური, მთაბარული (ტრანსპუმანსე), ბარული და მომთაბარული მესაქონლეობის ფორმები, მესაქონლეობის მარშრუტები და პარალელური სამეურნეო ბაზები. შეძლებისდაგვარად დადგენილია მესაქონლური კულტურის ყველა ამ ელემენტის გავრცელების არეები, სიხშირე და მანშტაბები XIX ს. მეორე ნახევრისა და XX ს. დასაწყისისათვის. კელევის ეს შედეგები წარმოდგენილია სამეცნიერო კარტოგრაფების, ტაბულებისა და ილუსტრაციების სახით.

სარედაქციო კოლეგია:

ბ. გამყრელიძე (მდივანი), ვ. ითონიშვილი, თ. ოჩიაური, ა. რობაქიძე (მთ. რედაქტორის მოადგილე), ჟ. რუხაძე, ვ. შამილაძე, გ. ჩიტაია (მთ. რედაქტორი), გ. ქალაბაძე.

ტომის რედაქტორი: ალ. რობაქიძე

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

წინამდებარე კრებულში წარმოდგენილია საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის მასალები ქართველი ხალხის მეურნეობის ერთ-ერთი ტრადიციული დარგის — მესაქონლეობის შესახებ. ამ რიგის ნაშრომის მიზნის, ამოცანებისა და სტრუქტურის შესახებ სათანადოდაა ხაზგასმული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის პირველ მონაკვეთში, რომელიც ასევე ჩვენი ქვეყნის მეურნეობის მნიშვნელოვან დარგს — მიწათმოქმედებას მიეძღვნა¹. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ რამდენადაც საქმე არა უშუალოდ ატლასს, არამედ საატლასე მასალებს ეხება, ჩვენ შევეცადეთ საქართველოს მესაქონლეობის ცალკეულ საკითხებზე შედარებით ვრცელი მონაცემები მოგვეტანა, ისე როგორც ეს ბოლო პერიოდში კავკასიის სხვა რეგიონების ხალხთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებშია წარმოდგენილი².

მესაქონლეობის ფორმათა გენეზისისა და განვითარების პროცესებს საქართველოში წინამდებარე კრებულში ცალკე ნარკვევი მიეძღვნა, სადაც ნათლადაა ნაჩვენები მეურნეობის ამ დარგის ადგილი და როლი ქართველი ხალხის ისტორიაში. შევვებებით მხოლოდ რამდენიმე ზოგად მონაცემს, რომლის მიხედვითაც ნათლად ჩანს ამიერკავკასიისა და საქართველოს მესაქონლეობის დაწინაურებული მდგომარეობა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში — XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში.

ოფიციალური მონაცემებით გასული საუკუნის 80—90-იან წლებში ამიერკავკასიის მთიანი მოსახლეობის 40%-მდე ცხოვრების ძირითად საზრდოს მესაქონლეობიდან იღებდა³. ამ პერიოდში ამიერკავკასია მსოფლიო მესაქონლეობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრად ითვლებოდა. არასრული სტატისტიკური მონაცემებით აქ აღრიცხული იყო 1900 000 მსხვილფეხა საქონელი, დაახლოებით 5 000 000 ცხვარი და 770 000 ცხენი. საერთოდ ამიერკავკასიის შედარება მესაქონლეობით განვითარებულ ევროპის ქვეყნებთან ფრიად საგულისხმო ფაქტებს იძლეოდა. 100 სულ მცხოვრებზე მსხვილფეხა საქონლის რაოდენობით ამიერკავკასიის ეჭირა მეოთხე ადგილი გერმანიასთან და შვეიცარიასთან ერთად, ცხენის რაოდენობით მეორე ადგილი, ხოლო ცხვრის რაოდენობით — პირველი დანიასთან ერთად⁴. მსხვილფეხა საქონლის მხავე შეფარდებით ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხები უსწრებდნენ ევროპის ისეთ სახელმწიფოებს, როგორც იყო დანია, სერბია, საბერძნეთი შოტლანდია, შვეიცარია, პოლანდია, ნორვეგია და ა. შ⁵. ამ მონაცემებით ამიერკავკასია მთლიანად საქონლის რაოდენობით ევროპული ქვეყნებიდან მეორე ადგილზე იდგა და მხოლოდ დანიას უთმობდა პირველ ადგილს⁶.

ამიერკავკასიის მესაქონლეობის ამ დაწინაურებულ მდგომარეობას სხვა რეგიონთა შორის მნიშვნელოვან ფონს უქმნიდა საქართველოს მესაქონლეობაც. 1884 წლის კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების ანგარიშში წარმოდგენილი სტატისტიკური მონაცემებით თბილისის გუბერნიაში აღრიცხული იყო დაახლოებით 500 000 მსხვილფეხა საქონელი, 1 909 000 ცხვარი და 80 000 ცხენი. ქუთაისის გუბერნიაში შესაბამისად 150 000 მსხვილფეხა

საქონელი, 128 500 ცხვარი და 40 000 ცხენი⁷. ამ მაჩვენებლების მიხედვით საერთოდ საქართველოში მსხვილფეხა საქონლის რაოდენობა აღწევდა 650 000 სულამდე, ცხვრის 2 020 000, ხოლო ცხენისა 120 000 სულამდე⁸. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემობას, რომ აღრიცხვისა და სტატისტიკის მასალებში არ ყოფილა წარმოდგენილი საქართველოს ყველა კუთხე, აგრეთვე მასში არ შესულა მონაცემები ჯორის, სახედრის, თხისა და ღორის რაოდენობის შესახებ, მაშინ საქართველოს მესაქონლეობის ზედრიითი წონა კიდევ უფრო გაიზარდება.

მესაქონლეობის ეს განსაკუთრებული როლი საქართველოს სამეურნეო-კულტურულ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში მეურნეობის, ამ დარგის წარმოჩენას ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის თვალთახედვით ფართო მასშტაბის მიზნებს უსახავს. კერძოდ, მესაქონლეობის სამეურნეო-კულტურული ასპექტების კარტოგრაფირება გულისხმობს მეურნეობის აღნიშნული დარგის ფორმებისა და სისტემების განლაგებისა და განვითარების ზოგად კანონზომიერებათა გამოვლენასა და დადგენას. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს მესაქონლეობის გავრცელების არეების, ზედრიითი წონისა და მასშტაბების, ძირითადი და სეზონური პარალელური სამეურნეო ბაზების ბუნებრივი რესურსებისა და მათი ტერიტორიულ-მეურნეობრივი ურთიერთდამოკიდებულების, სამეურნეო ნაგებობების, საქონლის ჯიშებისა და მესაქონლეობის წარმოების ის უმთავრესი თავისებურებები, რაც საფუძვლად უდევს მეურნეობის ამ დარგის ამა თუ იმ ფორმისა და მისი ქვესახეების სტრუქტურისა და ტიპოლოგიური სახესხვაობის განმსაზღვრელ ნიშნებს.

კლასიფიკაციისა და კარტოგრაფირების გარკვეულ პრინციპებს გულისხმობს საქართველოს მესაქონლეობის სოციალურ-ეკონომიკური ასპექტების კვლევა და ანალიზიც, რაც მიზნად ისახავს მეურნეობის ამ დარგის გაძლიერების სამეურნეო-ორგანიზაციული და ეკონომიკური მხარეების წარმოჩენას. კერძოდ, ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა შრომის ორგანიზაციის კოლექტიური და ინდივიდუალური ფორმების, თანაბარუფლებიანობის პრინციპისა და დაქირავებულ შრომაზე აღმოცენებული ამხანაგობა-გაერთიანებათა ორგანიზაციულ-ეკონომიკური სტრუქტურისა და დაქირავება-ექსპლოატაციის პირობების ძირითადი ტიპოლოგიური თავისებურებების გამოვლენა. და დადგენა, რაც ასევე დაკავშირებულია და განსაზღვრავს მესაქონლეობის ამა თუ იმ ფორმისა და ქვესახეების სპეციფიკურ ნიშნებს.

საქართველოს ბუნებრივ-ისტორიული გარემო, რომელიც ზღვისპირეთის სუბტროპიკული ზონიდან თუ უდაბნოსმავგარი ველებიდან მალალმთიან ალპურ ზონამდე ხშირად ერთი ხეობის ფარგლებშია წარმოდგენილი, ქვეყნის ბარის, შუამთისა და მთიანეთის სამეურნეო კომპლექსებს მრავალფეროვან ხასიათს აძლევდა, სადაც მესაქონლეობას განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა. შემთხვევითი არაა, რომ საქართველოში აღმოცენდა და ჩამოყალიბდა ბარული და მთური მესაქონლეობის, ტრანსკუმანსისა და მომთაბარეობის ყველა ის ფორმა და ქვესახე, რომლებიც დამახასიათებელია არა მარტო საერთოდ კავკასიის, არამედ ზოგადად მსოფლიოს სხვა მთიანი ქვეყნებისათვისაც. აქეთ ვითარებაში საატლასე მასალის სრულყოფილი გამოვლენის, ტიპოლოგიური კლასიფიკაციისა და კარტოგრაფირების მიზნით სავსე და კამერალური მუშაობა წარიმართა ბარის, შუამთისა და მთიანეთის ვერტიკალურ ზონებში, სადაც მესაქონლეობის ამა თუ იმ ფორმისა და მათი ქვესახეების ლოკალური მრავალფეროვნების, მიწათმოქმედებისა და მეურნეობის სხვა დარგებთან მა-

თი შესაძლებლობისა და შეთანაწყობის სტრუქტურულად რთული სამეურნეო-კულტურული კომპლექსებია წარმოდგენილი.

საქართველოს მესაქონლეობის ამ თავისებურებათა კვლევა და სათანადო გაშუქება ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის დონეზე მეცნიერულად გამართული მეთოდოლოგიური პრინციპების გამოყენებით გახდა შესაძლებელი. ატლასის მასალების ამ მონაკვეთში შესული ნაშრომები დაწერილია საბჭოთა ეთნოგრაფიულ მეცნიერებაში ტრადიციულად მომდინარე შედარებით-ისტორიულსა და რეტროსპექტრული რეკონსტრუქციის მეთოდებზე დაყრდნობით, ხოლო პირველადი ინფორმაციის მიღებისას გამოყენებულია უშუალო საველე დაკვირვება, რაც თავის მხრივ შესასწავლი ობიექტისადმი კომპლექსურ-ინტენსიური კვლევის მეთოდით მიდგომას გულისხმობს.

საველე-ეთნოგრაფიული და კამერალური კვლევის აღნიშნული მეთოდების გამოყენებით შესაძლებელი გახდა შესასწავლი მოვლენების სრული აღწერა მატერიალური, სოციალური და სულიერი მხარეების გათვალისწინებით, მათი კულტურულ-ისტორიული და სოციალური ფუნქციების გახსნა და განვითარების პროცესთა ზოგადი კანონზომიერებების, აგრეთვე ლოკალური გარემო პირობებით განპირობებული სპეციფიკური თავისებურებების გამოვლენა და დადგენა, რაც ასე აუცილებელია ატლასში წარმოდგენილი საკითხების ტიპოლოგიური კლასიფიკაციისა და კარტოგრაფირების პროცესში. ეთნოგრაფიული მასალების ანალიზმა ისტორიული, არქეოლოგიური, ეკონომიკურ-გეოგრაფიული, პალეოზოოლოგიური, ზოოტექნიკური და სხვა მომიჯნავე დარგთა მეცნიერული მონაცემების შუქზე, რაც ფართოდაა გამოყენებული კვლევის პროცესში, შესაძლებელი გახდა ცალკეული მოვლენებისა და ფაქტების ისტორიული გზების გაშუქებაც. და მიუხედავად იმისა, რომ საატლასე მასალის კარტოგრაფირება ძირითადად ორი ისტორიული პერიოდით — XIX ს. მეორე ნახევრითა და XX ს. დასაწყისითაა წარმოდგენილი, კვლევა-ძიების ქრონოლოგიური ჩარჩოების გაფართოებამ ხელი შეუწყო მესაქონლეობის სამეურნეო-კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური ასპექტების გენეტიკურ კავშირთა დაკვირვებას და იმ თავისებურებათა წარმოჩენას, რაც დამახასიათებელი იყო მათი განვითარება-გენეზისის უმთავრეს საფეხურებზე.

საქართველოს მესაქონლეობის შესასწავლად მრავალფეროვანი წყაროები არსებობს. შეუძლებელია დავასახელოთ საქართველოს ისტორიის მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი წყარო, რომელშიც არ იყოს პირდაპირი თუ არაპირდაპირი მონაცემები ქართული მესაქონლეობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხებზე. ისინი დაწყებული ძველასირიული, ურარტული, ანტიკური, ბიზანტიური თუ ძველქართული წერილობითი წყაროების, აგრეთვე საარქივო მონაცემების ჩათვლით, ატლასის მასალების სათანადო მონაკვეთებში იქნება მიმოხილული და მითითებული.

საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის მესაქონლეობის შესწავლა ჯერ კიდევ რევოლუციამდელ პერიოდში დაიწყო. გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან მესაქონლეობის საკითხებზე მნიშვნელოვანი მონაცემები ქვეყნდებოდა მრავალწლიან პერიოდულ გამოცემებში: „Труды Кавказского общества сельского хозяйства“, „Кавказское хозяйство“ და „Кавказское сельское хозяйство,“ ხოლო 80-იანი წლებიდან ისეთ კრებულებში, როგორც იყო „Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края“ (I-VII тт., Тифлис, 1885—1889 гг.) „Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского

კრამ" (I-V ტ., თფილისი, 1887—1888 გ.) და „მატერიალები დარევისის კუთხით და დარევისის კუთხით“ (I-IV ტ., თფილისი, 1887-1899 გ.). ამ კრებულებში, აგრეთვე სოფლის მეურნეობისა და გეოგრაფიული საზოგადოებების ანგარიშებსა და დანართებში დაბეჭდილი ცალკეული წერილები და სტატიები შეიცავდნენ მნიშვნელოვან ცნობებს საქართველოსა და კავკასიის სხვა კუთხეების მესაქონლეობის წარმოების ხერხებსა და საშუალებებზე, სამეურნეო-ბუნებრივ რესურსებზე, შრომის ორგანიზაციის სწავლასა და ფორმებსა და საქონლის ჯიშებზე და ა. შ. ანალოგიური საკითხებია განხილული ქართული პერიოდული პრესის („მეურნე“, „სასოფლო გაზეთი“, „მოსავალი“, „გუთნის დედა“ და სხვ.) ფურცლებზე გამოქვეყნებულ ავტორთა წერილებშიც.

ი. ანდრონიკოვის, ა. ქალანთარისა და ქ. ვერშიშვილის ზემოთ მითითებულ გამოკვლევებთან ერთად ცალკე უნდა აღინიშნოს ვ. გეევსკის, პ. ვარავინის, ი. ბახტაძისა და ა. ნატროვის ნაშრომები, რომლებშიც მთლიანად კავკასიის თუ მისი ცალკეული კუთხეების მიხედვით თავმოყრილი და ტანზოგადებულია მასალები და მონაცემები, შეკრებილი თვით ამ ავტორთა მიერ ან გამოქვეყნებული ზემოთ აღნიშნულ მასალებსა და ანგარიშებში¹⁰. ქართული მეცხვარეობის შესახებ რიგ ზოგად დებულებას იძლევა აგრეთვე მ. მაჩაბელი თიანეთის მაზრის სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიკური ყოფის შესახებ გამოქვეყნებულ მასალებშიც¹¹.

საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიკური ისტორიის თავისებურებები, რაც დიდ გავლენას ახდენდა მეურნეობრივი ცხოვრების ბუნებრივ მიმდინარეობაზე, ხალხის სამეურნეო კულტურის კვლევა-ძიების საქმეში კულტურულ-ეკონომიკური ცხოვრების შესწავლის უაღრესად ფართო პროგრამას მოითხოვს. ამ გარემოებას დიდი ყურადღება მიექცა ქართული ეთნოგრაფიული სკოლის დაარსების პირველი წლებიდანვე, როცა ისინი იყო ისახებოდა ქართველი ხალხის სამეურნეო-მატერიალური თუ სულიერი კულტურის შესწავლის ამოცანები. ამ საკითხების კვლევა-ძიებასთან ერთად მკვლევართა ერთი ნაწილი სპეციალურად ეხებოდა საქართველოს მესაქონლეობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ცალკეულ მხარეებს, რაც ასევე სათანადო პუბლიკაციებში აისახა¹². ეს ნაშრომები გამოყენებული და მითითებულია ატლასის მასალების სათანადო მონაცემებში. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის გამოკვლევები, რომლებიც შესრულდა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის სპეციფიკის გათვალისწინებით¹³, აგრეთვე მონოგრაფიები და ცალკეული სტატიები, რომლებშიც შესწავლილია აჭარის, სამეგრელოს, რაჭა-ლეჩხუმის, სვანეთის, ქვემო ქართლის, თუშ-ფშავ-ხევსურეთის, მთიულეთის, მესხეთ-ჯავახეთისა¹⁴ თუ სხვა მეზობელი და მომიჯნავე კუთხეების მსხვილფეხა მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის კულტურულ-ისტორიული თავისებურებები¹⁵.

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების ამ შედეგებთან ერთად ატლასის მასალებში ფართოდ აისახა არქეოლოგიური¹⁶, ეკონომიკურ-გეოგრაფიული¹⁷ და სასოფლო-სამეურნეო¹⁸ მეცნიერებათა მონაცემები, რომელთაც ასევე დიდი მნიშვნელობა აქვთ საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის მესაქონლეობის კულტურულ-ისტორიული პროცესების განვითარებისა და გენეზისის, აგრეთვე მისი თანამედროვე მდგომარეობის შესწავლის თვალსაზრისით. საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოება, რომ ქართულ-კავკასიური მესაქონლეობის საკითხები უცხოელ მკვლევართა ყურადღებასაც იპყრობს, რომლებ-

შაც განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს ამ პრობლემის რიგი თეორიული ასპექტების შესწავლის საქმეში⁹.

ატლასის მასალების ძირითადი წყაროა ჩვენს მიერ 1959—1979 წწ-ში საველე ეთნოგრაფიულ ექსპედიციებსა და სამეცნიერო მივლინებების დროს შეკრებილი ეთნოგრაფიული მონაცემები, რომელთა უმრავლესობა გადატანილია საკარტოტეკო ბარათებზე. არქიტექტურული ანაზომები და ჩანახატები შესრულებულია საველე ეთნოგრაფიულ ექსპედიციებში მხატვარ-არქიტექტორების ჯ. მიქელაძის, ვ. ბახტაძისა და გ. ევანიას მიერ, ხოლო სქემები და რუკები შეადგინა კარტოგრაფმა ლ. ზაუტაშვილმა. წინამდებარე მონაკვეთში შესული ფოტოსურათები და სლაიდები, გარდა ერმაკოვის კოლექციის რამდენიმე სურათისა, ეკუთვნის ავტორს.

ასეთია ზოგადად ატლასის მესაქონლეობის მონაკვეთის ის მეთოდოლოგიური პრინციპები და წყაროთმცოდნეობითი ბაზა, რომლის საფუძველზეც აქ წარმოდგენილია მასალები, კარტოგრაფები და ტაბულები საქართველოს მესაქონლეობის ფორმებისა და სისტემების, სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ქვესახეების, საკვები ბაზის, მარშრუტების, პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და სხვა საკლასიფიკაციო კომპლექსების შესახებ. საქართველოს მესაქონლეობის სხვა საკითხები და თემები ანალოგიური გამოცემის მეორე მონაკვეთისათვისაა გათვალისწინებული, რომელიც ამჟამად დამუშავების პროცესშია. მეორე ნაწილის გამოცემით დასრულდება ის მოსამზადებელი სამუშაოები, რომელიც საფუძველად დაედება საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის მესაქონლეობის მონაკვეთს.

ლიტერატურა და შენიშვნები:

- ¹ საქართველოს ისტორიულ ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, თბ., 1980.
- ² Б. А. Калоев, Земледелие народов Северного Кавказа, М., 1981; В. П. Кобычев. Поселения и жилище народов Северного Кавказа в XIX—XX вв. М., 1982.
- ³ Всеподданнейшая записка главноначальствующего гражданской частью на Кавказе 1882—1890 гг., Тф., 1890, с. 34.
- ⁴ Х. А. Вернишев, О скотоводстве на Кавказе в связи с пастбищным вопросом, МУКЛЗПИСК, I, Тф., 1887, с. 86.
- ⁵ И. З. Андроников, Скотоводство в Закавказском крае, СМИБГКЗК, т. V, ч. I Тф., 1888, с. 171.
- ⁶ იქვე, გვ. 172.
- ⁷ А. А. Калантар, Состояние скотоводства на Кавказе, МУКЛЗПИСК, т. II, Тф., 1890, с. 5.
- ⁸ იქვე, გვ. 5.
- ⁹ გ. ჩიტაია, ქართული ეთნოლოგია, „მომზილველი“, თბ., 1926; მისივე, Этнографическое исследование в Грузинской ССР СЭ № 4, 1948; მისივე, Принципы и метод полевой этнографической работы, СЭ № 4, 1957; А. И. Робакидзе, К некоторым спорным вопросам этнографического изучения нового быта, СЭ № 2; 1952; Т. А. Жданко, В. Ю. Крупянская, Л. Н. Терентьева, Об организации и методике полевых этнографических исследований, СЭ № 3, 1956; Г. Г. Громов, Методике этнографических экспедиции, М., 1966; С. Н. Артановский, О сравнительно-историческом и структурном методе в этнографии, «Методологические вопросы общественных наук», Л., 1968 და სხვ.
- ¹⁰ В. Н. Геевский, О состоянии скотоводства в верховьях рек Терека и Белой Арагви, МУКЛЗПИСК, т. I, Тф., 1887; П. С. Варавин, Летние и зимние пастбища Закавказского края, СМИБГКЗК, т. V, ч. 2, Тф., 1888 И. Л. Бахтадзе, Кочев-

ნიკი Закавказского края, СМИБГКЭК, т. III, ч. 2. Тф., 1888; А. Н. Натроев, Количество скота и пастбищные места Тифлисской губернии, ТКОСХ, № 7—8, 1888; მისივე, О крупном рогатом скоте в Тифлисской губернии, ТКОСХ, № 7—8. 1891.

¹¹ М. С. Мачабаели, Экономический быт государственных крестьян Тифлисской губернии, СМИБГКЭК, т. V, Тф., 1987.

¹² ვ. ჩიტაია, ხევსურული სახლის „სენე“, ანალები, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტ. შრო., I, 1947; ა. რობაკიძე, მოდგამი როგორც ესქპლოატაციის ერთი ფორმა რევოლუციამდელ საქართველოში, „მომხმეველი“, II, თბ., 1951, თ. ჩიქოვანი, მთური ქარგვალი ქართულ-კავკასიური ეთნოგრაფიული მონაცემების შუქზე, „კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებულები“, I, თბ., 1961; ე. კვიციანი, სვანთა განსახლების ძველი ფორმებისა და „ლაბვის“ სისტემის შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 69, № 8, 1973; Н. А. Брегадзе, Из истории народной зоотехники, იქვე, 88, № 2, 1977 და სხვ.

¹³ ვ. შამილაძე, ცნებისათვის „მთური მესაქონლეობა“, აქარის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები“, თბ., 1967; მისივე, მთური მესაქონლეობის საკითხისათვის საქართველოში, მეცნ., № 3, 1968; მისივე, К вопросу о характеристике альпийского скотоводства в Грузии, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები“, I, თბ., 1971; მისივე, К вопросу о формах скотоводства Грузии, მეცნ., № 4, 1976; მისივე, მცირე მომთაბარეობა საქართველოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, V, თბ., 1977; მისივე, ბარული მესაქონლეობის საკითხისათვის საქართველოში, იქვე, VI, თბ., 1978; მისივე, მომთაბარეობის აღმოცენებისა და განვითარების ზოგადი თავიებულებების შესახებ კავკასიაში, იქვე, VIII, თბ., 1979; მისივე, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии. Тб., 1979; მისივე, О некоторых вопросах классификации и терминологии скотоводства Кавказа, СЭ, № 3, 1982; ნ. თოფურია, რძის პროდუქტები საქართველოში. „ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და კულტურა“, თბ., 1964; მისივე, საქონლის საზაფხულო და საზამთრო სადგომებ, დასავლეთ საქართველოში, მსე, XV, 1967; М. К. Гегешидзе, К истории выючного транспорта Грузии, „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“, თბ., 1968 და სხვ.

¹⁴ ა. კაციაძე, მეცხვარეობის ისტორიიდან საქართველოში, მსე, VIII 1951; ვ. ითონიშვილი, მესაქონლეობა სამგორში, საქ. სახ. მეზ. მოამბე, XXIII, 1962; ვ. შამილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა ზემო აქარაში, I, „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“, თბ., 1964; მისივე, შრომის ორგანიზაციის ფორმები აქარის მესაქონლეობაში, ბათუმის სამეცნ.-კვლ. ინსტ. შრომები, III, 1964; მისივე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში. თბ., 1969; მისივე, მესაქონლეობა სამეგრელოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, II, თბ., 1974; მისივე, მესაქონლეობა რაკ-ლენხუში, იქვე, III, თბ., 1975; მისივე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, იქვე, IV, თბ., 1976; დ. პაველიაშვილი, მეცხვარეობა ქიზიყში, „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“, თბ., 1964; შ. შაკალათია, მასალები მსხვილფეხა მესაქონლეობისათვის ხევსურეთში, იქვე; მისივე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა თუშეთში, „მასალები თუშეთის ეთნოგრაფიული მსწავლისათვის“, თბ., 1967; მისივე, მესაქონლეობა მესხეთში, „მესხეთ-ქავახეთი“, თბ., 1975; ბ. გამყრელიძე, მთიულეთის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან (მთიულური ორხელობა), КЭС, III, Тб., 1973; მისივე, სამეურნეო ბაზების საკითხისათვის აქარაში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფა და კულტურა“, I, თბ., 1971; ნ. კახიძე, მესაქონლეობა მაჭახლის ხეობაში, იქვე; თ. ცაგარეიშვილი, მესაქონლეობა ქვემო ქართლში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, № 3, 1974.

¹⁵ Ц. Н. Бжания, Скотоводческое хозяйство в Абжуйской Абхазии, Тр. Абхазск. инст. языка, лит. и истории, XXVIII, 1957; მისივე, Из истории хозяйства Абхазов, Сухуми 1962; Ю. И. Мкртумян, Формы скотоводства и быт населения в армянской деревне второй пол. XIX в. СЭ, № 4, 1968; მისივე, К изучению форм скотоводства у народов Закавказья, «Хозяйство и материальная культура Кавказа в XIX—XX вв.», М., 1971; მისივე, Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая пол. XIX — начало XX вв.), «Армянская этнография и фольклор. Материалы и исследования», 6, Ереван, 1974; Т. Б. Тургиев, О скотоводстве у алан. СОНИИ, «Материалы по арх. и древней истории Северной Осетии», 2, Орджоникидзе, 1969; Б. В. Гамкрелидзе, Из истории скотоводства в Ингушетии, КЭС, II, Тб., 1968; მისივე, Система скотоводства в горной полосе Северной Осетии, მეცნ., № 3, 1975; З. Д. Гагლოева, Скотоводство в прсильюм у осетин, მსე, XII—XIII, თბ., 1963; С. Х. Асятилов, Хуторская система и формы ведения животноводства у аварцев в XIX—начале XX в., Уч. зп. ИИЯЛ, XVI, 1966; მისივე, Историко-

этнографические очерки хозяйства аварцев (XIX—первая пол. XX в.), Махачкала, 1967; А. Х. Зафесов, К вопросу разведения крупного рогатого скота в Адигее в XIX в., Уч. зап. Адигейской НИИ, IV, 1965; Т. Ф. Аристова, Курды Закавказья. Историко-этнографический очерк. М., 1966 და სვ.

¹⁶ Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955; Т. А. Бунятов, Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Баку, 1957; А. А. Формозов, К истории древнейшего скотоводства на юге СССР, Тр. Московского общества испытателей природы, XLVIII, 1972; Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964; В. Г. Котович, О хозяйстве населения горного Дагестана в древности, СА, № 3, 1965; Г. А. Лордкипанидзе, Животноводство и промыслы античной Колхиды, СА, № 1, 1967 და სვ.

¹⁷ В. П. Христианович, Горная Ингушия. К материалам по экономике альпийского ландшафта, Тр. Сев.-Кавказск. ассоциации НИИ, № 36, 1928; И. И. Куров, Г. Г. Бадирян, Некоторые вопросы географии пастбищного хозяйства республики Закавказья, «Вопросы географии», № 10, 1948; გ. კვიციანი, მთარაქის ალპური მეურნეობა, ქუთაისის პედაგოგიკური უნივერსიტეტის შტ., VI, 1946; ნ. ნიჭარაძე, აჭარის ალპური მეურნეობა, ბათუმი, 1948; ბ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს., III, თბ., 1959 და სვ.

¹⁸ И. И. Калугин, Исследование современного состояния животноводства Азербайджана, тт. I—IV, Тифлис-Баку, 1929—1930; А. Э. Тамашев, Исследование современного состояния животноводства Армении, Тф., 1930; მისვე, Крупный рогатый скот Армении в прошлом и настоящем, Ереван, 1947; М. Д. Рчеулишвили, Материалы к изучению грузинской овцы, «Материальная культура эпохи Шота Руставели», Тб., 1938; მისვე, Отгонное овцеводство Грузии и пути его улучшения, Тб., 1957; მისვე, К истории овцеводства Грузии, Тб., 1953; А. А. Рухкян, Овцеводство Армянской ССР и пути его качественного улучшения, Ереван, 1948.

¹⁹ Xavier de Planhol, Vie pastorale Caucasienne et vie pastorale Anatólienne „Revue de geogr. alpine“, XLIV, 2, 1956; S. Berezowski, Problemy geografierne-pasterstwa wudrownego, „Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala“, I, Wroclaw-Krakow-Warszawa, 1959.

მესაქონლეობის ფორმათა კლასიფიკაციის პრინციპები

კულტურისა და ყოფის უმთავრეს ელემენტთა და მოვლენათა კლასიფიკაცია ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის პრინციპების გათვალისწინებით განსაკუთრებულ მიდგომას მოითხოვს. საატლასე მასალის კლასიფიკაციის საფუძვლად მიჩნეულია საგნებისა და მოვლენების დამახასიათებელ თავისებურებათა ისეთი კომპლექსი, რომელშიც სრულყოფილადაა ასახული მათი ტიპოლოგიური სახესხვაობა, ურთიერთკავშირი და ურთიერთგანპირობებულობა, სოციალურ-კულტურული არსი¹. ამ ნიშნების მიხედვით საატლასე მასალის ტიპოლოგიის პრინციპი არსებითად განსხვავდება ეთნოგრაფიული მასალის კლასიფიკაციის პრინციპებისაგან, რომლის დროსაც საგნები და მოვლენები ცალკეულ კლასებად და ჯგუფებად ერთი რომელიმე ნიშნის მიხედვითაა დაჯგუფებული ამ კლასებსა და ჯგუფებს შორის ურთიერთკავშირის აუცილებელი წინაპირობის გარეშე.

ატლასში წარმოდგენილი საგნებისა და მოვლენების ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის საფუძვლად ურთიერთგანმსაზღვრელ, სისტემურ ნიშანთა კომპლექსის აღებას პრინციპული მნიშვნელობა ენიჭება. ამ შემთხვევაში ტიპოლოგია თვალნათლივ წარმოაჩენს არა მარტო მოცემულ კომპლექსში შემავალი ნიშნების ურთიერთობას, მათ ურთიერთკავშირსა და ურთიერთგანპირობებულობის ხასიათს, არამედ მთლიანად აღებულ ამ კომპლექსის კავშირს კულტურისა და ყოფის სხვა კომპონენტებთან, საერთოდ გარემოსთან².

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის ცალკეულ ელემენტთა და მოვლენათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის სისტემური ხასიათისა და სტრუქტურული ერთიანობის აუცილებლობა არსებითი ნიშნების გამოვლენასა და დადგენას მოითხოვს მესაქონლეობის ფორმათა განსაზღვრის პროცესშიც. და რამდენადაც მეურნეობის ფორმათა აღმოცენებისა და ჩამოყალიბების პროცესი საზოგადოების განვითარების ისტორიული კანონზომიერების ზოგადი პრინციპებიდან გამომდინარეობს და წარმოების წესის ძირითადი ნიშნებითაა განპირობებული, მათი ტიპოლოგიური სახესხვაობის არსებითი ნიშნებიც მატერიალური დოვლათის წარმოების თავისებურებებში უნდა ვეძიოთ. ცხადია, ლაპარაკია საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულ დონეზე კონკრეტული ბუნებრივ-ისტორიული გარემოს ლოკალურ-რეგიონალური პირობების გათვალისწინებით. გამომდინარე აქედან, მესაქონლეობის ამა თუ იმ ფორმის აღმოცენებისა და ჩამოყალიბების პროცესში ბუნებრივ-ეკოლოგიურ გარემოსა და საწარმოო ძალთა განვითარების თავისებურებებთან ერთად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ამ დარგის წარმოების პროცესში დამყარებულ ადამიანთა ურთიერთობას, ტრადიციულ საწარმოო გამოცდილებებსა და შრომით ჩვევებს.

მესაქონლეობის ფორმათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ამ სისტემური კომპლექსიდან განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება განმსაზღვრელ,

ორმაშემქმნელ კრიტერიუმებს, კერძოდ დასახლებიდან და სეზონური სათიბ-საძოვრების ტერიტორიულ განლაგებას, მათ მეურნეობრივ ურთიერთობასა და აქედან გამომდინარე საოჯახო და საზოგადოებრივი ყოფის დამახასიათებელ თავისებურებებს, რაც მესაქონლეობის ამა თუ იმ ფორმის ორგანიზაციულ გაძღოლასთან იყო დაკავშირებული⁶.

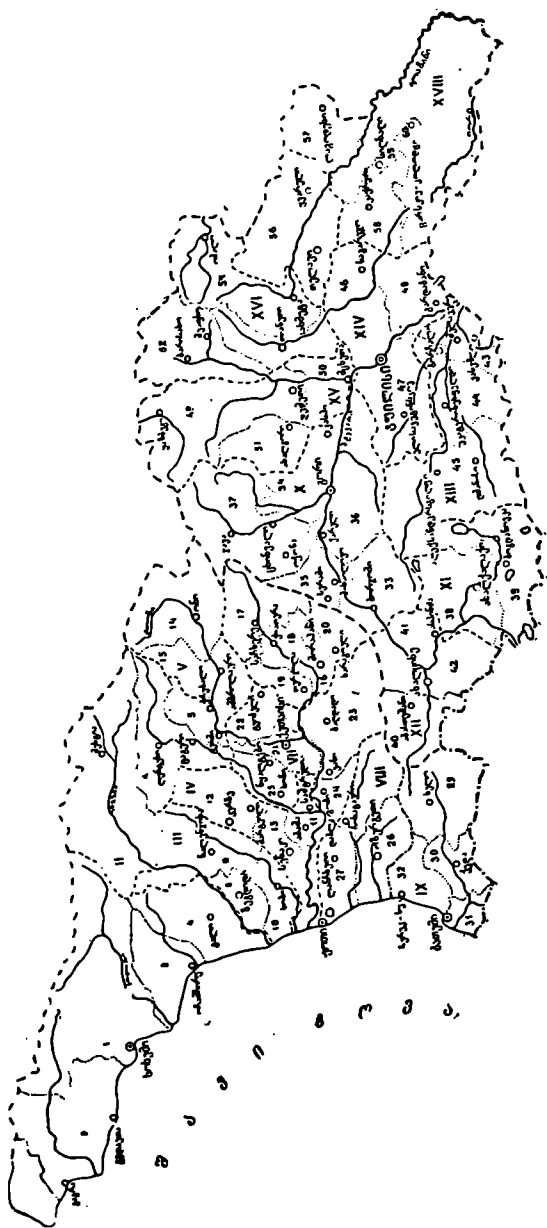
საქართველოსა და კავკასიის ბუნებრივ-ეკოლოგიურ გარემოში ამ პროცესის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ნიშანია მკვეთრად გამოხატული ზონალობა, როგორც გეოგრაფიული ფაქტორი, რომელიც გარკვეულ გავლენას ახდენდა საზოგადოების სოციალურ ორგანიზაციაზე. ამრიგად, ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ძირითადი ნიშნები მეურნეობის ამ დარგის სამეურნეო-კულტურულ ასპექტებთან ერთად სოციალური ორგანიზაციის კომპონენტებსაც შეიცავს და გარკვეულ მნიშვნელობას იძენს საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონის შესწავლისა და განსაზღვრის თვალსაზრისითაც⁷.

მესაქონლეობის სამეურნეო-ორგანიზაციული გაძღოლის ყველა სხვა პარამეტრი, კერძოდ საქონლის შთოღ-პატრონობის წლიური ციკლი, საკვების დამზადება და კვების რეჟიმი, პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების ექსპლოატაციის ფორმები და ა. შ. განსაზღვრულია ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ძირითადი ნიშნებით და ასახავს მესაქონლეობის ცალკეულ ფორმათა და ქვესახეობათა დამახასიათებელ თავისებურებებს⁸.

სხვადასხვა რეგიონებსა და ბუნებრივ ისტორიულ ზონებში შეკრებილი საველე-ეთნოგრაფიული მასალები და სპეციალური ლიტერატურის მონაცემები⁹ სრულ წარმოდგენას გვიქმნის საქართველოს მესაქონლეობის სტრუქტურულად სრულყოფილი ფორმებისა და სისტემების შესახებ. საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში გამოვლენილი და დადგენილი მესაქონლეობის ფორმებიდან ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის წინამდებარე მონაკვეთში წარმოდგენილი იქნება მთური, მთაბარული, მარული და მთაბარე მესაქონლეობა.

მესაქონლეობის ფორმათა განმსაზღვრელი ძირეული კრიტერიუმების გამოვლენის, შესწავლისა და კლასიფიკაციის თვალსაზრისით ყურადღება გამაზვილებულია მთური მესაქონლეობის რიგ დამახასიათებელ კომპონენტებზე. მიჩნეულია, რომ ალპური მეურნეობა აერთიანებს წარმოების ორ მნიშვნელოვან ელემენტს—სახნავ მიწას ბინადარი დასახლებებითა და საზაფხულო საძოვარს დროებითი დასახლებითა და სეზონური გამოყენებით. მთური მესაქონლეობის ძირითადი თავისებურებებიც ამ ორი სისტემური კომპონენტის ტერიტორიული და ორგანიზაციულ-ეკონომიკური ურთიერთდამოკიდებულებებითაა ახსნილი⁷.

კლასიფიკაციის პროცესში მხედველობაშია მიღებული ალპური საძოვრების ტერიტორიული განლაგება ზღვის დონიდან, რაც ალპების სხვადასხვა ვერტიკალურ-ლანდშაფტური ზონებიდან, მესაქონლეობის წარმოების თვალსაზრისით, სამი ძირითადი ზონალური საფეხურის (წინა ალპები, ანუ მაისის საძოვრები, ქვედა ალპების ოლქი და ზედა ალპები) გამოყოფის საშუალებას იძლევა. ეს საფეხურები გამოყენებულია არა მარტო ჯოვისა და მომსახურე პერსონალის სეზონურ-ზონალური მოძრაობის, არამედ სხვადასხვა ჯიშის, ასაკისა და დანიშნულების საქონლის გასარეკადაც⁸.

რედა № 1 საქართველონ ტერიტორიის ადმინისტრაციული დაყოფა XIX ს. ბოლოს

ქუთაისის გუბერნია

I. სოფლის ოკრუგი

საკოლოციო უბნები:

1. სოხუმი-გულრიფში
2. გურა-გულაუთა
3. იაშვარი
4. გალი
5. ტეშო-კრებალი
6. ცაგერო-ლუნტეში
7. მესტია

II. ლესხუმის მაზრა

8. ზუგდიდი
9. წალკენჯიხა
10. ხიში
11. აბაშა-საბრეღო
12. გრემო-კერხე
13. ახალი სენაკი

III. ზუგდიდის მაზრა

14. ონი
15. აშბრიფაური
16. შორაპანი
17. საჩხერე
18. კიათრია

IV. სენაკის მაზრა

19. თურქოლა
20. ხრაგულის
21. ქუთაისი
22. ტყაბული
23. ვანა-ბაღდადი
24. დაბლა-ვიში
25. ხინწი-წვალტუბო

V. რაჭის მაზრა

26. ოზურგეთი
27. ლანჩხუთი
28. ჩოხატაური
29. ხულო
30. ქედა
31. სარფი
32. ჩურკუ-სუ-ბათუმი

VI. შორაპნის მაზრა

33. ბორჯომი
34. გორი-ცასი
35. სურამი-მზახლო
36. კარელი
37. ცხინვალი-ჯეო-ქორანი
38. ახალქალაქი
39. ზიგლანიცა

VII. ქუთაისის მაზრა

VIII. იზურგეთის მაზრა

IX. ბათუმის ოლქი

40. აბაშა
41. ახალციხე
42. კასპული
43. შუაღვერი-ბორჯომი-კატეინგენდელი
44. ღმწის-ალექსანდრესკული
45. ტფილისის მაზრა
46. ტფილის-საგარეო
47. ელისაბეტი-სკოე
48. ვარდახანი
49. დუშეთი-უბბეგი
50. გეხუთა
51. ახალციხე
52. შუაღვერი-ბორჯომი
53. თიანეთი
54. ახმეტა-ობლო
55. ყვარელი
56. თელავი
57. ლაგოდეხი
58. კაჭკაჭი
59. სიღნაღი
60. ცარსკოე-კოლოდო

X. ბათუმის ოლქი

61. აბაშა-საბრეღო
62. გრემო-კერხე
63. ახალი სენაკი
64. ონი
65. აშბრიფაური
66. შორაპანი
67. საჩხერე
68. კიათრია

გუბერნიის გუბერნიები

X. გორის მაზრა

საკოლოციო უბნები:

33. ბორჯომი
34. გორი-ცასი
35. სურამი-მზახლო
36. კარელი
37. ცხინვალი-ჯეო-ქორანი
38. ახალქალაქი
39. ზიგლანიცა

XIII. ახალციხის მაზრა

XIII. ბორჯომის მაზრა

40. აბაშა
41. ახალციხე
42. კასპული
43. შუაღვერი-ბორჯომი-კატეინგენდელი
44. ღმწის-ალექსანდრესკული
45. ტფილისის მაზრა
46. ტფილის-საგარეო
47. ელისაბეტი-სკოე
48. ვარდახანი
49. დუშეთი-უბბეგი
50. გეხუთა
51. ახალციხე
52. შუაღვერი-ბორჯომი
53. თიანეთი
54. ახმეტა-ობლო
55. ყვარელი
56. თელავი
57. ლაგოდეხი
58. კაჭკაჭი
59. სიღნაღი
60. ცარსკოე-კოლოდო

XIV. ტფილისის მაზრა

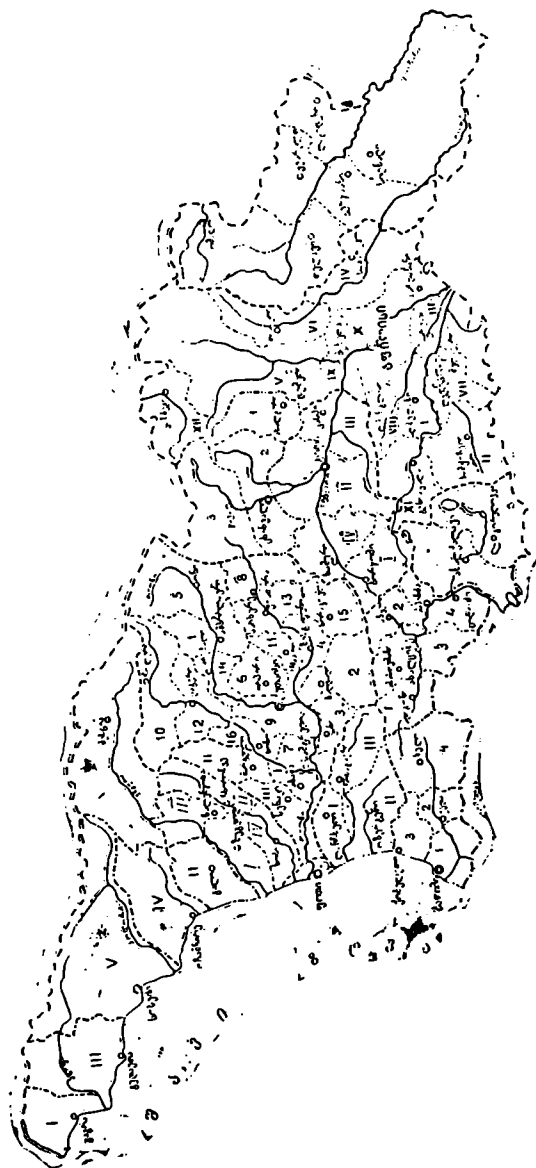
46. ტფილის-საგარეო
47. ელისაბეტი-სკოე
48. ვარდახანი
49. დუშეთი-უბბეგი
50. გეხუთა
51. ახალციხე
52. შუაღვერი-ბორჯომი
53. თიანეთი
54. ახმეტა-ობლო
55. ყვარელი
56. თელავი
57. ლაგოდეხი
58. კაჭკაჭი
59. სიღნაღი
60. ცარსკოე-კოლოდო

XVI. თიანეთის მაზრა

52. შუაღვერი-ბორჯომი
53. თიანეთი
54. ახმეტა-ობლო
55. ყვარელი
56. თელავი
57. ლაგოდეხი
58. კაჭკაჭი
59. სიღნაღი
60. ცარსკოე-კოლოდო

XVIII. სიღნაღის მაზრა

57. ლაგოდეხი
58. კაჭკაჭი
59. სიღნაღი
60. ცარსკოე-კოლოდო

საზაფხულო საძოვარი, როგორც მთური მესაქონლეობის მნიშვნელოვანი ფაქტორი, აღნიშნული მეურნეობის განსაზღვრის მხოლოდ ერთ მხარეს წარმოადგენს. კლასიფიკაციის პროცესში გათვალისწინებულია საკითხის მეორე მხარეც, კერძოდ, ძირითად დასახლებათა როლი მთურ მესაქონლეობაში. თუ ალპური საძოვრები სეზონური დასახლებებით მთური მესაქონლეობის ზაფხულის პერიოდს მოიცავს, მაშინ ზამთრობით საქონელი ძირითად ბაზებში ბრუნდება და ბაგურ კვებაზე გადადის. ეს გარემოება ქმნის ორგანულ კავშირს წარმოების ამ ორ ელემენტს შორის, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, მიწათმოქმედებაზე დაფუძნებულ ძირითად სამეურნეო ბაზებისა და საზაფხულო საძოვრების სეზონური მესაქონლური მეურნეობის სახითაა წარმოდგენილი. მთური მესაქონლეობის ამ ორი ელემენტის ურთიერთობაში თვალნათლივ ჩანს სეზონური მესაქონლური მეურნეობის დამოკიდებული ხასიათი ძირითად დასახლებებთან⁹.

მთური მესაქონლეობის განმსაზღვრელ ტიპოლოგიურ კრიტერიუმთა შორის არანაკლები მნიშვნელობა აქვს სეზონურ დასახლებებში საქონლისა და რძის მეურნეობის გაძღოლის ორგანიზაციულ ასპექტსაც. ზაზგასმულია, რომ საქონლის სეზონურ ადგილმონაცვლეობის პროცესში გამოირიცხული იყო მოსახლეობის ქოჩადმავლობა თუ მიგრაცია. ასეთ ვითარებაში სეზონურ ალპურ მეურნეობას ოჯახის ერთეული წევრები და სასოფლო სათემო მენახიერები უძღვებიან, მაშინ როდესაც მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი სოფლად, ძირითად დასახლებებში რჩება და დაკავებულია სამიწათმოქმედო სამუშაოებით და საქონლის საზამთრო საკვების დამზადებით. ეს კომპონენტი აპირობებდა აგრეთვე ალპური მეურნეობის კომპლექსურ ხასიათს, რაც მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის შერწყმულ, სიმბიოზურ განვითარებაში იყო ასახული¹⁰.

ამრიგად, ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ზემოთ აღნიშნული კრიტერიუმების მიხედვით მთური ალპური მესაქონლეობის მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია ძირითადი სამიწათმოქმედო დასახლებებისა და გარკვეულ სიმაღლეზე მდებარე საზაფხულო საძოვრების სამეურნეო-გეოგრაფიული ერთიანობა ზამთრობით საქონლის ბაგურნი კვებით, საქონლის ჯოგისა და მომვლელი პერსონალის მოძრაობა დასახლებებიდან ალპური საძოვრებისაკენ და, პირიქით, ალპური მესაქონლეობის ზონალური ხასიათი, მისი სეზონურობა და სამეურნეო-ორგანიზაციული დამოკიდებულება ძირითად დასახლებებთან¹¹.

მთური მესაქონლეობის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის პროცესში ამ ზოგად ნიშნებთან ერთად ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის სპეციფიკის თვალსაზრისით გამოიყო ის ლოკალური თავისებურებანი, რომლებიც მეურნეობის ამ ფორმის ვარიაციულ ქვესახეობებს დაედო საფუძვლად. შესაბამისად, მთური მესაქონლეობის კომპლექსებიდან საქართველოს მთიანეთში წარმოდგენილია გადარეკვითი მესაქონლეობა ლაბავი||საბოსლოს ტიპის ორმოსახლეობითა (ორხელაობა||ორგანობა) და შინაალპური მესაქონლეობა¹².

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს მთაბარული მესაქონლეობა, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ე. წ. ტრანსპუმანსეს სახელწოდებითაა ცნობილი¹³. მიჩნეულია, რომ მესაქონლეობის ეს ფორმა ხასიათდება როგორც ალპური,

ასევე მომთაბარე მესაქონლეობის ნიშნებით და მეურნეობის ამ ორი ფორმის გენეზისის გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს. მართალია, ტრანსჰუმანსეს წარმოებისას საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებს შორის მუდმივად ადგილმონაცვლე საქონლის ჯოგი და მომვლელი პერსონალი დაკავშირებულია მთავარ დასახლებასთან, მაგრამ თუ ალპური მეურნეობისას ეს კავშირი ტერიტორიულიცაა, რამდენადაც საქონელი და მომვლელი პერსონალი ზაძრობით დასახლებებში ბრუნდება და იქ რჩება, ტრანსჰუმანსეს პირობებში იგი მხოლოდ ეკონომიკურ და ორგანიზაციულ ხასიათს ატარებს¹⁴.

ძირითად სამეურნეო ბაზებში საქონლის ბაგური მოვლა-პატრონობის გამორიცხვა და დაბლობის ზამთრის საძოვრების ფართო გამოყენება ტრანსჰუმანსეს ძირეულად განასხვავებს მთური მესაქონლეობისაგან. მეორე მხრივ, ტრანსჰუმანსეს დროს საქონელი წლის განმავლობაში საძოვარზეა გარეკილი, მაგრამ მომთაბარეობისაგან განსხვავებით ჯოგსა და მომვლელ პერსონალს შვიდრო სამეურნეო-ორგანიზაციული კავშირი აქვთ ძირითად დასახლებასთან, სადაც მოსახლეობა დასაქმებულია სამიწათმოქმედო მეურნეობით და თავისი ეკონომიკური პოტენცილით განსაზღვრავს მესაქონლეობის განვითარების დონეს¹⁵. თუ ალპური მეურნეობისას ძირითად დასახლებებში ზაფხულის დიდ ნაწილს საქონლის საზამთრო საკვების დამზადებას უთმობენ, მთაბარული მესაქონლეობის რეგიონებში მთელი სამეურნეო საქმიანობა მხოლოდ მიწათმოქმედებას ხმარდება.

ტრანსჰუმანსეს ეს ორმხრივი თავისებურებანი იმ ძირეულ კრიტერიუმებს ეხება, რომლებიც მესაქონლეობის ამ ფორმას ტიპოლოგიურად განასხვავებს ალპური და მომთაბარე მესაქონლეობისაგან. ამრიგად, ტრანსჰუმანსეს მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია საქონლის ჯოგისა და მომვლელი პერსონალის მუდმივი მოძრაობა საზამთრო, საგაზაფხულო-საშემოდგომო და საზაფხულო საძოვრებზე, რომლის დროსაც საქონლის მოვლა-პატრონობის წლიური ციკლიდან ტერიტორიულად გამორიცხულ ძირითად დასახლებებს შენარჩუნებული აქვთ მესაქონლეობის სამეურნეო ეკონომიკური და ორგანიზაციული გაძღოლის ფუნქციები¹⁶.

ტრანსჰუმანსეს ვარიაციული ქვესახეებიდან საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში შეტანილია აღმავალი, შუალედი და დაღმავალი ტრანსჰუმანსეს სტრუქტურული კომპლექსები, რომლებიც გამოვლენილი და შესწავლილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში¹⁷.

სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის უმთავრესი კრიტერიუმები უდევს საფუძვლად ბარული მესაქონლეობის დეფინიციასაც. მთური და მთაბარული მესაქონლეობის მოძრავე, ადგილმონაცვლე ფორმებისაგან განსხვავებით ბარული მესაქონლეობის სათიბ-საძოვრები და სხვა გასადევარი ძირითად დასახლებებთან ერთად ერთიან ტერიტორიულ და სამეურნეო-ორგანიზაციულ კომპლექსებს ქმნის¹⁸.

ბარის შედარებით რბილი კლიმატის პირობებში საქონლის ჯოგი სასოფლო მენახირის ზედამხედველობით თითქმის მთელი წელი გარეკილია სასოფლო საძოვრებზე, მოსავალადებულ ყანებსა და ნაწვერალზე, ტყიან-ბუჩქნარ სავარგულებზე და ა. შ. ზამთრის განსაკუთრებით სუსხიან დღეებში საქონელს მიერეკებიან სოფლად და ყანისპირებში გამართულ გომებში და დროებით

გადაწყვეთ ბაგურ კვებაზე. მიუხედავად იმისა, რომ ბარული მესაქონლეობისას საქონელი სამიწათმოქმედო მეურნეობის ინტერესების შესაბამისად ხშირად მოძრავს ერთი საძოვრიდან თუ სავარგულიდან მეორეზე, იგი მაინც გამოირჩევა მესაქონლეობის წარმოების ბინადარი ხასიათით¹⁹.

ამრიგად, ბარული მესაქონლეობის ზოგად ტიპოლოგიურ ნიშნებად უნდა მივიჩნიოთ ბარის სამიწათმოქმედო მეურნეობისათვის აუცილებელი საქონლის ჯოგისა და ცხვრის ფარების სეზონური მონაცვლეობა სასოფლო მენახირეთა ზედამხედველობით დასახლებათა სახნავ და ანეულ სავარგულებზე, მათ მიმდებარე სოფლის შინაგან საძოვრებზე, ახლომდებარე ტყეებსა და სხვა გასადევარზე, ზამთრობით სოფლად ან სოფლის ახლომდებარე ბოსლებსა და კარვებში ბაგური კვების გათვალისწინებით²⁰.

ბარული მესაქონლეობის ვარიაციული ქვესახეებიდან საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში წარმოდგენილი იქნება ე. წ. დამხმარე მესაქონლეობისა და საკარვო მეურნეობის სტრუქტურული სახესხვაობანი. ბარული მესაქონლეობის ორივე ამ ქვესახეობის მთავარ დანიშნულება ბარის სამიწათმოქმედო მეურნეობის მუშა ძალითა და მეწველი საქონლით უზრუნველყოფა იყო. არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა ჯოგებისა და ფარების ადგილმონაცვლეობით ბარის სახნავ-სათესი ნაკვეთების განოყიერებას, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში სპეციალური სისტემის სახით იყო ჩამოყალიბებული²¹.

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში მესაქონლეობის დასახელებულ ფორმათა გვერდით განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა მომთაბარეობას. მართალია, მომთაბარე მესაქონლეობა თავის დროზე ჩვენს ქვეყანაში ეკზოტურური ელემენტების მოძალებასა და შემოჭრას უკავშირდება და არცერთად განსხვავდება აბორიგენული მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი მთური, მთაბარული და ბარული მესაქონლეობის ტრადიციული ფორმებისაგან, მაგრამ ამ ნიშნის მიხედვით მისი იგნორირება საატლასე მასალებში გაუძრავი იქნება. მესაქონლეობის ეს ფორმა მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა XIX ს. მეორე ნახევრისა და XX ს. დასაწყისის ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

მომთაბარეობის ტიპოლოგიური ნიშნები ზემოთ აღნიშნულ კრიტერიუმებთან ერთად ნათლად ჩანს მეურნეობის ამ ფორმის სპეციფიკურ თავისებურებათა შედარებით-ისტორიული ანალიზის შუქზე. დადგენილია, რომ მესაქონლეობის ამ ფორმას საერთოდ არ გააჩნდა ძირითადი დასახლებები. საქონლის მესაკუთრე მოსახლეობა მუდმივად მომთაბარეობდა ჯოგებით, მოძრავი საცხოვრებლთა და ქონებით საზაფხულო, საგაზაფხულო-საშემოდგომო და საზამთრო საძოვრებს შორის. მეურნეობის აღნიშნული ფორმის დროს მესაქონლეობის ორგანიზაციული გაძღოლის თავისებურებები ქოჩადმავალი ცხოვრების წესით იყო განსაზღვრული²².

მესაქონლეობის ფორმათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის პროცესში მომთაბარე მესაქონლეობის მთავარ დამახასიათებელ ნიშნად მოსახლეობის ცხოვრებისა და მეურნეობის მოხეტიალე, ნოქადური ხასიათია მიჩნეული, რომელიც გამორიცხავს რამდენადმე მკვიდრ ბინადრობასა და მეურნეობის სხვა დარგების წარმოებას²³.

საქართველოსა და კავკასიის სხვა კუთხეების ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მომთაბარეობა ადგილობრივი სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობების თავისებურებებით განისაზღვრა. განსხვავებით ველის ქვეყნებში აღმოცენებული ე. წ. მერიდიანული (თაბუნების ჩრდილოეთიდან სამხრეთით და უკან მოძრაობით) თუ ციკლური (თაბუნების ქებისა და ოაზისების ირგვლივ მოძრაობით) სისტემებისა, სხვა მთიანი ქვეყნების ანალოგიურად მომთაბარეობა საქართველოში ბარის საზამთრო საძოვრებთან მთის საზაფხულო საძოვრებისაკენ და პირიქით ვერტიკალური ადგილებიდან ადგილების სახით ჩამოყალიბდა²⁴.

ქოჩადმაგლობის სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური სახესხვაობებიდან ატლასის მასალებში წარმოდგენილი იქნება მისი ისეთი გარდამავალი ქვესახეობა, როგორცაა ნახევრად მომთაბარეული მესაქონლეობა, ანუ პოლუნომადიზმი. ნახევრად მომთაბარეობის ძირითადი ნიშანი, რომელიც საზამთრო საძოვრების ზონაში დასახლებისა და სამიწათმოქმედო ბაზების გაჩენას გულისხმობს, ქოჩადმაგალი მეურნეობიდან ბინადარი მეურნეობის ფორმებზე გადასვლაა, თუმცა იგი ნაწილობრივ ჭერ კიდევ ადგილმონაცვლე ცხოვრების წესზეა დაფუძნებული²⁵. მომთაბარეობის ეს ქვესახეობა დამახასიათებელი იყო ევროპისა და აზიის შობილი მესაქონლეობის განვითარების ხანგრძლივი პროცესისათვის და მისი საბოლოო ფორმირება მოხდა იქ, სადაც მომთაბარეებს დასახლებისა და ბინადარი მეურნეობის მოწყობის პირობები გააჩნდათ.

ასეთია მესაქონლეობის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ის ძირითადი პრინციპები, რომლებიც საფუძვლად დაედო საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის მასალებში წარმოდგენილ მთურ, მთაბარულ, მომთაბარე და ბარულ მესაქონლეობის ფორმათა ცნებების განსაზღვრას. საქართველოს მესაქონლეობის ფორმათა აქ მოცემული კლასიფიკაცია, რომელიც მრავალწლიანი საველე ეთნოგრაფიული და კამერალური მუშაობის შედეგია, მომავალი კვლევა-ძიების პროცესშიც მოითხოვს დახვეწასა და სრულყოფას. თუ მესაქონლეობის ფორმათა განმსაზღვრელი არსებითი ნიშნები ძირითადად ჩამოყალიბებულია, ცალკეულ ფორმათა ვარიაციული ქვესახეების შემდგომი კვლევა ახალ ტიპოლოგიურ თავისებურებებს წარმოაჩენს. რომლის შედეგადაც შესაძლებელი გახდება მესაქონლეობის სპეციფიკური მრავალფეროვნების სრულყოფილი გამოვლენა და დადგენა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის ინტერესების გათვალისწინებით.

ლიტერატურა და ზენიზმები:

1. ალ. რობაქიძე, ვ. შამილაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასში კულტურის ელემენტების კლასიფიკაციისა და სამეურნეო-კულტურულ ტიპოლოგიისთან მისი მიმართების საკითხისათვის, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, X, თბ., 1983, გვ. 10.

2. Я. В. Чеснов, О принципах типологии традиционно-бытовой культуры, «Проблемы типологии в этнографии», М., 1979.

3. ალ. რობაქიძე, ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 23; В. М. Шамилдзие, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., 1979, с. 58.

4. В. М. Шамилдзие, დასახ. ნაშრ., გვ. 59.

5. იქვე, გვ. 60.

6. მესაქონლეობის ფორმთა ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციასთან დაკავშირებული ეთნოგრაფიული მასალებისა და სპეციალური ლიტერატურის კრიტიკული მიმოხილვა და ვრცელი ანალოზი იხ. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 40—48; 50—58. წინამდებარე მასალებში მითითებულია მხოლოდ ძირითადი წყაროები და ლიტერატურა.

7. J. Frodin, *Zentraleuropas Alpwirtschaft*, II, Oslo, 1940, s. 11, S. Berezowski, *Probleme geografierzne pasterstwa wędrownego*, „Pasterstwo Tatrz Polskich i Podhala“, I, Wrocław-Krakow—Warscawa, 1959, S. 83.

8. R. Schatzwann, *Schweizevische Alpwirtschaft*, Aarau, 1859—1863, s. 16; F. Stebler, *Alp und Weidewirtschaft*, Berlin, 1903, s. 21—22; A. Struby, *Die Alp und Weidewirtschaft in der Schweiz*, „Schweizerische Alpstatistik“, Solothurh, 1914, s. 24—25 და სხვ.

9. P. Arbos, *La vie pastorale dans les Alpes Francaises*. Bull. Soc. Science de L'Isere, 43, Grenoble, 1922, p. 13; J. Frojdin, დასახ. ნაშრ., გვ. 18—19.

10. H. Boesch, *Nomadizm, Transhumanz und Alp wirtschaft*, „Die Alpen“, XVII, 1951, S. 203—207; S. Berezowski, დასახ. ნაშრ., გვ. 83.

11. В. М. Шамиладзе, *Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузин*, с. 43.

12. იქვე, გვ. 44.

13. ტერმინი Transhumance — ცხერის გადარეკვა საზაფხულო საძოვრებზე (Французско-русский словарь, М., 1967, с. 804) ევროპულ სამეცნიერო ლიტერატურაში (მიულერი, ფროდინი, ბოეში, ბერეზოვსკი და სხვ.) გამოყენებულია მესაქონლეობის ისეთი ფორმის აღსანიშნავად, რომლის დროსაც წლის სხვადასხვა სეზონში საკონელს, განსაკუთრებით კი ცხვარს, მიგრირებთან დაბლობიდან მთის საძოვრებზე და, პირიქით, მწყემსების ზედამხედველობით. აღსანიშნავია, რომ ვებსტერის ინგლისური ენის მესამე ახალ ინტერნაციონალურ ლექსიკონში ტრანსჰუმანსედა გაგებული მთიან ქვეყნებში კოჩაღმაკალი მესაქონლეობაც (Websters Third New International Dictionary of the English language, 1961, 2428), რაც პრინციპულად ეწინააღმდეგება მესაქონლეობის აღნიშნული ფორმის ძირითად ნიშნებს.

14. E. Muller, *Die Herdenwanderung im Mittelmergebiet (Transhumance)*, Petermanns geografische Mittelungen, 84, Gotha, 1938, s. 365; S. Berezowski, დასახ. ნაშრ., გვ. 80.

15. J. Frodin, დასახ. ნაშრ., გვ. 351—353; L. Foldes, *Vorwort. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnografische Studien (VHOES)*, Budapest, 1961, s. 6—7.

16. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

17. იქვე, გვ. 46—47.

18. L. Foldes, დასახ. ნაშრ., გვ. 6; I. Balogh, *Formen der extensiven Viehhaltung auf den Puszten von Debrecen*, VHOES, 1961, s. 465—502.

19. I. Balogh, დასახ. ნაშრ., გვ. 467—468; L. Foldes, დასახ. ნაშრ., გვ. 6.

20. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 48.

21. იქვე, გვ. 49.

22. J. Berque, *Introduction. „Nomads and nomadizm in the Arid Zone“*, ISSJ, UNESCO, XI, № 4, 1959, p. 481; S. Berezowski, დასახ. ნაშრ., გვ. 80.

23. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

24. იქვე, გვ. 47—48.

25. S. Berezowski, დასახ. ნაშრ., გვ. 86.

მესაქონლეობის ფორმათა ისტორიული განვითარების პროცესი

(საქართველოს მესაქონლეობის საწყის ფორმებზე არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით შეგვიძლია მსჯელობა) თუმცა დღემდე პრობლემის ეს მხარეც სუსტადაა შესწავლილი. მიმოვისებლური მეურნეობიდან მწარმოებლურზე გადასვლა, რაც ცხოველთა მოშინაურებასა და მესაქონლეობის აღმოცენებასაც გულისხმობდა, კავკასიაში ნეოლითის ეპოქას უკავშირდება².

მწარმოებლური მეურნეობის უადრეს ეტაპებზე კავკასიაში გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა გეობოტანიკური მონაცემებიც. კულტურულ მცენარეთა განსახლების რვა პირველადი კერადან ცალკე გამოჰყოფენ წინააზიურსაც, რომელიც მოიცავს ჩრდილო-დასავლეთი ირანის, მცირე აზიისა და სამხრეთ კავკასიის მთიან რაიონებს³. დადგენილია, რომ ველურად მზარდი ხორბლეულის მრავალფეროვნება (პური, კვავი, ქერი, ფეტვი, ასლი და სხვ.), ადგილობრივი ფლორის სხვა რელიქტურ სახეებთან ერთად, მცენარეულის კულტივაციის ერთ-ერთი უმთავრესი პირობა უნდა ყოფილიყო, რაც საფუძვლად დაედო პრიმიტიული მიწათმოქმედების აღმოცენებას⁴. ჯერჯერობით ასევე არააბრუნდები მოწინააღმდეგეებით შეიძლება მსჯელობა კავკასიაში ცხოველთა მოშინაურების საწყის ეტაპებზეც. (არქეოლოგიური მონაცემების ანალიზის საფუძველზე მიჩნეულია, რომ გარეულ ცხოველთა მოშინაურება კავკასიაში მიწათმოქმედების ადრეულ ეტაპებზე უნდა მომხდარიყო⁵. მსგავსად ჩვ. წმდე VII ათასწლეულის წინა აზიის ცნობილი ძეგლებისა (კანი-სური, ჯარმო, ტელ-შიმშარა და სხვ.)⁶, პრიმიტიული მიწათმოქმედი და მესაქონლე მოსახლეობის არსებობას ამიერკავკასიაში გამოვლენილ ადრენეოლითურ ძეგლებზეც ვარაუდობენ⁷), რომელთა მეურნეობა უშუალო კავშირში უნდა ყოფილიყო ადგილობრივ მონადირე-შემგროვებელთა განვითარებულ ეკონომიკურ ბაზასთან⁸.

მესაქონლეობის აღმოცენების დამოუკიდებელ გზებზე უნდა მიუთითებდეს კავკასიაში მოპოვებული ოსტეოლოგიური მასალაც. (ღლსანიშნავია აქ შემონახული გარეული თხისა და ცხვრის, აგრეთვე ხარის—ე. წ. ტურის (*Bos primigenius* Boj, *Bos tsochoceros* Boj) ველური სახეობანი⁹), რომლებიც ძროხეულისა და ცხვრის აბორიგენული წარმომავლობის უტყუარ საბუთს უნდა წარმოადგენდეს¹⁰.

კავკასიის მთიანეთის რთული სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობები გარკვეულ დაბრკოლებას უქმნიდა ნეოლითულ ადამიანს. მთის შეზღუდული ტერიტორია მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის შემდგომი განვითარების საშუალებას არ იძლეოდა. როგორც ჩანს, (ჯერ კიდევ ადრე ენეოლითამდე მთის მოსახლეობა განსახლდა დაბლობში, სადაც ნიადაგის ხელოვნური მორწყვის პირობებში საფუძველი ჩაეყარა ბინადარი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებას¹¹.)

კავკასიაში ბარის მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის ბინადარი კომპლექსები გარკვეულად ჩანს ძვ. წ. V—IV ათასწლეულის ქიულ-თეფესა და შომუ-თეფეს, აგრეთვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ძეგლთა კულტურულ ფენებში¹². საქართველოს ბარში ამ კულტურის სინქრონული ძეგლები წარმოდგენილია შულავერის, არუხლოსა და იმირის გორის ნასახლარებზე¹³, ხოლო მთისძირის და შუამთის ძეგლებიდან აღსანიშნავია წოფი, კიკეთი¹⁴, აბელია და თეთრი წყარო¹⁵. აღნიშნული ნასახლარების ოსტეოლოგიური მასალა აშკარად გვიჩვენებს, რომ მესაქონლეობა აქ გულისხმობდა საქონლის ჯოგებს, რომლის დასაცავად ადამიანს გამოყენებული ჰყავდა ძაღლიც¹⁶.

კავკასიის უძველეს მოსახლეობაში წარმოებითი მეურნეობის უმთავრესი დარგები: — მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის გენეზისისა და განვითარების საკითხები რთულ ეთნო-კულტურულ პროცესებთანაა დაკავშირებული. მხედველობაში რომ არ მივიღოთ თანამედროვე ლინგვისტურ მეცნიერებაში ჯერ კიდევ ჰიპოთეზად მიჩნეული საერთო კავკასიური ერთობის რთული პრობლემა, ბევრი რამ გაურკვეველია საკუთრივ ქართველ ტომთა ეთნიკური ერთიანობისა და საერთო ფუძეენის ადრეული გენეზისის შესახებაც. ამ მხრივ სადღეისოდ გამოვლენილი ლინგვისტური, ისტორიულ-არქეოლოგიური და ანთროპოლოგიური მონაცემები საკმაო საბუთს იძლევიან იმისა, რომ უკვე V—IV ათასწლეულებში ქართველ ტომთა ძირითად საცხოვრისად ამიერკავკასიის ცენტრალური ოლქები და დასავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეული ტერიტორია ვიკულისხმობ¹⁷. აღნიშნულ ტერიტორიაზე წარმოებითი მეურნეობის განვითარება-გენეზისის ადრეული პროცესების გაშუქების თვალსაზრისით განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს საერთო-ქართველურ ფუძეენაში დატული მცენარეებისა და ცხოველების სახელები, რაც ქართველურ ენებში არსებული კანონზომიერი დერევატების მიხედვით ჯერ კიდევ ფუძეენის ლიფერენციაციის დაწყებამდე (დაახლოებით ძვ. წ. III—II ათასწლეულის მიჯნა) უნდა იყოს აღმოცენებული¹⁸. ამავე თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ფუძეენიდან მომდინარე მესაქონლეობის (ღვა [თხა], ვაც —; მატყლ—, ფურ—, ჯამლ— [ტყავი], ჯან—[ხარი], ძაღლ—, ყვერ—, [ს] ძე [რძე], ყველ — და ა. შ.), მიწათმოქმედების, მეფრინველეობისა და მეურნეობის სხვა დარგებთან დაკავშირებული ტერმინებიც.

ფუძეენაში წარმოდგენილი ფლორისა და ფაუნის რელიქტური სახეები დამახასიათებელი ჩანს ძველი კავკასიის, პირველ რიგში კი მისი მთიანი ზოლის ბუნებრივ-გეოლოგიური გარემოსათვის, რაც ამ პერიოდში ქართველურ ტომთა კავკასიის მიწა-წყალზე დიდი ხნის ცხოვრების უტყუარ საბუთს უნდა წარმოადგენდეს¹⁹. ცხადია, ამ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ პირობებში ჩასახული და განვითარებული წარმოებითი მეურნეობის ადრეული დარგებიც, კავკასიის სხვა კუთხეების მოსახლეობასთან ერთად, ქართველ ტომთა სამეურნეო-კულტურული მოღვაწეობის ადრეულ საფეხურებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

ქვემო ქართლის ენეოლითური სამოსახლოების შესწავლიდან ირკვევა, რომ ჩვ. წ-მდე V—IV ათასწლეულში აქ მოსახლე ტომთა მიერ ათვისებული მდინარისპირა ველები და გორაკ-ბორცვიანი შემადლებები, თუმცა ინტენსიური ცხოვრების კვალი ყველაზე მეტად ბარის ბინადარ დასახლებებში ჩანს²⁰. მეურნეობის დამჯდარ ხასიათზე მიუთითებს აგრეთვე ნასახლართა ძვლოვანი მასალები, რომლებიც ასევე ბინადრული ტენდენციის მქონე მსხვილფეხა საქონელს ეკუთვნის²¹. საერთოდ, შულავერ-შომუ-თეფეს ძეგლებისათვის დამახასიათებელია განვითარებული მესაქონლეობა²², რაც იმის სა-

ფუძველსაც კი იძლევა, რომ აქ მოსახლე ტომთა ეკონომიკური ბაზა მიწათ-
მოქმედებაზე მეტად მესაქონლეობას დაუკავშირდეს²³.

მწელია აღვადგინოთ მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის ამ კომპლექსების
კონკრეტული სურათი, მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ბინადარი ბარული
მესაქონლეობის ადრეულ ეტაპებზე საქონლის საკვებად სამიწათმოქ-
მედო კულტურების ანარჩენებთან ერთად ფართოდ იქნებოდა გამოყენებული
დასახლების ახლომდებარე საძოვარ-სავარგულები) და გასადევარი, რაც უფრო
ხელსაყრელ პირობებს შეუქმნიდა მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-მოშენებას.
ჩვენი კიდევ არაა დადგენილი იცოდა თუ არა აღმოსავლეთ საქართველოს ენეო-
ლითის მოსახლეობამ ნიადაგის ხელოვნური განოყიერება²⁴). მიჩნეულია, რომ
დასახლებათა ირგვლივ ტყის მასივების განადგურება შესაძლოა დაკავშირე-
ბული იყოს გამოფიტული სახნავ-სათესისა თუ სათიბ-საძოვარის დაგდებასა და
ახალი ნაკვეთის მომზადებასთან, რაც იმ პერიოდშიც ტყის მოწვა-მოახობის
გზით ხდებოდა²⁵.

ბოლო პერიოდის არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ქვემო ქართლის ენეო-
ლითური მოსახლეობის მრავალი კულტურულ-ისტორიული მონაპოვარი ასე-
ვე მესაქონლეობის განვითარების აუცილებლობითაა ახსნილი. მწელია დავე-
თანხმობთ მოსაზრებას თითქოს აქაურ ნამოსახლართა სარწყავი სისტემები იმ-
თავითვე სათიბების მოწყობასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. მართა-
ლია, მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-მოშენების სპეციფიკა მოითხოვდა თივის
გარკვეულ მარაგს, მაგრამ ამ პერიოდის ქვემო ქართლში სათიბი მეურნეობის
მნიშვნელობა გადაჭარბებულად უნდა იყოს შეფასებული. თუ საკვლევი რე-
გიონის გეო-კლიმატური და ეკოლოგიური პირობები ჩვენამდე ძირითადად
უცვლელი დარჩა, მაშინ წინამდებარე მასალებში წარმოდგენილი საქართვე-
ლოს ბარული მესაქონლეობის სისტემის გაცნობა გვარწმუნებს, რომ თივის
ასეთი რაოდენობის მომარაგება მესაქონლეობის გასაძლიერებლად არ წარმოად-
გენდა აუცილებლობას²⁶.

სათიბი მეურნეობის წარმოება რთულ პროცესებთან იყო დაკავშირებუ-
ლი, რის გამოც მოსახლეობა იშვიათად აწყობდა ხელოვნურ სათიბს. სხვა სა-
კითხია ე. წ. ყორულეების მოწყობა, რაც ზაფხულობით ნაზარდი თივის
დაცვასა და ადგილზევე აუღებლად გამოყენებას გულისხმობდა. ამ მხრივ მეს-
ხეთ-ჭავჭავეთის, ქვემო ქართლისა და იორ-ალაზნის აუზის დაბლობის ყორულე-
ბის სისტემა უადრესად საყურადღებო ჩანს, სადაც ზაფხულობით რწყვის გა-
რეშეც თივის გარკვეული მარაგი გროვდებოდა.

წარმოებითი მეურნეობის ძირითადი დარგების გენეზისის ანალოგიური
პროცესები უნდა იყოს დამახასიათებელი დასავლეთ საქართველოს ბარის ენეო-
ლითური დასახლებებისთვისაც. მართლაც, დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიან-
ნეოლითური და ენეოლითური მეურნეობის საფუძვლად მიწათმოქმედებასთან
ერთად მესაქონლეობასაც მიიჩნევენ²⁷, მაგრამ ბოლო დროს ეს კანონზომიე-
რებაც ეჭვის ქვეშ იქნა დაყენებული. ის გარემოება, რომ დასავლეთ ამიერ-
კავკასიის ამ პერიოდის ძეგლებზე ძვლრვან მასალებს ვერ ვხვდებით მესაქონ-
ლეობის განვითარებას აქ თითქოს საერთოდ უნდა გამორიცხავდეს. ამ მოსაზ-
რების მიხედვით ხორცზე მოთხოვნილება აქ მონადირეობას უნდა დაეკმაყოფი-
ლებინა, ხოლო მესაქონლეობის სხვა პროდუქტების კომპენსაცია — მიწათ-
მოქმედებას აენაზღაურებინა²⁸.

მიჩნეულია, რომ დასავლეთ საქართველოში მესაქონლეობის განვითარე-
ბის ხელის შემშლელი პირობა საკვები ბაზის შეზღუდულობა უნდა ყოფილი-

ყო. სამიწათმოქმედო კულტურების — ღომის, მკადისა და ფეტვის ღეროების გამოუსადეგრობას საქონლის საკვებად, აგრეთვე ნოტიო კლიმატსა და ტყის დიდ მასივებს, თითქოს ხელი უნდა შეეშალა სათიბ-საძოვრების მოწყობისა და მესაქონლეობის აღმოცენებისათვის²⁹.)

შეიძლება დაბეჭდობით ითქვას, რომ ეს არგუმენტები არც რეალურ სინამდვილეს ასახავს) და არცაა საკმარისი ამ რეგიონის ნეოლით-ენეოლითის მესაქონლეობის უარსაყოფად. ჭერ ერთი, დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ ფენებში ძელოვანი მასალების ნაკლებობა ნაწილობრივ აქაური ნიადაგის სინოტივიტა და სიმეავითაა ახსნილი, მეორეც, უკანასკნელ ხანებში ამ მხრივაც იჩინა თავი სიახლემ. საკმარისია დაეასახელოთ დარკვეთის ეხის ნეოლითურ ფენებში (IV ფენა) აღმოჩენილი შინაური საქონლის დიდძალი ძელოვანი მასალა³⁰, რაც ამ ეპოქაში დასავლეთ ამიერკავკასიის მესაქონლეობის უტყუარი საბუთია.

მესაქონლეობის განვითარებისათვის აქ არც ტყის მასივებს უნდა შეეშალა ხელი. პირაქით, ცნობილია, რომ ტყეში ანაკაფი ხის ფოთლოვანი ტოტეზი მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხებში ფართოდ გამოიყენებოდა მესაქონლეობის ადრეულ ეტაპებზე³¹), რაც ჩვენშიაც ასევე ტრადიციული ხასიათის მატარებელი ჩანს. ამ მხრივ საყურადღებოა აქ გავრცელებული ტყიური მეცხვარეობისა და მესაქონლეობის ფორმები, რომლებშიც ნათლად ჩანს კოლხეთის ზღვისპირა ტყეებისა და აგვართას კომპლექსების მნიშვნელობა საზამთრო საძოვრებად და სადაც გარეკილი იყო არა მარტო ბარის, არამედ შუამთის მოსახლეობის ურიცხვი ჯოგები³².

და ბოლოს, თუ დავუშვებთ, რომ საქართველოს ბარული მესაქონლეობის ტრადიციები შემდგომ ეპოქებშიც გრძელდებოდა, ხოლო გარკვეული ფორმების სახით მან XIX ს. მეორე ნახევრამდეც მოაღწია, მაშინ ნეოლით-ენეოლითის ბინადარი მესაქონლეობის კომპლექსები დაახლოებით ისეთივე მასშტაბებით განისაზღვრება, როგორც თანამედრვე პირობებში შემოგვრჩა. ასეთ ვითარებაში დასავლეთ საქართველოს ბარის საძოვარ-სავარგულები ბინადარი მესაქონლეობის გასამართავად საკმარისი უნდა ყოფილიყო და მესაქონლეობის აღმოცენებასა და გენეზისს საწყის ეტაპებზე ვერ დააბრკოლებდა.

ენეოლითის ხანის ამიერკავკასიის ბარის ბინადარი მესაქონლეობის შემდგომი განვითარების გზებზე არაერთი ვარაუდი გამოითქვა, მაგრამ მეურნეობის ამ დარგის გენეზისის ძირითად ეტაპებზე არსებითი ხასიათის შეხედულებები ადრე ბ. პიოტროვსკის მიერ იყო წამოყენებული. ავტორის აზრით, ადრებრინჯაოს ხანაში ბარიდან მთისკენ მოსახლეობის მოძრაობისათვის მესაქონლეობის განვითარებას უნდა შეეწყო ხელი, მაშინ როდესაც საქონლის გაზრდილი ჯოგებისა და ცხვრის ფარების გასამართავად არ იქნებოდა საკმარისი ენეოლითის ხანის ბარის საძოვარ-სავარგულები და გასადევარი³³. ამ პროცესს ბ. პიოტროვსკი სამართლიანად უკავშირებს მეურნეობის ახალ ფორმას, რაც ფაქტურად მთ უ რ ი მ ე ს ა ქ ი ნ ლ ე ო ბ ი ს სამეურნეო კომპლექსების აღმოცენებას გულისხმობდა³⁴.

მესაქონლეობის დაწინაურება და მეურნეობის ახალ ფორმაზე გადასვლა ენეოლითის ხანის ბარის მოსახლეობის საწარმოო ძალების ზრდით იყო გამოწვეული. სპილენძის მეტალურგიის აღმავლობა, ტომთაშორის ურთიერთობის გაზრდა და საერთო ცვლილებები სოციალურ ორგანიზაციაში, აგრეთვე მოსახლეობის მკვეთრი რიცხობრივი ზრდა ახალი სამეურნეო სავარგულების ათვისებას თხოულობდა, რაც ხელს უწყობდა მთიანი ხეობების ფართო ათვისებას³⁵. ამ პროცესების დაჩქარების მძლავრი სტიმული იყო აგრეთვე სავაჭ-

რო-სააღმშენებელი კავშირების ახალი აღმავლობა აღმოსავლეთის მეზობელ ქვეყნებთანაც³⁶.

(საქართველოსა და ამიერკავკასიის მთიანი რაიონების ინტენსიურ ათვისებას აღდებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომებს უკავშირებენ) რომელთა ეთნიკური კუთვნილების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი დებულება გამოითქვა. ძვ. წ. III ათასწლეულის კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის მომიჯნავე რაიონებში ფართოდ გავრცელებულ ამ კულტურას მკვლევრები სხვადასხვა ეთნიკურ (იბერიულ-კავკასიური, ხურიტული და სხვ.) ერთობას უკავშირებენ.

გამოთქმულია არაერთი მოსაზრება მტკვარ-არაქსის კულტურის ინდოევროპული ტომების კუთვნილების შესახებაც, მაგრამ ბოლო პერიოდის სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ კულტურის მატარებელ ტომთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ქართველურ ტომებს ეთმობა³⁷. მართალია, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომებში ინდოევროპულ ტომთა გავლენები მთლიანად არაა გამორიცხული, რაც საფუძვლად უნდა დადებოდა ჯერ კიდევ საერთო-ქართველურ ფუძე ენაში ინდოევროპულ ენობრივ გავლენებსა და ამ პერიოდში მომხდარ მეტნაკლებად მნიშვნელოვან ეთნო-კულტურულ ცვლილებებს³⁸, მაგრამ ამ კულტურის მეურნეობრივი ხასიათი არ იძლეოდა სხვადასხვა ტომთა და ხალხთა ფართო მიგრაციების შესაძლებლობას, რის გამოც მტკვარ-არაქსის კულტურა ძირითადად ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრებაში მომხდარ მიღწევებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული³⁹.

სამეურნეო-კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების წინაგან ფაქტორებს უნდა გამოეწვია მტკვარ-არაქსის კულტურის ტომთა ფართო განსახლება მთიან რაიონებშიც. ბარის სამოსახლოების ნაწილობრივი მიტოვება აქაური კლიმატურ-ეკოლოგიური პირობების შეცვლითა და უზუსტად მიწათმოქმედების კრიზისითაა ახსნილი⁴⁰, რასაც მთიან ხეობათა ახალი სამეურნეო-კულტურული დაწინაურება მოჰყვა. ამ პროცესების შედეგად აღდებრინჯაოს გვიან საფეხურზე და შუაბრინჯაოს ხანაში საქართველოს შუამთაში საფუძვლიანი ჩაეყარა მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის შერწყმული, სიმბიოზური კულტურის აღმოცენება. მეურნეობის ამ ორი დარგის შეთანაწყობასა და მათ დაწინაურებას ხელს შეუწყობდა ჯერ კიდევ აღდებრინჯაოს პერიოდში გამოყენებული მარტივი სახვნელის გაუმჯობესება და ხარის გამოყენება სახვნელსა და სატრანსპორტო საშუალებებში⁴¹.

შუამთის სიმბიოზური მეურნეობის საწყის ეტაპებზე მესაქონლეობა მწიფათმოქმედების გვერდით ვითარდებოდა. მსხვილფეხა მესაქონლეობისთვის შუამთაშიც სოფლისპირა საძოვარ-სავარგულები უნდა გამოეყენებინათ. ასეთ პირობებში საქონელი არ სცილდებოდა სათემო ტერიტორიას. მიჩნეულია, რომ აღნიშნული ხანის ზოგიერთ ნამოსახლარზე (თეთრიწყარო, ამირანის გორა) აღმოჩენილი გადაუხურავი და შემოზღუდული ნაგებობები საქონლის სადგომს უნდა წარმოადგენდეს⁴² ამირანის გორის ერთ-ერთ უბანზე ასეთი შემოზღუდული ადგილი ნასოფლარის ცენტრშია განლაგებული⁴³, რაც ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით პარალელს უნდა პოულობდეს საქართველოს მთიანეთში დამოწმებულ სამენახიეროს პრაქტიკასთან. როგორც ცნობილია, იგი სოფლად და საზაფხულო საძოვრებზე დასახლების ცენტრში განლაგებულ ქვის ან ხის შემოზღუდულ, გადაუხურავ ნაგებობას წარმოადგენდა და დამლობით ჯოგის ქურდების მიერ დატაცებისა თუ ნადირის თავდასხმისაგან დაცვის მიზნით სათემო საქონლის შესარეკად იყო გამოყენებული. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ აღდებრინჯაოს ხანის დასახლებებზე შეგვიძლია ვიგულისხმოთ სათემო

გაერთიანების ჯოგისა და მისი გაძლიერების გარკვეული სისტემა შენახი-
რეობის ინსტიტუტის მარტივი ფორმების სახით.

(მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-პატრონობის ბინადარი ხასიათის მიუხედა-
ვად, აღრებრინჯაოს ხანის საქართველოს შუამთში ადგილი უნდა ჰქონოდა
გარეკვითი მესაქონლეობის მარტივი ფორმების აღმოცენებასაც, რაც წვრილ-
ფეხა საქონლის მომრავლებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული⁴³). აღ-
რეული ბრინჯაოს ხანაში გარეკვითი მეურნეობის აღმოცენების ერთ-ერთ გან-
მსაზღვრელ ნიშნად სამოსახლეობისაგან განცალკევებით აღმოჩენილი ყორ-
ლანული სამარხებია მიჩნეული. მესაქონლეობის ამ ფორმის აღმოცენებას ჯერ
კიდევ ბარის ენეოლითური დასახლებების მობილური ხასიათის პირობებში
უნდა ჩაყროდა საფუძველი⁴⁴. ეს ტრადიციები აღრებრინჯაოს შუამთის სამო-
სახლეობზეც ვაგრძელდა, სადაც მიწათმოქმედება-მესაქონლეობა შერწყმული
განვითარება სეზონური მესაქონლეობისათვის ახალი საძოვრების ათვისებას
მოითხოვდა. აქაური საძოვრები კი ძირითადად ტყეების გაკაფვის და ახოს
აღების ბაზაზე უნდა გაფართოებულიყო⁴⁵. (როგორც ჩანს, ეს პროცესი უნდა
ასახაღვდეს მთიანეთში ლაბავიისა და ბოსლოს ტიპის სამეურნეო ბაზების
აღმოცენებას, რომლებიც წვორედ დასახლებიდან მოშორებით ტყეში სათიბ-
საძოვრებისა და სათესი მიწების მოწვა-მოახოებას გულისხმობდა და, სადაც
სეზონურად მიერეკებოდნენ საქონლის გარკვეულ ნაწილს) ცხადია, ლაბავიის
საბოსლოს ტიპის სამეურნეო ბაზები უნდა ყოფილიყო ალპური საძოვრებისა
და სეზონური გადარეკვითი მესაქონლეობისაგან გადაღმული პირველი მნიშ-
ვნელოვანი ნაბიჯი, რომელსაც მომდევნო პერიოდში შუამთის მიწათმოქმედ-
ება-მესაქონლეობის შერწყმული განვითარების პროცესში დასრულებული სა-
ხე უნდა მიეღო.

(საქართველოსა და ამიერკავკასიის შუამთის მიწათმოქმედება-მესაქონ-
ლეობის შერწყმული კომპლექსების საბოლოო ჩამოყალიბება გადარეკვითი მე-
საქონლეობის განვითარებული ციკლით, შუაბრინჯაოს ხანასთან უნდა იყოს
დაკავშირებული.) მოსახლეობის თანდათანობითი ზრდის პირობებში მიწათ-
მოქმედების გაფართოება და მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის გამრავ-
ლება, შუამთის დასახლების ირგვლივ თუ სეზონურ ბაზებში ველარ გაიმარ-
თებოდა, ახალი საძოვრები კი ამჯერად მხოლოდ ალპური მდელოები შეიძლე-
ბოდა ყოფილიყო.

შუაბრინჯაოს ხანის შუამთის მოსახლეობისათვის, რომლებსაც ათვისე-
ბული ჰქონდათ მთიან ხეობათა ზედაწელი და მიახლოებული იყვნენ ალპურ
მდელოებს, ეს აღმოჩენა დიდ სიძნელესთან არ უნდა ყოფილიყო დაკავშირ-
ებული. ასე უნდა აღმოცენებულიყო საქართველოსა და კავკასიაში მთური,
ალპური მეურნეობის თვისობრივად ახალი ქვესახეობა — მთური გად-
არეკვითი მესაქონლეობა, რომელმაც მნიშვნელოვანი როლი შეას-
რულა მთიანეთის სამეურნეო-კულტურული და სოციალური განვითარების
პროცესში. (გადარეკვითი მესაქონლეობის გამოჩენასთან უნდა ყოფილიყო
დაკავშირებული მთიანეთის მესაქონლეობის შრომის ორგანიზაციის უმთავრე-
სი ფორმების (სათემო მეჩახირეობა, მემთევრობის ინსტიტუტი,
საქონლის გაბარების სხვადასხვა სახე — დაბმა, გაბარება, დაზი-
არება და ა. შ.) აღმოცენება, პირველი ალპური სეზონური ნაგებობანი
(ქარგვალი, ქონი, გომი, კარავი, ქართა და ა. შ.), რომლე-
ბიც მომდევნო ეპოქებში უკვე ჩამოყალიბებულ სახეს იღებენ)

ალპური საძოვრების სეზონური გამოყენების პროცესში მოსახლეობას
ყურადღება უნდა მიექცია მთამაღალის მდიდარი რესურსებისათვის, რომე-

ლიც შუა ბრინჯაოს ხანაში მელითონების დაწინაურებასთან ერთად ამო-
წურავ შესაძლებლობას იძლეოდა მესაქონლეობის განვითარების თვალსაზ-
რისითაც. ეს უნდა გამხდარიყო მთამალის ზოლის მუდმივი დასახლების
ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი. მთამალის ინტენსიური ათვისება, რაც შუა-
ბრინჯაოს დასასრულს შეინიშნება⁴⁶, ამ ზოლში შუამთის მოსახლეობის თან-
დათანობით ზრდითა და განსახლებით უნდა აეხსნათ. მთამალის ბუნებ-
რივი რესურსების ათვისება და მისი პროფილის განსაზღვრა მესაქონლეობის
ხაზით მთური მესაქონლეობის მეორე ძირითადი ქვესახეობის — შინააღ-
პური მეურნეობის აღმოცენებას გულისხმობდა, რასაც უნდა მოჰ-
ყოლოდა აგრეთვე შესაბამისი სამეურნეო კომპლექსების ჩამოყალიბებაც.

შუაბრინჯაოს ხანის საქართველოს მთიანეთის ათვისება და სამეურნეო-
კულტურული დაწინაურება მრავალი ფაქტორით იყო განსაზღვრული. შუა-
მთის მოსახლეობის დემოგრაფიული ზრდა, მეურნეობის ახალ ფორმათა და
სისტემათა ძიება, მელითონებისა და ხელოსნობის განვითარება, ეთნო-
კულტურული ურთიერთობანი ძველადმოსავლურ სამყაროსთან და ა. შ. ამ
პროცესის ძირითად მამოძრავებელ ძალადაა მიჩნეული, მაგრამ აქ მნიშვნე-
ლოვანი ადგილი მესაქონლეობის გაზრდა-განვითარების აუცილებლობასაც
ეთმობა⁴⁷. მთამალის ათვისებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული აგრ-
ეთვე იმ ურთიერთობის გააქტიურებაც, რომელიც ცენტრალური კავკასიის
უღელტეხილის გადასასვლელებით მთიანეთის მოსახლეობას ქედსიქითა მე-
ზობელ ტომებთან ჰქონდა დამყარებული და რაც გვიანბრინჯაოს ხანაში მე-
საქონლეობის ინტერესების თვალსაზრისითაც იქნა გამოყენებული. მიუხედა-
ვად ამისა, მთური მესაქონლეობის განვითარების შესაძლებლობათა მაქსიმუ-
მი შუაბრინჯაოს დასასრულისათვის უკვე ამოწურული იყო. მართალია, მი-
წათმომქმედება-მესაქონლეობის შერწყმული განვითარება და მასთან დაკავ-
შირებული მთური მესაქონლეობა ამ პერიოდში მაღალ საფეხურს აღწევს,
მაგრამ მას არ შეეძლო იმ დიდი სოციალურ-კულტურული ძვრების გამოწვე-
ვა, რაც შუაბრინჯაოს ხანის საზოგადოებრივ ცხოვრების სხვადასხვა სფერო-
ში გამოჩნდა.

მთის შეზღუდულ სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებში კავკასიის ალპუ-
რი მესაქონლეობის განვითარება გარკვეულ ზღვარს გულისხმობდა. მთიანი
ქვეყნების ზოგადი კანონზომიერება — საზაფხულო და საზამთრო საკვები
ბაზის დისპროპორცია — შეუძლებელს ხდიდა დიდი ჯოგების უზრუნველ-
ყოფას საზამთრო საკვების მარაგით. კავკასიური მესაქონლეობის შემდგომი
განვითარება მთის შეზღუდული გეოგრაფიული გარემოს გადალახვას მოი-
თხოვდა, რაც დღის წესრიგში სვამდა მაღალმთიანი საზაფხულო და დაბლო-
ბის საზამთრო საძოვრების თანმიმდევრული და რაციონალური გამოყენების
აუცილებლობას⁴⁸.

ამრიგად, (ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში, როგორც ჩრდილო, ასევე სამ-
ხრეთ კავკასიის ტომებმა პირველად დაიწყეს საქონლის ჯოგების სეზონური
გადარეკვა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის დაბლობისა და ველების საზამთ-
რო საძოვრებზე, რის მეორეხარისხიანი საფუძველი ჩაეყარა მანამდე უცნობი,
თვისობრივად ახალი ფორმის — მთაბარული მესაქონლეობის,
ანუ ტრანსპუმანსის აღმოცენებას⁴⁹) შუამთისა და მთის ზონიდან
დაწყებული ეს პროცესი საქართველოსა და კავკასიაში, პირველ რიგში,
ტრანსპუმანსის შუალედით და დაღმავალი ქვესახეობების შექმნასა და
ჩამოყალიბებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

სამეურნეო-კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით საქართველოში მთაბარულ მესაქონლეობასთან დაკავშირებული პროგრესი პირველ რიგში თრიალეთის ყორღანული კულტურის მატარებელ ტომებში უნდა ასახულიყო. საკითხი თრიალეთის კულტურის ტომთა ეთნიკური ვინაობის შესახებ მეცნიერებაში გადაწყვეტილად ითვლება. მართალია, ამ კულტურის ცალკეული ელემენტი აღნიშნულ პერიოდში უცხო ეთნიკურ ერთეულთა აქტიურ გავლენებზეც მიუთითებს, მაგრამ თრიალეთელ ტომთა ძირითადი მასა ადგილობრივი კავკასიური, პირველ რიგში კი ქართული მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ამა თუ იმ დამპყრობთა პოლიტიკური პეგემონობის მიუხედავად მოსულ ელემენტს საბოლოოდ ასიმილაციის ობიექტად აქცევდა⁵⁰. ამ გარემოებაზე მეტყველებს ბოლო პერიოდის არქეოლოგიური და ანთროპოლოგიური მონაცემებიც თრიალეთის კულტურის წინამორბედ მტკვარ-არაქსისა და მომდევნო კულტურებთან უწყულო გენეტიკური კავშირის შესახებ, რაც არ იძლევა ამ კულტურათა შორის ეთნიკური შემადგენლობის ცვლილების რაიმე საფუძველს⁵¹. ექვს გარეშეა, რომ თრიალეთის ყორღანული კულტურის გენეზისიც, მტკვარ-არაქსის კულტურის ანალოგიურად, ძირითადად ადგილობრივი მოსახლეობის სამეურნეო-კულტურულ მოღვაწეობასთან იყო დაკავშირებული.

(შუაბრინჯაოს ხანაში ტყის თანდათანობით შემცირება და მთისწინა და ნთი! ზოლის დაწინაურება ხელს უწყობდა მეცხვარეობის განვითარებასა და თრიალეთის მაღალმთიანი ზოლის ინტენსიურ ათვისებას საზაფხულო საძოვრებად⁵². მეცხვარეობის აღმავლობას ამჯერად მთა ეღარ დაიტევდა და თრიალეთელი ტომები თავიანთ ფარებს ქვემო ქართლისა და იორ-ლ ზნის საზამთრო საძოვრებზე მიერეკებთან, რომელიც ჯერ კიდევ ადრე ბრინჯაოს პერიოდში ჩანს გამოყენებულს⁵³.) სავარაუდოა, რომ დაახლოებით ამავე პერიოდში უნდა დაწყებულიყო მთიულეთის, ფშავესა და ერწო-თიანეთის, რამდენადღე მოგვიანებით კი მთათუშეთისა და ხევის მეცხვარეობის განვითარება და იორ-ალაზნის აუზის საზამთრო საძოვრების ფართო გამოყენებაც, თუმცა ცენტრალური კავკასიის სამხრეთი კალთების კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობების სირთულის გამო ეს პროცესი შუა ბრინჯაოს ხანისათვის ისე აშკარად არ გამოკვეთილა.

(მეცხვარეობის დაწინაურებისა და მთაბარული მესაქონლეობის განვითარების შესახებ გარკვეულ სურათს იძლევა დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური კვლევა-ძიებაც. რიონის სათავეებში გამოვლენილი სამთამადნო წარმოება აქაურ საზაფხულო საძოვრებზე მოიპოვებულ მეჭოგემწყემსების სამეურნეო-კულტურულ საქმიანობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული⁵⁴.) გამორიცხული არ არის ისიც, რომ ამ პერიოდში მეცხვარეობის განვითარებისათვის გამოყენებულიყო ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპების საზამთრო საძოვრებიც. სამეურნეო-კულტურული კავშირებიც მოსაზღვრე ქედსიქითა რაიონებთან, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი, სრულიადაც არ გამორიცხავს ამ საძოვრების სარგებლობას მათ მიერ ასეთ შორეულ ხანაში⁵⁵.

შუაბრინჯაოს ხანის საქართველოს სამეურნეო-კულტურული და სოციალური დაწინაურება სხვა ფაქტორთა გვერდით პირველ რიგში მეურნეობრივ ცვლილებებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. მთიანეთის ფარგლებიდან გამოსული მთაბარული მესაქონლეობა საქონლის გაზრდილი ჯოგებისა და ცხვრის ფარების სახით, ხელს შეუწყობდა სიმდიდრის დაგროვებას გარკვეულ პირთა ხელში, რომლებიც საქონლისა და მესაქონლეობის პროდუქტ-

ტებთან ერთად ფართო ვაჭრობასა და აღებ-მიცემობას გააჩაღებდნენ მელი-
 თონობისა და ხელოსნობის ნაწარმოთაც. შუაბრინჯაოს ხანის გეაროვნული
 არისტოკრატის აღმოცენებაში მთაბარული მეცხვარეობის როლი განსაკუთ-
 რებით მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო, მით უმეტეს, რომ მთურ მესაქონ-
 ლეობას, როგორც ზემოთ არაერთხელ აღვნიშნეთ, ასეთი სოციალური ძვრე-
 ბი გვიან, განვითარებულ ფეოდალურ ხანაშიც კი არ მოუცია. ნ. ბერძენიშვი-
 ლი ხაზგასმით მიუთითებდა მეცხვარეობის ადგილსა და როლზე ქართლის
 სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური დაწინაურების საქმეში. „...ადრე,
 და განსაკუთრებით ქალაქობის წინა დროის „ქართლს“ (— ქართლს, მცხე-
 თას, წიწამურს), უეჭველია სოფლის მეურნეობიდან პირველ რიგში მესაქონ-
 ლეობა უნდა ჰქონოდა განვითარებული. ხოვლეგორის ვათხრები (და ბევრგან
 სხვაგან) იმას უცილობლად მოწმობენ, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა
 ქართლის მეურნეობაში ცხვარს ჯერ ისევე ენეოლითიდან მოკიდებული და.
 განსაკუთრებით, ბრინჯაოს ხანაში“ — წერდა იგი⁵⁶. მკვლევარი განსაკუთ-
 რებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა მთაბარული მეცხვარეობა-მესაქონლეობის
 აღმოცენებას, რასაც იგი მეურნეობის ამ დარგში მომხდარ დიდ პროგრესულ
 მოვლენებს უკავშირებდა. „გარკვეული ხანისათვის კი გვეგონია, — წერს
 ნ. ბერძენიშვილი, — რომ ქართლის მეურნეობა (მეცხვარეობა-მესაქონლეო-
 ბა) მთაბარული უნდა ყოფილიყო. ეს იყო დიდი ტეხილი მეურ-
 ნეობის ამ დარგის განვითარებაში, განვითარება იქამდე
 რაციონალური, რომ მან გაუძღო საუკუნეებს, სხვადასხვა ფორმაციებს და
 intuitus mutandis ჩვენს დრომდე მოაღწია. ეს იყო მონოკულტურის
 საბოლოო დაძლევა და ბიკულტურის გამარჯვება: მეცხოველეობის განვითარება მიწის მოქმედებასთან
 შეთავსების გზით ერთ მეურნეობაში... ქართლის მოსახ-
 ლეობა საუკუნეთა დიდ სიღრმეში აღწევს თავს მეურნეობის ცალსახეობას...
 და ორსახივანი მეურნეობის მტკიცე მიმდევარი ჩანს“⁵⁷.

ნ. ბერძენიშვილი დიდ ყურადღებას აქცევდა თრიალეთ-ჯავახეთის ზეგა-
 ნის და ქართლის ბარის სამეურნეო-ეკონომიკურ კავშირებს და უკანასკნელი
 ხანის არქეოლოგიურ აღმოჩენებზე (ბედენი, თეთრი წყარო, სარკინეთი,
 სამთავრო) დაყრდნობით თრიალეთის ყორღანული კულტურის მატარებელი
 ტომების საცხოვრისს ქართლის ბარის ნამოსახლარებს უკავშირებდა. „თრია-
 ლეთის ყორღანების კულტურა უეჭველ კავშირში იმყოფება სამთავროს სა-
 მაროვნით წარმოდგენილ კულტურასთან და რას შეიძლება გულისხმობდეს
 ასეთი კავშირი ბარსა და მთას შორის თუ არა „ყიშლად“ — „ილაღის“ მეუ-
 რნეობით თანამშრომლობას?“ — წერდა იგი⁵⁸. მკვლევარი მიუთითებდა
 „ქართლის ცხოვრების“ გვიანდელ ცნობაზე, რომლის მიხედვითაც თრიალეთ-
 ჯავახეთის ზეგანის გამოყენებას ქართლის ბარის საზაფხულო საძოვრებად
 ახ. წ-ით IV ს. ხანგრძლივი ტრადიციები უნდა ჰქონოდა⁵⁹.

უკანასკნელი ხანის არქეოლოგიურმა ვათხრებმა თვალნათლივ დაადას-
 ტურეს ნ. ბერძენიშვილის ეს შეხედულება და კიდევ უფრო გაათართოეს
 თრიალეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის სამეურნეო-ეკონომიკური
 კავშირების არეალი. ივრისპირეთისა და ალაზნის ველზე გამოვლინდა მეურ-
 ნეობის საინტერესო კომპლექსები, რომელთა მიხედვითაც ირკვევა, რომ შუა-
 ბრინჯაოს ხანის მოსახლეობა დაწინაურებულ მიწათმოქმედებასთან ერთად
 ასევე განვითარებული მესაქონლეობისათვის საზამთრო საძოვრებად ფარ-
 თოდ იყენებდა იორ-ალაზნის აუზის ველებს, ხოლო საზაფხულოდ — თრია-

ლეთის ზეგანს⁶⁰. საქართველოს ამ ორ ისტორიულ პროვინციას შორის მთაბარულ მეცხვარეობაზე აღმოცენებული სამეურნეო-კულტურული კავშირები. რომელმაც თავისი რაციონალური ფორმისა და შინაარსის წყალობით თანამედროვე ეთნოგრაფიულ ყოფამდე შემოინახა თავი, განვითარება-გენეზისის თავისებურებებით მტკიცედ იყო დაკავშირებული ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის ძირეულ მომენტებთან.

შუაბრინჯაოს ხანაში დაწყებული სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს სამეურნეო-ეკონომიკური პროგრესი შემდგომში ახალი ეპოქალური ძვრების პირობებში გაგრძელდა. ჭვიან ბრინჯაოს ხანაში, მეორე ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, აღმოსავლეთ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მცხოვრები ტომები ტოვებენ თავიანთ საცხოვრისს და ბარს უბრუნდებიან) რაც სხვა ფაქტორებთან (კულტურული ურთიერთობის შეწყვეტა წინა აზიასთან, მშვიდობიანობის პერიოდის დასასრული და სხვ.) ერთად ადგილობრივი მეურნეობის კრიზისითაა ახსნილი.

მიჩნეულია, რომ თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურის დაცემის „მთავარი მიზეზი მაინც მეურნეობის კრიზისი უნდა იყოს: შეუსაბამობა პრიმიტიულ მიწათმოქმედებასა და მზარდ მესაქონლეობას შორის. ზედაპირული მიწათმოქმედება და შუა ბრინჯაოს ხანის ტომების დასახლება მესაქონლეობისათვის ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობების შემცველ ტერიტორიაზე ქმნის კონიუნქტურას უკანასკნელის მძლავრი განვითარებისათვის. მესაქონლის მწყემსური ბუნება სძლევს მიწათმოქმედის ლტოლვას ბინადარი ცხოვრებისაკენ და შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულს აღმოსავლეთ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მცხოვრები ტომები კვლავ ტოვებენ ძველ საცხოვრისს“⁶¹. ბარის ხელახალი ათვისების პროცესს შემდგომში ინტენსიური მიწათმოქმედების განვითარებას უკავშირებენ, რომელსაც ამჯერად საბოლოო უპირატესობა უნდა მოეპოვებინა მესაქონლეობასთან შედარებით. ამასთან პარალელურად მიმდინარეობდა ეკონომიკური ცენტრების გადანაცვლება ნოიდან ბარში, რაც საბოლოოდ ადრეფეოდალურ ხანაში დასრულდა⁶².

აღმოსავლეთ საქართველოს მთისძირისა და ბარის ზოგიერთი ტერიტორიის ხელახალი ათვისება გვიანბრინჯაოს დასაწყისშიც მესაქონლეობის ინტერესებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. ალაზნის აუზის, ივრისპირების, ყარაიასა და გარდაბნის საზამთრო საძოვრები და მათი შემოგარენი კვლავ მესაქონლეთა დასახლებებით იფარება⁶³, მაგრამ ამ პერიოდში ხის, ხოლო მოგვიანებით რკინის სახენელის გამოყენებამ დიდი გარდატეხა მოახდინა ბარის სამიწათმოქმედო მეურნეობის საბოლოოდ დაწინაურებაში. ამ პროცესის დაჩქარებას ხელი შეუწყო მთისძირისა და ბარის ძირითადი ტერიტორიების ინტენსიურმა გასარწყავებამ, რომელიც სწორედ გვიანბრინჯაოსა და ადრე-რკინის პერიოდს ემთხვევა⁶⁴.

(სამეურნეო-კულტურული ცენტრების ბარში გადანაცვლებასთან ერთად მთა არ დაკლილა. მთიან ხეობებში, სადაც მიწათმოქმედებისა და მთური მესაქონლეობისათვის ხელსაყრელი პირობები იყო, მოსახლეობა აგრძელებდა ცხოვრებას. ამავე დროს აქ ადრე აღმოცენებული მთაბარული მესაქონლეობა ამ პერიოდისათვის საბოლოოდ უნდა გამოყოფოდა მთურ მესაქონლეობას. ამ საფეხურზე მთაბარობას, გარკვეულ საზამთრო და საზაფხულო საძოვრებთან ერთად, გააჩნდა მთიდან ბარში და პირიქით, გადასარეკი მუდმივი მარშრუტები⁶⁵, მწყემსური ორგანიზაციის გარკვეული ფორმები) (ოკათური, მონარეობა და ა. შ.)⁶⁶, მეცხვარეთა სადგომები და დროებითი ნაგებო-

ბანი (ბინა, კარავი, ჭიხური, ბაკი, არხაჯი, აგვარა, მარაკა, ფარეხი და ა. შ.) და სხვ., რომლებიც კარგადაა შემონახული მეცხვარეობის თანამედროვე კომპლექსებშიც.

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის მეორადი ათვისების პროცესებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული აგრეთვე ბარული მესაქონლეობის გვერდით აქ აღმოცენებული მეცხვარეობაც. მესაქონლეობით და მეცხვარეობით დაწინაურებულ ტომებს ამ პერიოდში უკვე ეკიზათ ბარის დიდი ნაწილი — ივრის სანაპირო, ელდარის, ყარაია-გარდაბნის ველები, აგრეთვე ალაზნის ველის განსახლება და ა. შ. მეურნეობის სამიწათმოქმედო მიმართულების გამო აქ მოსახლე ტომთა ფარები ზაფხულობით ალპურ საძოვრებზე უნდა გადაერეკათ, რაც საფუძველს ჩაუყრიდა მთაბარული მესაქონლეობის, ანუ ტრანსჰუმანსეს ახალი ქვესახეობის — ბარული, აღმავალი მეცხვარეობის საბოლოოდ ჩამოყალიბებას. როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს და აღრერკინის ხანაში ამ პროცესებს საბოლოოდ უნდა განესაზღვრათ ბარის სამეურნეო პროფილი და მიმართულება, რაც საფუძველს ჩაუყრიდა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარული მესაქონლეობის იმ რთული სისტემის (კალო, ბერა, მეკარვეობა და ა. შ.) აღმოცენებასა და ჩამოყალიბებას, რომელიც ანტიკური ხანის განვითარებული გუთნითი მიწათმოქმედების პირობებში შემდგომ დაიხვეწა და მეტ-ნაკლები ცვლილებებით თანამედროვე ეთნოგრაფიულ ყოფამდე შემოინახა თავი.

გვიანბრინჯაოსა და აღრერკინის ხანაში ქართველ ტომთა სამეურნეო-ეკონომიური და სოციალური დაწინაურების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინა ხევის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების ჩამოყალიბებას. ხევების ლოკალური კულტურების აღმოცენებაში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებენ მეურნეობრივ ფაქტორს⁶⁷, მაგრამ ამ ერთეულის წარმოქმნა-ჩამოყალიბების პროცესში ამ ფაქტორის ადგილისა და როლის შესახებ კონკრეტულად არაფერია ნათქვამი. როგორც ჩანს, აქ განსაკუთრებული როლი მესაქონლეობას უნდა ეთამაშა. თუ ხევის მთამდლის საძოვრები მთური მესაქონლეობისათვის იყო გამოყენებული, ტრანსჰუმანსე ბარის საზამთრო საძოვრების ათვისებასაც მოითხოვდა. ამ ორ მეურნეობრივ ერთეულს შორის გამავალი მეცხვარეთა თუ მესაქონლეთა მარშრუტები ნთლიანად ხევის ტერიტორიაზე იყო გადაკიმული და ხელს უწყობდა მის სამეურნეო-ეკონომიურ და კულტურულ შეკავშირებას. ამ პროცესში დიდი როლი უნდა შეესრულებინა ცხენის გამოჩენასაც⁶⁸, რომელსაც აღნიშნული პერიოდიდან განსაკუთრებული ადგილი უნდა დაეკირა მესაქონლეობაში.

⟨ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში, ევრაზიის ველებში ნომადიზმის აღმოცენებასა და მომთაბარე ხალხების „დიდ გადასახლებებთან“ დაკავშირებით, საქართველოსა და კავკასიის ხალხთა სამეურნეო-კულტურულ ცხოვრებას სერიოზული საფრთხე შეექმნა. ამიერიდან მომთაბარე მესაქონლეობის ელემენტები კავკასიაშიც იჩენს თავს.⟩

თუ ბარული და მთური მესაქონლეობა, აგრეთვე ტრანსჰუმანსე კავკასიის სპეციფიკურ გეოკლიმატურ და ეკოლოგიურ პირობებში შეიქმნა და მტკიცედ დაუკავშირდა ბინადარი მოსახლეობის სამიწათმოქმედო ყოფას, კავკასიური ნომადიზმის აღმოცენება სულ სხვა ისტორიული გზებით იყო განსაზღვრული. არქეოლოგიური და პალეობოტანიკური მონაცემები დამაჯერებელ საბუთს იძლევიან იმისა, რომ მომთაბარე მესაქონლეობა არ აღმოცენებულა კავკასიის სინამდვილეში.⟩ მომთაბარე კულტურის აღმოცენების კე-

რებიდან გამორიცხულია არა მარტო ამიერკავკასია, არამედ ჩრდილო კავკასიის მთიანეთის მიმდებარე ველები სტავროპოლშიჩინის ჩრდილო რაიონებისა და დაღესტნის ასსრ ნახევარუდაბნოს ტერიტორიის ჩათვლით. აქ მოპოვებული მატერიალური კულტურის ნაშთები, რომლებიც სკვითურ-სარმატულ კულტურულ წრესაც გულისხმობს, მიჩნეულია ადგილობრივი მოსახლეობის სამიწათმოქმედო ყოფის უტყუარ საბუთად⁶⁹.

VIII ს. 30-იან თუ 20-იან წლებში სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან და ჩრდილო კავკასიიდან კიმერიელთა დიდი მასა წინა აზიას შემოესია⁷⁰. აბორიგენებთან პირველი, არცთუ ისე რეგულარული კონტაქტების შემდეგ VII — VI სს. მიჯნაზე ჩრდილოეთ კავკასიის დაბლობისა და წინამთების მოსახლეობამ პირველად იგემა მომთაბარეთა მობილური ურდოების გამანადგურებელი ძალა⁷¹. ურარტუსა და კაპადოკიაში შექრამდე ველის მომთაბარენი ასეთივე დარტყმებს აყენებდნენ ამიერკავკასიის სამეფოებსაც⁷².

ისტორიულ მეცნიერებას გააჩნია ზოგიერთი მონაცემი კიმერიულ-სკვითური ტომების წინა აზიისა და ამიერკავკასიის სტეპურ და მთაგორიან რაიონებში დასახლების შესახებაც⁷³. მაგრამ ჩერჯერობით კიმერიულ-სკვითური ეთნიკური ელემენტის მიგრაციის შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. მიჩნეულია, რომ ჩვენში სკვითური ტიპის იარაღები და სხვა საგნები მომთაბარეთა წინა აზიაში ლაშქრობის გზით, ტომთაშორის არსებული ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობით ან კიდევ საქართველოს ტერიტორიაზე სკვითური მოსახლეობის კომპაქტური მასების დამკვიდრებით უნდა გავრცელებულიყო⁷⁴. ცხადია, კიმერიულ-სკვითთა დიდი მიგრაციებისას ჩვენში მომთაბარეთა გარკვეული ტომებიც შემოსახლდებოდნენ, მაგრამ ამიერკავკასიის დაწინაურებულ სამეურნეო-კულტურულ პირობებში ველის მომთაბარეთა ეს პირველი შემოტევა მოკლე დროში კიმერიულ-სკვითური ტომების სრული ასიმილაციით უნდა დასრულებულიყო.

ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულიდან ქართველ ტომთა უძველესი გაერთიანებების — ნაირის მთიანი ქვეყნების, დიაოხისა და კოლხას სამეურნეო-კულტურული მდგომარეობის შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობებია დაცული ძველასირიულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში⁷⁵. დიაოხთა გაერთიანების შესახებ ცნობებს ძველბერძნული წყაროებიც იძლევიან⁷⁶. ნადავლის მასშტაბები, რომელიც ხელთ უგდიათ ქართველ ტომებში მოლაშქრე დამპყრობლებს პირუტყვის სახით ამ გაერთიანებათა მთური მესაქონლეობის მაღალ დონეზე მეტყველებს. ამასთან ერთად, წყაროებში მითითებული ცხვრის ურიცხვი ფარები, რომელთა გამოკვება შარტო მთიან ხეობებში საეჭვოა, ამ ქვეყნებში მთაბარული მეცხვარეობის განვითარებაზეც უნდა მიუთითებდეს. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ნაირის ქვეყნების, განსაკუთრებით კი დიაოხისა და კოლხას პოლიტიკური და ეკონომიკური ძლიერება ამ პერიოდში უკვე გულისხმობდა ქვეყნის მთისა და ბარის სამეურნეო-ეკონომიკურ კომპლექსთა მტკიცე ერთიანობას.

ქართველ ტომთა ადრეული გაერთიანებების სამეურნეო-ეკონომიკური და კულტურული განვითარებისათვის დამახასიათებელი ეს პროცესები ჩამოყალიბებულ ხასიათს ატარებს ანტიკურ კოლხეთში. ბერძენ-რომაელ მოგზაურ-მკვლევართა ცნობების მიხედვით ჩანს, რომ ანტიკური კოლხეთი ბარისა და მთის სამეურნეო კომპლექსებად იყოფოდა. ბარის მოსახლეობა მიწათმოქმედება-მემინდვრეობას მისდევდა, რომელიც მარცვლეულთან ერთად სელისა და კანაფის მოყვანასაც გულისხმობდა. აქ განვითარებული ჩანს მებაღეობა-მევენახეობა და მეთევზეობაც⁷⁷.

კოლხეთის მთიანი ზოლის მკაცრი კლიმატური პირობები საგრძნობლად ზღუდავდა მიწათმოქმედებას. ასეთ პირობებში მოსახლეობას მარცვლეული და სხვა აუცილებელი საგნები ბარიდან შეჰქონდა. სამაგიეროდ მთა მდიდარი იყო მე-აქონლეობით, რომლის პროდუქტები მრავალფეროვანი სახით გადიოდა ბარის სავაჭრო ცენტრებში.

ბერძენ მწერალთა ცნობების მიხედვით ჩანს, რომ მესაქონლეობას გარკვეული ხედრითი წონა გააჩნდა კოლხეთის ბარშიც. ქსენოფონტეს ცნობით, ბარში მისდევდნენ როგორც მიწათმოქმედებას, ასევე მეცხოველეობას. შას კოლხეთში მრავლად უნახავს ძროხები, ხარები, ღორები და ცხვრები. კოლხებს ბერძენებისათვის საჩუქარიც მსხვილფეხა საქონლის სახით მიუერთმევიათ⁷⁸) ანტიკურ კოლხეთში მსხვილფეხა საქონელს და კერძოდ გამწვევ ძალას დიდი მთხოვნილება უნდა ჰქონოდა განვითარებული გუთნითი მიწათმოქმედებისათვის, რაც საფუძვლად დაედო ხარის კულტის ობიექტად ქცევას⁷⁹. ამაზე მეტყველებს არგონავტების ლეგენდის ადრეული ვერსიებიც. რომელთა მიხედვითაც ბერძენ მოგზაურებს კოლხეთის ბრწყინვალე სამეფო კარზე უნახავთ ხარის ბრინჯაოს ქანდაკებები, აგრეთვე სახნისი ფოლადის მთლიანი ნაჭრისაგან და ა. შ. ამ თქმულებაში ზღაპრულ სიუჟეტებთან ერთად ისტორიული სინამდვილეც უნდა იყოს ასახული, რომელშიც ნათლად ჩანს ქართველი ტომების სამეურნეო ყოფისა და კულტურის მაღალი დონე⁸⁰.

(კოლხეთის ბარში განვითარებული ჩანს მეძროხეობაც) ფსევდო-არისტოტელეს ცნობა კოლხური ძროხის მაღალი საბონიტეტო თვისებების შესახებ⁸¹ ადგილობრივ მოსახლეობაში ძროხეულის მომშენებლობის მაღალ დონეზე უნდა მეტყველებდეს. სხვათა შორის, იმავე (ანტიკური წყაროებით ბერძენ მოახალშენეებს სხვა სავაჭრო საქონელთან (ხე-ტყე, თაფლი, ცვილი, დამარილებული თევზი, პური, ლითონი, სელის ნაწარმი და ა. შ.) ერთად⁸² პონტისპირა ქვეყნებიდან, კერძოდ კოლხეთიდან პირუტყვიც გაუყვანიათ⁸³). ცხადია, ასეთ პირობებში ძროხეულის მომშენებლობის საქმე კოლხეთში მაღალ დონეზე უნდა მდგარიყო.

(ანტიკური ხანის კოლხეთში განვითარებულ დარგად გამოიყურება მეცხეარეობაც. ბერძენ-რომაელ მწერალთა პირდაპირი ცნობების გარდა, ზოგიერთი მკვლევარი ლეგენდას ოქროს საწმისის შესახებ ბერძნულ მეტროპოლიებში ძველკოლხური ცხვრის მატყლის გატანას უკავშირებენ⁸⁴). უფრო მეტიც, ცნობილი ევროპული ნაზმატყლიანი ცხვრის — მერინოსის წარმომავლობა მკვლევართა უმრავლესობას წინა აზიურ-ანატოლიური ცხვრის ჯიშებიდან გამოჰყავს, ხოლო რ. ლაიდაკერისა და კ. გუნტერის აზრით, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი, კერძოდ, კოლხეთი ნაზმატყლიანი ცხვრის ერთ-ერთ ადრინდელ სამშობლოდ უნდა ჩაითვალოს⁸⁵. სპეციალური კვლევით დადგენილია ძველ კოლხეთში ნაზმატყლიანი ცხვრის მომშენებლობის მაღალი კულტურა, რომელიც ძვ. წ. VIII—VII სს. შავიზღვისპირეთის ბერძნული ახალშენების იმპორტის ერთ-ერთ მთავარ საგნად ქცეულა. მოტანილია არაერთი ცნობა იმის შესახებ, რომ ბერძენ მოახალშენეებს კოლხეთიდან საბერძნეთსა და რომში გაჰყავდათ კოლხური ცხვრის მწარმოებლებიც. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ძველკოლხური ცხვარი, რომელსაც მონაწილეობა უნდა მიეღო იტალიური და სიცილიური ნაზმატყლიანი ცხვრების ფორმირების პროცესში, მომდევნო პერიოდში ესპანეთში უნდა შეეყვანათ, სადაც იგი საფუძვლად დაედო ესპანური მერინოსების მაღალკულტურული თვისებების საბოლოო ჩამოყალიბებას⁸⁶.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს უძველესი გავრთიანებების ანალოგიურად მთისა და ბარის სამეურნეო ერთიანობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა შეკავშირების საქმეშიც. „საკიენს მეტალურგიამ, თრიალეთ-მცხეთა-არმაზის მეურნეობითმა თანამშრომლობამ მესაქონლეობაში, ბარულმა მიწის მოქმედებამ (პლუს ხელოსნობა) და დიდმა საბაჟომ შეუქმნეს მცხეთა-არმაზს განსაკუთრებული უპირატესობანი“⁸⁷. წერს ნ. ბერძენიშვილი. ძირთადად ამ ფაქტორებით იყო განპირობებული ქართლის სამეფოს დედაქალაქის სამეურნეო-კულტურული დაწინაურება⁸⁸. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები თრიალეთის გარდა, მთიანეთის სხვა კუთხეებსაც მოიცავდა. სამწუხაროდ, გვიანბრინჯაოსა და ადრეკინის ხანაში ამ კავშირების შესახებ წყაროების უქონლობის გამო მსჯელობა ძნელდება.

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარისა და მთიანეთის გვიანდელ ურთიერთობაზე მნიშვნელოვანი ცნობები აქვთ დაცული ანტიკური ხანის ავტორებს. ჩანს, რომ მთიელ ტომებთან ურთიერთობა სახელმწიფო მესვეურთა პოლიტიკის მნიშვნელოვან უბანს წარმოადგენდა, რამდენადაც ჩრდილო კავკასიის ველებში მომთაბარე ტომებს მუდამ შეეძლოთ გამოეთარეშათ სამხრეთის მდიდარ ქვეყნებში⁸⁹. ამ პერიოდში კი იქ, მართლაც მნიშვნელოვანი ძვრები ხდებოდა. ჩვენი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე ჩრდილო კავკასიის ველებზე დაწინაურებული მომთაბარე სარმატებისა და ალანების⁹⁰ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ გავლენებს განიციდინენ არა მარტო წინამთიანი, არამედ მთიანი მოსახლეობაც, რომლებიც მომთაბარეებთან ერთად თავს ესხმოდნენ ამიერკავკასიის ბარის მოსახლეობას⁹¹.

სტრაბონის ცნობიდან ჩანს, რომ იბერიამ მთიანეთის ეთნიკურად და კულტურულად განსხვავებული მოსახლეობა ერთ სამეფოში გააერთიანა. რომლის პოტენციალი სამეურნეო-ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო. ამრიგად, ჯერ კიდევ იბერიის სამეფოს ადრეულ ეტაპებზე სახელმწიფოს პოლიტიკური და სამეურნეო-ეკონომიკური დაწინაურება ბარისა და მთიანეთის ერთიანობაზე იყო დამოკიდებული, რომლის სიმტკიცე მომდევნო ეპოქებში ყოველთვის განსაზღვრავდა საქართველოს საერთო ძლიერებას.

სტრაბონი მნიშვნელოვან ცნობებს იძლევა იბერიის ბარისა და მთის სამეურნეო-ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებაც. მისი ცნობით, ქართლის სამეფოს დაბლობზე უფრო მშვიდობიანი მიწათმოქმედანი ცხოვრობენ, რომლებიც არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. დიდ ნაწილს, რომელიც მებრძოლი ბუნებისაა, მთიანი მხარე უჭირავს და ცხოვრობს სკვითებისა და სარმატების ყაიდაზე⁹². საქონლით მდიდარ მომთაბარე სკვითებისა და სარმატების სამეურნეო ყოფის ანალოგია სტრაბონთან იბერიის მთიელებში მესაქონლეობის ფართო მასშტაბებზე უნდა მიუთითებდეს. ექვს არ იწვევს, რომ სამხრეთი და ცენტრალური კავკასიის მდიდარი რესურსები იბერიის სამეფოშიც განვითარებული მესაქონლეობისათვის იყო გამოყენებული. მთიელთა მესაქონლეობის პროდუქტები აქაც მიწათმოქმედებით, მევენახეობა-მებაღეობითა და ხელოსნობით დაწინაურებულ ბარის სავაჭრო ცენტრებში (მცხეთა, ურბნისი, კასპი, ოძრხე და სხვ.) საღებოდა. ცხადია, ქართლის სამეფოს პოლიტიკური გაძლიერება და მთისა და ბარის ვრცელი ტერიტორიების გაერთიანება გარკვეული სტიმული უნდა ყოფილიყო დიდი მასშტაბის მეცხვარეობის აღმავლობისათვის. სამწუხაროდ, წერილობითი წყაროე-

ბის სიმციკრის გამო, აღნიშნულ პროცესებს შეიძლება თვალი გავადევნოთ მხოლოდ გარკვეულ ისტორიულ ეპოქებში.

ისტორიული საქართველოს პოლიტიკური აღმავლობის პროცესში გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეობის ინტერესებს. ქართლის სამეფოს წარმატებითი ცდები იბერიის მთიულთა დამორჩილების მიზნით, შესაბამისი საზამთრო საძოვრების ხელში ჩაგდებასაც ითვალისწინებდა. სხვა სოციალურ-პოლიტიკურ ფაქტორებთან ერთად ამ გარემოებასაც უნდა გამოეწვია ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში იორ-ალაზნის აუზის ისტორიული პროვინციების გაერთიანების აუცილებლობა, რომელიც აქ მდებარე საზამთრო საძოვრებს ქართლის სამეფოს ფარგლებში მოაქცევდა.

ახ. წ. IV ს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანება წარმატებით დაგვირგვინდა⁹³. მართალია, ამ პროცესის დაჩქარებას მეორე მხრივ ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში გამავალი სავაჭრო გზის ხელში ჩაგდების აუცილებლობაც იწვევდა, მაგრამ ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი მაინც ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების ხელშემწყობი ფაქტორების ძიება გახლდათ. დადგენილია, რომ სწორედ ამ პერიოდიდან (IV ს. I ნახევარი) უჯარმის ქალაქად ქცევასა და მის აღმავლობაში განსაკუთრებული როლი უნდა შეესრულებინა მესაქონლეობას და საკუთრივ მეცხვარეობას. ქართლის სამეფოში მომხდარი ამ დიდი მოვლენის შესაფასებლად მოტანილი ჟუანშერის რამდენადმე მოვლანო (V ს. II ნახევარი) ცნობა იმის შესახებ, რომ ვახტანგ გორგასალმა ბრძანა უჯარმის გაფართოება და ჩათვალა იგი „სიმაღლე... ნადირთა და ცხოვართათვის“⁹⁴. მიჩნეულია, რომ გორგასალის უჯარმაში დაჯდომა განპირობებული იყო არა მარტო პოლიტიკური და სტრატეგიული, არამედ ეკონომიკურ-მეურნეობრივი თვალსაზრისითაც⁹⁵. ქართლის სამეფოს ამ პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების თანხედრობობით იყო განპირობებული აგრეთვე უჯარმის-ხევის ქალაქის მტკიცე კავშირი — ველის ციხე-ქალაქთან, რომელიც ივრისპირეთის გავრძელებაზე ყარაია-მტკერისპირეთის საზამთრო საძოვრების გასაღებს წარმოადგენდა. ივრის ხეობის ბუნებრივ-ეკონომიკური მთლიანობის ამ აუცილებლობამ უჯარმა და რუსთავი ერთ ეკონომიკურ ერთეულად აქცია⁹⁶ და მნიშვნელოვანი როლი დააქისრა ქართლის სამეფოს სამეურნეო-კულტურულ და პოლიტიკურ დაწინაურებაში.

ამ პროცესებში მთიანეთის მესაქონლეობის ადგილი და როლი უარყოფილია ბოლო პერიოდის სამეცნიერო ლიტერატურაში. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოში ბარის ინტენსიურმა გასარწყავებამ და გუთნითი მიწათმოქმედების დაწინაურებამ შეცვალა ურთიერთობა მთასა და ბარს შორის. მართალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში მესაქონლეობის წამყვანი როლი არაა უარყოფილი, მაგრამ სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარების შედეგად შეზღუდულ საძოვრებზე და გასაღვევარზე იგი თითქოს მიწათმოქმედებას შეერწყო და მხოლოდ ბინადარი ხასიათი მიიღო. ამ დებულების თანახმად, ბარის ინტენსიური მეურნეობა ვერ ეგუება მომთაბარე მესაქონლეობას, რის გამოც მესაქონლენი მთებში უნდა ჩაკეტილიყვნენ და იქაური სათიბ-საძოვრების ხარჯზე განვითარებინათ მესაქონლეობა⁹⁷. აქედან გამომდინარე მიჩნეულია, რომ სწორედ გვიანანტიკურ ან ადრეფეოდალურ ხანაში უნდა მომხდარიყო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მკიდრო დასახლება და ამ ხეობების საბოლოოდ ჩამოყალიბება, აქედან მოკიდებული კი ქართლის პოლიტიკურ მესვეურთა გამუდმებული ზრუნვა მთისა და ბარის შესაყარის ციხეებით გასამაგრებლად, რამდენადაც მთიანეთის მეცხვარეობას

ყოველთვის ახსიათებდა მომთაბარეობის პერსპექტივა და ხელსაყრელ პირობებში უტევდა ბარს⁹⁸.

ქართველ მთიელთა ბარის სამოკრებისაყენ სწრაფვის ასეთი ხასიათის ექსპანსიად მიჩნევა, ველიკობთ გადაჭარბებულია. მით უფრო დაუშვებელია ამ პროცესის გაივიცება საქართველოში ველის მომთაბარეთა შემოსევებთან. რომელიც, როგორც ცნობილია, ქართულ ფეოდალურ მეურნეობას სულ სხვა პოზიციებიდან უტევდა, მის მოსპობასა და ჩვენს ქვეყანაში ველის მომთაბარეობის დამკვიდრებას ლაშობდა. ქართული მთაბარული მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის მაღალკულტურული ნიშნები სწორედ იმაში გამოიხატება, რომ ბინადარი სამიწათმოქმედო ცხოვრებას პირობებში მისი განვითარება ქვეყნის წიხისა და ბარის ბუნებრივი რესურსების რაციონალური შეთანაწყობით იყო განსაზღვრული. რა თქმა უნდა, ფართო მასშტაბის მეცხვარეობის მოწესრიგებას ზოგჯერ სახელმწიფო პოლიტიკის დონეზე ზრუნვაც სჭირდებოდა. მაგრამ არც ასეთი ზემოქმედების გარეშე ქტეულა იგი ბარის ინტენსიური მიწათმოქმედების, დამანგრეველ ძალად.

ქართლის სამეფოს აღმავლობის ისტორია გვიჩვენებს, რომ იგი ძირითადად მთისა და ბარის კომპლექსების ერთიანობაზე იყო აღმოცენებული, რომელშიც მთაბარულ მეცხვარეობას განსაკუთრებული როლი უნდა შეესრულებინა. მაგრამ ამ სამეურნეო-კულტურული ურთიერთობის წონასწორობას საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეული საფეხური სჭირდებოდა. მართალია, თავდაპირველად მთა უტევდა ბარს და დროდადრო არბევდა კიდეც მას⁹⁹, მაგრამ საზოგადოებრივი წარმოების გარკვეულ საფეხურზე ქვეყნის მთასა და ბარს შორის წონასწორობა დამყარდა. ისინი ამ საზოგადოების წარმოებაში ერთმანეთს აესებდნენ, რამდენადაც „ბარელს მთა სჭირდებოდა და მთიელს კიდეც ბარი; უერთმანეთოდ მთა არსებობა არ შეეძლოთ“¹⁰⁰. ქართლის სამეფოში ეს პროცესები სათანადოდ იყო მომზადებული. „სახელმწიფოდ ორგანიზებული ბარი ახერხებს მთის შეკვებას, მის დამორჩილებას. „ვახტანგ გორგასალი“ კონდესირებული „ბარია“ და ეპოქალური ჩვენებაა მთის შემოტევის დასასრულისა“¹⁰¹.

მთისა და ბარის სამოკრების დაკავშირებამ და ამ ორ კომპლექსს შორის მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების ნაწარმის გაცვლა-გასაღების აუცილებლობამ და არა მთიელთა ექსპანსიის საშიშროებამ წარმოშვა საქართველოს ზემოთ აღნიშნული ქალაქების აღმოცენება, რომლებიც ბარის წარმონაქმნ ერთეულებს წარმოადგენდნენ, მაგრამ როგორც სავაჭრო ცენტრები მთიელთათვისაც საჭირო პუნქტებს წარმოადგენდნენ. მართალია, მთიანეთისათვის ამ პროცესს არ მოუცია მნიშვნელოვანი სოციალური ეფექტი, მაგრამ ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური ძლიერებისათვის იგი გარდაუვალ აუცილებლობას წარმოადგენდა¹⁰².

მთისა და ბარის მშვიდობიანი სამეურნეო-კულტურული ურთიერთობის აუცილებლობა ყურადღებას იქცევს კიდეც ერთი თვალსაზრისითაც. საყოველთაოდ ცნობილია ფეოდალური საქართველოს მეურნეობის ის თავისებურება, რაც ადვილად გასატან და ამდენად მოუშლელ სარწყავი სისტემის ბაზაზე აღმოცენებულ ქართულ მევენახეობა-მებაღეობის სიცოცხლისუნარიანობასთან იყო დაკავშირებული. კახთა მეფის ელჩის ხატოვანი გამოთქმა XVII ს. რუსეთის მეფის კარზე — „Иверия хорошая страна, она скоро устроятся“ — ჩვენი ქვეყნის მეურნეობის ამ მოუშლელობასა და ადვილად აღსადგენლობაში, აქედან კი საქართველოს დამპყრობელთა წინაშე გაუტეხლობაში გამო-

იხატებოდა¹⁰³. ხომ არ შეიძლება ამ მხრივ გარკვეული ადგილი საქართველოს. განსაკუთრებით კი მისი მთიანი ნაწილის მესაქონლეობასაც დავეთმოთ?

ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნით, ველის მომთაბარეთა შემოსევების შედეგად კულტურული სოფლის მეურნეობის დაცემისა და დაქვეითების პირობებში, მაშინ როდესაც მოსახლეობას უძნელდებოდა რთული და განვითარებული სამეურნეო დარგების აღდგენა, დროდადრო სწრაფ აღორძინებას განიცდიდა შედარებით ადვილად გასაძლოი მესაქონლეობა¹⁰⁴. სავარაუდოა, რომ ასეთი ძნელბედობის ყაშს ჩვენი ქვეყნის ბარის მეურნეობის სწრაფი აღდგენა მთური მესაქონლეობის ბაზაზე უნდა მომხდარიყო, რომელიც მთიან ხეობებში მტრის შეუღწევლობის გამო მეურნეობის სხვა დარგებთან შედარებით ნაკლებად იყო დაზარალებული. საგულისხმოა ის გარემოებაც, რომ საქართველოს მეფეებს ბარის დარბევა-აოხრების გამო, ზოგჯერ მოძალბებულ მტერთაგან ქვეყნის „გამოხსნა“ ასევე მთური მესაქონლეობის მარაგიდან გაღებული ილენითა თუ ხარკით უხდებოდათ.

ძნელი დასაჯერებელია ზემოთ მოტანილი მოსაზრება იმი. შესახებაც, თითქოს ბარის ინტენსიური გასარწყავებისა და გუთნითი მიწათმოქმედების დაწინაურების შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოს დარჩენილი საძოვრები მხოლოდ ბარული მესაქონლეობისათვის უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. საქმე იმაშია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარს, კლიმატურ-ეკოლოგიური პირობების თავისებურებათა გამო სამიწათმოქმედო კულტურებისათვის აუცილებელი ფართობის გვერდით, ყოველთვის გააჩნდა გარკვეული ტერიტორია, რომელიც მხოლოდ დიდი მასშტაბის მთაბარული მეცხვარეობისათვის იყო გამოსადეგი.

გასული საუკუნის ბარული მესაქონლეობის კომპლექსების დახასიათებისას ჩანს, რომ ეს ტერიტორიები და აქაური სასოფლო საძოვრების ნაწილიც კი მთიანეთისა თუ ბარის მთაბარულ მეცხვარეობას ეკირა. საქართველოს ბარის სამეურნეო პროფილი საუკუნეთა მანძილზე მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის ინტერესთა შეხამების მაღალკულტურულ ფორმად ჩამოყალიბდა. სადაც მეცხვარეობის ინტერესებისათვის ბალ-ვენახების გარკვეული ტერიტორიებიც კი იყო გამოყენებული. რა თქმა უნდა, ეს პრაქტიკა გამორიცხავდა ფარების თვითნებურ გარეკვას და ბარის მეურნეობის შევიწროებას. პირიქით. ნაწვე-რალთან და მოსავალაღებულ ყანებთან ერთად ცხვრის ფარების დაყენება ბალ-ვენახებში ძველ საქართველოში გარკვეულ სისტემას გულისხმობდა და ნიადაგის განოყიერების ეფექტურ საშუალებად ითვლებოდა.

ადრეფეოდალურ ხანაში შექმნილი მტკიცე ეკონომიკური ბაზა ქართლის სამეფოს საუკუნეების მანძილზე შემორჩა. არაბთა შემოსევების მიუხედავად, კახეთისა და ჰერეთის ეკონომიკური დონე ჯერ კიდევ ძლიერი ჩანს¹⁰⁵. IX—X სს. არაბული წყაროები წანარების (კახეთის) სამთავროს მეურნეობის მხრივ დაწინაურებულად მიიჩნევენ, მაგრამ ფაქტობრივად ქართლის სამეფოს ეკონომიკური ძლიერების შერყევა VIII ს. მეორე ნახევრიდან იწყება. აბასიდების რეჟიმის გაძლიერებას დაემთხვა ადრეფეოდალურ სამთავროთა ლტოლვა და მოუცილებლობისაკენ, რამაც მოშალა ქვეყნის შინაგანი ეკონომიკური ერთობა. კვლავ გართულდა ჰერეთის საზამთრო საძოვრების გამოყენების შესაძლებლობა, რომელსაც მუდმივი კონფლიქტი ჰქონდა კახეთის სამთავროსთან. გარე ფაქტორთა შორის არანაკლები ლახვარი იყო ხაზართა შემოსევები ჩრდილოეთ კავკასიიდან¹⁰⁶, აგრეთვე იმ მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზების დაქვეითება, რომელთაც ადრე ხელი შეუწყვეს ქართლის სამეფოს აღმავლობას. ყოველივე ამის შედეგად IX ს. ბოლოს უჯარმა საბოლოოდ კარგავს თავის

მნიშვნელობას. ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური ცენტრი უჭარბიდან ჩრდილოეთით ინაცვლებს, ჯერ ბოჰორმაში, ხოლო IX ს. დასაწყისში კი თიანეთში. რომელიც ქართლიდან ერწო-თიანეთში, აქედან კი შიგა კახეთში გაშავალ მნიშვნელოვან საეკანძო პუნქტს წარმოადგენდა და აახლოებდა არაგვის, ივრისა და ილტო-ალაზნის ხეობათა ეკონომიკურ ცენტრებს¹⁰⁷.

საქართველოს მთისა და ბარის სამეურნეო-კულტურულ განვითარებას ახალი საფრთხე შეექმნა XI ს. მეორე ნახევრიდან, მაშინ როდესაც საქართველო ერთბაშად სელჩუკ მომთაბარეთა ძლიერი პოლიტიკური გარემოცვის პირობებში აღმოჩნდა¹⁰⁸. სისტემატურ შემოსევებსა და აოხრებასთან ერთად საქართველოს მეურნეობა მძიმედ დაზარალდა ქვეყნის აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ველებზე სელჩუკთა ინტენსიური შემოსახლებით. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, „ჩამოიარაიან თურქთა სომხითი, ყოვლითა ფალანგით მათათა, ჩამოდგიან გაჩინათა, პირსა მტყუარისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავამდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შეუენიერთა ადგილთა საზამთროთა. რომელთა შინა ზამთარის, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბენის თივა და აქუს შეშა და წყალი უხუებით, და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თუთოფერი და საშუებელი ყოველი. ამათ ადგილთა შინა დადგიან ხარგებითა ცხენისა, ჯორისა, ცხუარისა და აქლემებისა მათისა არა იყო რიცხვ და აქუნდა ცხოვრება სახატრელი. ნადირობდიან, განისუენებდიან და იხარებდიან, და არა იყო ნაკულუევანება მათ თანა. თუსთა ქალაქთა ვაჭრობდიან, ხოლო ჩუენთა ნაპირთა არბევდიან ტყუთა და ალაფითა სავსეთა. გაზაფხულსა, თანა იწყიან სვლა აღმართ მათთა სომხითისა და არარატისათა. ეგრეთვე ზაფხულისა ცაჰონდეს შუება და განსუენება, თივათა და ველთა შეუენიერთა, წყაროთა და ადგილთა ყვაილოვანთა, და ესოდნენ დიდი იყო ძალა მათი და სიმრავლე: რომელ სთქუამცა თუ „ყოველი თურქობა ყოვლისა ქვეყნისა იქი არსო“¹⁰⁹.

სელჩუკთა ურდოებისაგან შევიწროებულ ქართველ მოსახლეობას გადაშენების საფრთხე ელოდა. ასეთი მძიმე ვითარების გამო ინტენსიური მეურნეობის დარგები თანდათან იშლებოდა. „არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა და მკა: მოოქრდა ქუეყანა და ტყედ გადაიქცა, და ნაცვლად კაცთა მცეცნი და ნადირნი ველისანი დაემკვდრნეს მას შინა. და იყო ჭირი მოუთმენელი ყოველთა ზედა მკვდრთა ქუეყანისთა, შეუსწორებელი და აღმატებული ოდესვე ყოფილთა სმენილთა და გარდასრულთა ოჯრებათასა“¹¹⁰. დიდ თურქობას სავალალო შედეგი უნდა მოჰყოლოდა მესაქონლეობის დაკნინების თვალსაზრისითაც, მით უმეტეს, რომ ქართლ-კახეთისა და მესხეთ-ჯავახეთის საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები მტერს ეპყრა ხელთ, ხოლო მთისა და ბარის სამეურნეო კულტურული კავშირები საფუძვლიანად იყო მოშლილი.

დავით აღმაშენებლის მიერ სელჩუკთა საბოლოო გაძევების შემდეგ ამ ადგილებში კვლავ ფეხი მოიდგა ქართულმა ინტენსიურმა მეურნეობამ¹¹¹. გლეხური მეურნეობის მომარგებასთან ერთად სათანადო პირობებში შეიქმნა მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის განვითარებისათვის, რაც უკვე არაბთა შემოსევების პერიოდიდან არსებითად იყო მორყეული. სწორედ ამ პერიოდს ეკუთვნის ის ფრაგმენტული ცნობები, რომლებიც მთიელ მეცხვართა აღმოსავლეთ საქართველოს, ბარის საძოვრებზე ხელახალი გასვლის ცდებს შეეხება. ამ წყაროების მიხედვით თუშეთი ჯერ კიდევ XI საუკუნის დასაწყისში წურუჭეთის საერისთავოდან პანკისის საერისთავოში შეუყვანიათ¹¹². რასაც სხვა პოლიტიკურ მოსახრებასთან ერთად თუშების კახეთის ბარის საძოვრებზე დაინტერესებაც უნდა გამოეწვია¹¹³. ცხადია. მთისა და ბარის სამეურნეო-ეკო-

ნომიკურ კავშირებს და რაციონალურად მოწესრიგებულ მსხვილ და წვილ შეჯგოვება-მეცხვარეობას განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები შექმნა XII ს. ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებასა და გაძლიერებასთან ერთად. აღნიშნულ პერიოდში მესაქონლეობასთან ერთად დაწინაურებული ჩანს მიწათმოქმედება, მეხილეობა, განსაკუთრებით კი მევენახეობა და მეღვინეობა. მაღალ დონეზე ავიდა სელის წარმოება, ინტენსიური მეაბრეშუმეობა, მებამბეობა და მეურნეობის სხვა დარგები¹¹⁴. მეურნეობის ამ დარგებისა და მათ შორის შესაქონლეობის აღმავლობამ შექმნა საგარეო და საშინაო ვაჭრობის გაზრდა-გაფართოების პირობები. XI—XII სს. საქართველო თითქმის ხუთმილიონიანი მოსახლეობით, განვითარებული ბარისა და მთის მეურნეობით ფართო საგარეო სავაჭრო ურთიერთობაშიც იყო ჩაბმული¹¹⁵.

ცნობილი გეოგრაფის ზაქარია ალ-კაზვინის (1203 — 1283 წწ.) მონაცემებით, ამ პერიოდში საქართველოს დედაქალაქიდან გაქონდათ მაღალბარის-ხოვანი მატყლი, აბრეშუმი, ხალიჩები, სხვადასხვაგვარი ბეწვეული. გაჰყავდათ სწრაფმავალი ცხენები და ჯორები და ა. შ.¹¹⁶. საშინაო ვაჭრობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა პურეულს, ზეთს. ღვინოს, მატყლს, ცვილს, თაფლს, ცხენს, ჯორს, ხარს. ძროხას და ა. შ.¹¹⁷.

თურქ-სელჩუკები საქართველოში ველის მომთაბარეობის მხოლოდ დასაწყისი იყო. XIII—XV სს. საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნებს გამუდმებით უტყედნენ მონღოლთა და თურქმანთა ურდოები, რომლის შედეგადაც ფეოდალური საქართველოს მოწინავე პროვინციები არაერთხელ აღმოჩნდა ველის მომთაბარეთა უღელქვეშ. განსაკუთრებით დაზარალდა აღმოსავლეთ საქართველოს მოწინავე მხარეების კულტურული მეურნეობა, კერძოდ მტკვრისა და იორ-ალაზნის ნოყიერი და მოსავლიანი ველები, რომლებიც ქართლის ცხოვრებაში არაერთხელაა მოხსენებული თურქმან-მონღოლთა „საზამთრო“ და „საზაფხულო სადგურად“¹¹⁸. ცხადია, ქვეყნის ასეთი კატასტროფის გამო მოშლილი იყო არა მარტო ბარული ინტენსიური მეურნეობა და კერძოდ მესაქონლეობა, არამედ მთაბარული მეცხვარეობაც, რომელმაც ველის მომთაბარეობის მომძლავრების გამო დაკარგა ისტორიული პერეთისა და ლორეს უმდიდრესი საზამთროები და უკიდურესად შეეზღუდა იორ-ალაზნის აუზისა და მტკვრისპირეთის სხვა საძოვრებზე გასვლის საშუალებანი.

XVI ს. აღმოსავლეთ საქართველოში დამყარებული შედარებით მშვიდობიანობის პერიოდში ბარის ინტენსიური მეურნეობის აღდგენასთან ერთად ცენტრალური ხელისუფლება განსაკუთრებულ დაინტერესებას იჩენს მთიანეთის მესაქონლეობა-მეცხვარეობის განვითარებისათვისაც. სწორედ ამ პერიოდთანაა დაკავშირებული გვიანფეოდალურ ხანაში თუში მეცხვარეების მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის საძოვრების ინტენსიური გამოყენება. რასაც, პირველ რიგში, აქამდე გამდგარი თუშ-ფშავ-ხევსურეთის კახეთის ცენტრალური ხელისუფლების ქვეშ მოქცევამ შეუწყო ხელი. ლევან კახთა მეფემ „ილილო ალაფი დიდი და მოვიდა გრემს: არამედ ამას წინათა კახთა მეფეთა არდა რა მორჩილებდნენ ფშავ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან დიპყრა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა, რათა ცხვარნი მათნი უვნოდ მძოვარიყვნენ კახეთს და მისცა შესწირულობა ლაშას ჭვარს თიანეთს შინა და მიერითგან მისცემდნენ ლაშქარსა და ბეგარასა“¹¹⁹. როგორც აქედან ჩანს, ლევან კახთა მეფეს მთიელები დაუთანხმებია კახეთის საძოვრების გამოყენების სანაცვლოდ ეძლიათ ჭარი და ბეგარა, რაც შექმნილ ვითარებაში ხელს აძლევდა როგორც თუშ მეცხვარეებს, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს ცენტრალურ ხელისუფლებას.

სამწუხაროდ, საქართველოს ბარისა და მთის სამეურნეო ურთიერთობის აღდგენას არც ამჯერად ეწერა ხანგრძლივი მშვიდობიანი განვითარება. უკვირია XVI ს. თურქმანი დამპყრობლები ყიზილბაშური ირანის მტრობით შეიცვალა, რომელიც კიდევ უფრო ენერგიულად შეუდგა საქართველოს დამორჩილებასა და აქ ყიზილბაში მომთაბარეების შემოსახლებას. ყიზილბაშ-თურქმანთა შემოტევამ საშიში ხასიათი მიიღო შაჰ-აბასის (1587—1629 წწ.) მმართველობის პერიოდში, რომელმაც საქართველოს საკითხის გადაჭრა ქართველი ხალხის ფიზიკური მოსპობით განიზრახა. მართალია, შაჰ-აბასმა თავისი განზრახვა ვერ შეასრულა, მაგრამ მომთაბარეთა შემოსახლება და განმტკიცება საქართველოს ტერიტორიაზე საბოლოოდ მხოლოდ ამჯერად განხორციელდა. ქართლმა სამუდამოდ დაკარგა ბამბაკი და ტაშირი, აგრეთვე სამეურნეო-ეკონომიკური თვალსაზრისით მდიდარი ხრამ-დებედისა და მტკვრის ქალები, სადაც მკვიდრად ჩამოსახლდნენ ბორჩალოს, დემურჩი-ასანლუსა და სხვ. მომთაბარე თურქმენები²⁰. ისტორიული საქართველოს ამ უძველეს პროვინციებში საბოლოოდ განმტკიცდა ლორე-ბამბაკის, შორაგალის, შამშადილუს, აჯახის, ბოჩალუს, ბაიდარისა და დემურჩი-ასანლუს სახანო-სასულტნოები თურქმანულ-ყიზილბაშური მომთაბარე მოსახლეობით²¹.

შაჰს მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი კახეთის მოსახლეობის შეცვლა მომთაბარე თურქმანებით. ამ მიზნით შაჰმა კახეთი ჩამოართვა ქართლის მეფე როსტომს, იგი ყიზილბაშ სელიმ ხანის სამფლობელოდ გამოაცხადა და მასვე დაავალა ქვეყნის დასახლება თურქმან-ყიზილბაშთა მომთაბარეებით. ხანმა კახეთში დიდი რაოდენობით შემოიყვანა თურქმანთა ურდოები, რომლებმაც ძირითადად ივრისპირეთისა და ალაზნის მდიდარი და ნოყიერი ველები დაიჭირეს²². შაჰ-აბასის გამიზნული პოლიტიკის წყალობით იყო აგრეთვე კაკენისელების თათრებით დასახლება. ხოლო კარ-ბელაქანში ლეკი „მოახალშენების“ ჩამოსხრომა, რომელთა აბრაგობამ საბოლოო ლახვარი ჩასცა კახეთ-ჰერეთის გადარჩენილ ქართულ მოსახლეობასა და მის კულტურულ მემკვიდრეობას²³. მომთაბარეთა ჩამოსახლებით კახეთის სამეფოს საბოლოოდ ეცლებოდა ხელიდან ბარის ნოყიერი ველები, ხოლო კარ-ბელაქანის დაღესტნელ მტრობა გზას უღობავდა მთის საზღვრულ საძოვრებისაკენ.

შაჰ-აბასის ყიზილბაშური პოლიტიკა მიზნად ისახავდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ხელში ჩაგდებასაც. საყურადღებოა, რომ თუშ-ფშავ-ხევსურეთის შაჰის პოლიტიკით გამოწვეული განსაცდელისაგან თავის დასაღწევად რუსეთის პოლიტიკური დახმარებაც კი უთხოვიათ²⁴, ხოლო 1659 წ. აქტიური მონაწილეობა მიუღიათ კახეთის გაერთიანებულ აჯანყებაში, რომელსაც ბახტრიონის განთავისუფლება და კახეთში ჩამოსახლებული თურქმანი მომთაბარეების განადგურება მოჰყვა. აქედან მოყოლებული თუში მეცხვარეები სწრაფად აფართოებენ თავიანთ გავლენას კახეთის საზღვრო საძოვრებზე, რაც საფუძვლად დაედო მეცხვარეობის ახალ აღმავლობას. „არამედ კახეთის თუშნი ინახავენ ცხოვართა სიმრავლესა ვინაჲთგან აქუთ ზაფხულსა თჳსთა მათა შინა საძოვარი, და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმა — მკარესა შინა, და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა“ — წერდა ვ. ბაგრატიონი²⁵. როგორც ჩანს, მეცხვარეობის განვითარების ინტერესები ამჯერადაც პოლიტიკურ სფეროში გამოვლინდა და განსაზღვრა თუშთა მორჩილება კახეთის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი²⁶.

1659 წლის აჯანყების შედეგად ყიზილბაში მომთაბარეები ერთიანად განიდევნა კახეთიდან, მაგრამ ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე კახეთ-ჰერეთის მომიჯნავე სახანო-სასულტნოებში, აგრეთვე ქართლის ზოგიერთ

პროვინციაში შაჰ-აბასის მიერ თუ ადრე შემოსახლებული მომთაბარეები შემორჩნენ საქართველოს მიწა-წყალს. ველის მომთაბარეთა მრავალსაუკუნოვანმა შემოტევებმა საქართველოში საბოლოოდ გვიანფეოდალურ ხანაში მოიკიდა ფეხი. ამიერიდან მომთაბარეთა ყოფა ფეოდალური საქართველოს ინტენსიური მეურნეობის უშუალო მეზობლად იქცა, მაგრამ მან ვერ შეძლო ქვეყნის სამეურნეო-კულტურულ ცხოვრებაში იმ საბედისწერო როლის შესრულება, რაც მას საქართველოს მეზობელი სომხეთისა და განსაკუთრებით კაზერბაიჯანის მიმართ უკვე მოეხდინა²⁷.

XVI ს. დასაწყისიდან გარეშე მტერთა შემოსევების გააქტიურებამ დიდი ნგრევა მოუტანა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სამეურნეო-კულტურულ ცხოვრებასაც. 1579 წ. ოსმალეთმა ყიზილბაშურ ირანთან მეტოქეობაში სამცხე-აათაბაგო საბოლოოდ მიიტაცა და აქ ჩილდირის (ახალციხის) საფაშო დააარსა²⁸. XVI ს. 90-იან წლებში სამცხე-აათაბაგოში დამპყრობლები გულმოდგინედ შეუდგნენ ოსმალური მიწათმფლობელობა-მიწათსარგებლობისა და მართვა-გამგეობის შემოღებას²⁹. ქვეყნის სამეურნეო-კულტურულ ცხოვრებას მძიმე უღლად დააწვა ოსმალთა საგადასახადო სისტემა, რის გამოც გლეხობა მასიურად ტოვებდა მამაპაპურ მიწა-წყალს³⁰. ადგილობრივი მეურნეობისათვის განსაკუთრებით საშიშ ვითარებას ქმნიდა სამცხე-აათაბაგოს ტერიტორიებზე ოსმალთა მიერ ქურთული ტომების შემოსახლება³¹, რომელთა ჯოგური მეურნეობა შეუთავსებელი იყო ადგილობრივი მოსახლეობის ინტენსიურ მეურნეობასთან.

სამხრეთ საქართველოში ოსმალთა მომძლავრებით საქართველოს მესაქონლეობამ ერთბაშად დაკარგა სამხრეთ კავკასიონის, კერძოდ თრიალეთის, მესხეთ-ჭავჭავეთის, აქარა-ახალციხისა და არსიანის, აგრეთვე კოლა-არტაანისა და კარჩხალის უმდიდრესი საზაფხულო საძოვრები, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მთაბარული და მთური მესაქონლეობისათვის. ფაქტიურად მოიშალა ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანიდან მომდინარე აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეობის ის სამეურნეო კომპლექსები, რომელიც განპირობებული იყო იორა-ალაზნის აუზისა და მტკვრისპირეთის საზამთრო და თრიალეთ-ჭავჭავეთის საზაფხულო საძოვრების სამეურნეო-ეკონომიკური მთლიანობით.

აკად. ნ. ბერძენიშვილმა თვალნათლივ გვიჩვენა, თუ რა სავალალო შედეგები მოჰყვა ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკური მთლიანობის დარღვევას მაშინ, როდესაც მესაქონლეობით დაწინაურებული სამხრეთ საქართველოს მოწინავე პროვინცია — მესხეთ-ჭავჭავეთი XVI—XVII სს. ოსმალთა უღელქვეშ აღმოჩნდა. ამ მთლიანობის დარღვევამ და ახალ პირობებთან შეგუების აუცილებლობამ ჭავჭავეთის მოსახლეობა იძულებული გახადა რენტაბელური მეურნეობის ტრადიციული პროფილი მოეშალა და არახელსაყრელად შექმნილ მესაქონლეობისა და სელის წარმოების ხარჯზე პურეულის კულტურების თესვა გაეძლიერებინა, რაც ჭავჭავეთის კლიმატურ-ეკოლოგიურ პირობებში სამეურნეო რეგრესს მოასწავებდა³².

ქვეყნის ამ ურთულეს საშინაო და საგარეო პირობებში ადვილად წარმოსადგენია ფეოდალური მეურნეობისა და, კერძოდ, მესაქონლეობის მდგომარეობაც, რომლის აღდგენა-განვითარებასა და რაციონალურ მოწესრიგებას ვერ უშველიდა გარეშე დამპყრობთა შემოსევებს შორის ხანმოკლე შვიდობიანი შესვენებები. საქართველოს სამეურნეო-ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების ის დიდი ნგრევა, რაც დაკავშირებული იყო მონღოლთა. თურქმან ყიზილბაშთა თუ თურქ-ოსმალთა მრავალსაუკუნოვან დამპყრობლურ

ომებთან, აგრეთვე ფეოდალური საქართველოს მნიშვნელოვან სამეურნეო-კულტურული პროვინციების მიტაცებასთან, დიდ გავლენას ახდენდა საქართველოს ცალკეული კუთხეების მეურნეობის დარგთა ნორმალურ განვითარებაზე და საფუძველს ქმნიდა ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური დაქვეითებისათვის.

ასეთი იყო საქართველოს სამეურნეო-კულტურული და პოლიტიკური მდგომარეობა XVIII ს. დასაწყისში. აღნიშნულ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოს მომთაბარეთაგან განთავისუფლებული ტერიტორიები ვახტანგ VI სამეურნეო მშენებლობის ფართო ასპარეზად გადაიქცა. მეფემ განაახლა ყარაიას, სომხითის, ხუნანის, შიდა ქართლისა და სააბაშიოს მრავალი სარწყავი სისტემები¹³³, რომელთა მეოხებითაც თურქმანულ-ყიზილბაშური ექსტენსიური მეჯოგეობა კვლავ ინტენსიურ მეურნეობას უთმობდა ადგილს. ვახტანგ VI განსაკუთრებულ ღონისძიებებს მიმართავდა ქართლ-კახეთიდან გახიზნული გლეხების დასაბრუნებლად და ქვეყანაში მოწესრიგებული მეურნეობის, პირველ რიგში კი მწიათმოქმედება-მევენახეობის, მესაქონლეობის, მებოსტნეობა-მეხილეობის განვითარებისათვის, დიდი ყურადღება ექცეოდა მეცხვარეობისა და მსხვილფეხა მესაქონლეობის აღდგენა-განვითარებას, რაზეც სამეფო კანონმდებლობამ შეღავათიანი გადასახადები — „ნახირისთავი“, „პირისთავი“, „საბალახე“ და „სამლაშე“ დააწესა¹³⁴. იორ-ალაზნის აუზის გარკვეული ტერიტორიები კვლავ მთიანეთის მეცხვარეობის საზამთრო საძოვრებად იქცა. რაც ხელს უწყობდა მთისა და ბარის სამეურნეო კომპლექსების ახალ აღორძინებას.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობათა მიხედვით, ამ პერიოდში აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს მესაქონლეობა განსაკუთრებით დაწინაურებული ჩანს ბერდუჯისა და ბამბაკის ხეობებში, ბაიდარში, შიდა და გარე კახეთში, ივრის ხეობაში, ქართლის გაღმამხარში დამჩხრელოდან თბილისამდე და ა. შ.¹³⁵ მთაში ამ მხრივ მოწინავეობდა ფშავ-ხევსურეთ-მთიულეთი, თრიალეთ-ჭავჭავთი და მთათუშეთი¹³⁶. მესაქონლეობა ეპოქის შესაფერისად უნდა ყოფილიყო განვითარებული დასავლეთ საქართველოშიც. მართალია, თავისი მასშტაბებით იგი ვერ გაუტოლდებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს, მაგრამ ზამთარ-ზაფხულ „ჯოგად და პროწლედ“ საძოვარზე გადენილი საქონელით გამოირჩეოდნენ საჩხეიძეო, სამეგრელო, გურია და ა. შ.¹³⁷ შედარებით უკეთ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო სვანეთისა და აფხაზეთის მთიანი მხარეები, რომლებიც ნაკლებად ზიანდებოდნენ ქვეყნის შიგნით და გარეთ ატეხილი ომებითა და რბევა-განადგურებით.

ოსმალეთისა და ირანის გამუდმებულ მეტოქეობასთან ერთად XVIII ს. საქართველოში სამეურნეო-კულტურულ მშენებლობას უკიდურესად აფერცებდა „ლეკიანობის“ მძიმე შედეგები, რომელთა დამარბეველი ძალა ქართლ-კახეთთან და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა კუთხეებთან ერთად ამ პერიოდში სამხრეთ საქართველოს პროვინციებშიც იჩენდა თავს. გასაგებია, რომ ლეკთა თარეშისა და რბევის პირობებში შეუძლებელი იყო მოწესრიგებული მეცხვარეობისა და მეჯოგეობის წარმოება, მით უმეტეს, რომ საქონელი და ცხვარი ამ მოთარეშე აზრავების დატაცების ერთ-ერთ ძირითად ობიექტს წარმოადგენდა.

საგარეო და საშინაო ომებით დასუსტებული საქართველო XVIII ს. ბოლოს კვლავ არნახული სამეურნეო დაქვეითების გზაზე იდგა. კულტურული

მეურნეობის აღდგენა და განვითარება ამჟერად საქართველოს ახალ პირობებში ეწერა. რაც საბოლოოდ 1801 წ. საქართველოს რუსეთთან შეერთებით განხორციელდა.

ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955, с. 5—10; Е. И. Крупнов, Кавказ в древнейшей истории нашей страны, ВИ, № 5, 1966, с. 20.

2. ამ მხრივ კავკასია სამხრეთ ევროპის, შუა და წინა აზიის იმ გეობოტანიკურ და ეკოლოგიურ ზონაშია მოქცეული, სადაც შწარმოებლური მეურნეობის უმთავრესი დარგების — მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ჩასახვისა და განვითარების ვარაუდობენ (А. А. Формозов, К истории древнейшего скотоводства на юге СССР, Труды Московского общества испытателей природы, XLVIII, 1972, с. 19—25).

3. Н. И. Вавилов, Проблема происхождения мирового земледелия в свете современных исследований, М.—Л., 1932, с. 6—7.

4. К. Х. Кушнарера, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970, с. 103.

5. იქვე, გვ. 103—104.

6. В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, Л., 1964, с. 46.

7. ლ. ნებეიჩიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბ., 1972, გვ. 108—109; მისივე დარკვევის მრავალფენიანი ეხი, თბ., 1978, გვ. 70—71; გ. გრიგოლია, ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი. პალური, თბ., 1978, გვ. 104—106.

8. ლ. ნებეიჩიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, გვ. 108; გ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრ., გვ. 104.

9. В. И. Громова, Об ископаемых остатках козы и других домашних животных в СССР, Пробл. происх. эволюции и породообразования домашних животных, I, М.—Л., 1940, с. 105.

10. ა. ციციშვილი, შინაური ცხვარი და მსხვილი რქოსანი პირუტყვი საქართველოში ნაპოვნი ზოგიერთი მასალის მიხედვით, თბ., 1955, გვ. 166—167, 218; Н. О. Бурчак-Абрамович, Древний крупный рогатый скот Триалетского хребта в Цалкинском районе Тр. естеств.—ист. музея им. Г. Зардаби, Баку, 1954, с. 185, 186; М. Д. Рчеулишвили, К истории овцеводства Грузии, Тб., 1953, с. 158—159, 185.

11. К. Х. Кушнарера, Т. Н. Чубинишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 103—104.

12. А. А. Иессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетии до н. э., КСИА, 93, 1963, с. 3—14; В. М. Массон, დასახ. ნაშრ., გვ. 239; Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975, с. 80—110; Ch. Varney, D. M. Lang, The people of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971, pp. 14—43.

13. ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1965, გვ. 49—50; ო. ჭათარაძე, ა. ჭავჭავაძის მიხედვით მიწათმოქმედის მრსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბ., 1971, გვ. 37—70; თ. კილუჩაძე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია, თბ., 1976, გვ. 51—82 და სხვ.

14. გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, ქვემო ქართლის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, სივ, I, თბ., 1963, გვ. 66—67; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

15. გ. ვობეჯიშვილი, თეორიულად ნასოფლარი, თბ., 1978, გვ. 9—16; გ. თხაკაძე, ქვემო ქართლის ნეოლითი, თბ., 1963, გვ. 14—16, 64.

16. Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, с. 6.

17. ო. ჭათარაძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1976, გვ. 252, 266.

18. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, с. 44, 47, 54, 62, 70 და შვდ.

19. იქვე, გვ. 35—37.

20. ტ. ჩუბინიშვილი, ენეოლითური და ადრეული ბრინჯაოს კულტურა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 132.

21. **К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили**, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.
22. **ო. ჭაფარიძე**, ალ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 54.
23. **ი. კიკვიძე**, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 37.
24. **ი. კიკვიძე**, დასახ. ნაშრ., გვ. 32.
25. იქვე, გვ. 32—33, 37—38.
26. ამ შემთხვევაში არ გამოგვადგება პარალელები საქართველოს მთიანეთიდან (ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 69, 72), სადაც საქონელს 5—7 თვე ბაგურ პირობებში აზამთრებდნენ და ბუნებრივად, სარწყავი სათიბი მეურნეობის წარმოება მოსახლეობის მთავარ საქმიანობას წარმოადგენდა (მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., გვ. 121—131; მისივე, Террасное орошаемое земледелие на Кавказе, М., 1964, с. 3—7. აქვე იხ. ვრცელი ბიბლიოგრაფია).
27. **А. А. Формозов**, К истории древнейшего скотоводства на юге СССР, с. 19—25.
28. **ი. კიკვიძე**, დასახ. ნაშრ., გვ. 15—16, 22.
29. იქვე, გვ. 14.
30. **ლ. ნებიერიძე**, დარკვეთის მრავალფენიანი ეხი, გვ. 69—70 და შმდ.
31. **Г. Кларк**, Диосторическая Европа, М., 1953, с. 133.
32. კოლხეთის დაბლობზე მესაქონლეობის ეს ფორმა რომ ტრადიციულ ხასიათს ატარებს, ამას XVII—XVIII სს. მოგზაურ-მკვლევართა ცნობებიც ადასტურებენ. ა. ლამბერტის ცნობით მეგრული მეოვლე „ზამთარში თავს აფარებს ტყეს, სადაც შეშას ბლომად შოულობს და ცეცხლს განუწყვეტლივ ანთებს სახლში; თან ხშირი ხეები ქარისაგან იფარავს და თან გარეული ღორისა და ირმის სიძრაელის გამო ნადირობასაც მუდამ ეწყება. აქ გადმოჰყავთ თავიანთი წერილფეხი და მსხვილფეხი საქონელი, რომელიც სიცივისაგან თავს იფარავს და მშვენიერ საბალახოსაც პოულობს“ (ა. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 185—186). ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის ლამბერტის თანამედროვე მისიონერი ჭელიძე მილანელიც (დონ ჭუბუბე ჭულიძე მილანელი, წერილები საქართველოზე, თბ., 1964, გვ. 85).
33. **Б. Б. Пиотровский**, Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс. до н. э., Л., 1949, с. 75—76; მისივე, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье с. 5—15.
34. ამიერკავკასიის მთური მესაქონლეობის სამეურნეო კომპლექსების ჩამოყალიბება ერთბაშად არ მოხდა. ამხრეთ კავკასიის მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომების შუამთის ზოლის ნაწილი ზ. დ. 1000 მ სიმაღლეზე ჭრ კიდევ V—IV ათასწლეულებში უნდა აეთვისებინათ (ტ. ჩუბინიშვილი, ენეოლითური და ადრეული ბრინჯაოს კულტურა საქართველოში, გვ. 147).
35. **ო. ჭაფარიძე**, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, გვ. 93.
36. **Б. Б. Пиотровский**, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, с. 6—7.
37. **გ. მელიქიშვილი**, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1966, გვ. 103—246; **ო. ჭაფარიძე**, დასახ. ნაშრ., გვ. 267—277. აქვე იხ. ვრცელი ბიბლიოგრაფია აღნიშნულ საკითხზე.
38. **გ. მელიქიშვილი**, დასახ. ნაშრ., გვ. 103—160, 244; **Г. И. Мачавариани**, К типологической характеристике общекартвельского языка—основы, ВЯ, № 1, 1966, с. 9.
39. **ო. ჭაფარიძე**, დასახ. ნაშრ., გვ. 84, 276. **Ch. Wagner, D. M. Lang**, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.
40. **ი. კიკვიძე**, დასახ. ნაშრ., გვ. 56.
41. **Б. А. Куфтин**, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949, с. 65—66; ალ. ჭავჭავაძის შვილი, **ლ. დლონტი**, ურბნისი I, თბ., 1962, გვ. 39; საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 105, 120.
42. **ტ. ჩუბინიშვილი**, დასახ. ნაშრ., გვ. 188.
43. **Б. В. Техов**, Центральный Кавказ в XVI—XX вв. до н. э., М., 1977, с. 194.
44. **ი. კიკვიძე**, მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 15; მისივე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, გვ. 31—34, და შმდ.
45. **ტ. ჩუბინიშვილი**, დასახ. ნაშრ., გვ. 189.
46. **ო. ჭაფარიძე**, შუაბრინჯაოს ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 230.
47. იქვე, გვ. 201, 221—225.

48. Е. И. Крупнов. Древняя история и культура Кабарды, М., 1957, с. 128; მისივე, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, с. 307.

49. Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, с. 307—308. სამწუხაროდ, ე. კრუპნოვს მესაქონლეობის აღნიშნული ფორმის ტიპოლოგიური ნიმუშები არ მოუცია, რის გამოც მთერი მესაქონლეობისაგან გამიჯნული ეს სისტემა ტერმინოლოგიურადაც გაუმარტავი დარჩა. იგი ფიქრობდა, რომ ამ ძირეული გარდაქმნებით მესაქონლეობა «из простого пастушеского и экстенсивного занятия... превратилось в кошеное, отгонное, или яйлажное» (იქვე, გვ. 308), რაც კავკასიის ვთნოგრაფიულ სინამდვილეში ძირითადად მთერი მესაქონლეობის კომპლექსებს შეესაბამება.

50. გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 137—199, 200—203, 244—246.

51. ო. ჭაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 279.

52. ო. ჭაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 223; მისივე, არქეოლოგიური გათხრები თრალეთში, თბ., 1969, გვ. 12.

53. Ш. Ш. Дедабришвили, Культура эпохи ранней бронзы Иоро-Алазанского бассейна. Автореф. канд. диссерт., Тб., 1970, с. 13.

54. ო. ჭაფარიძე, შუაბრინჯაოს ხანა საქართველოში, გვ. 231—232; გ. გობეჯიშვილი. გვიანი ბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 286—287.

55. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 287; მისივე, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952, გვ. 53.

56. ნ. ბერძენიშვილი, ქართლი. მთა ქართლი. არმაზი, მცხეთა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 229.

57. იქვე, გვ. 229—230.

58. იქვე, გვ. 232.

59. მოქცევაა ქართლისა, ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, (V—X სს.), თბ., 1964, გვ. 116.

60. კ. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.), თბ., 1973, გვ. 108.

61. ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 83.

62. Д. Л. Мухелишвили, Основные вопросы исторической географии Грузии, V, თბ., 1975, გვ. 9.

63. კ. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები, გვ. 107; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, თბ., 1958, გვ. 33; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 90—92.

64. ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 87—88, 104—105.

65. Ш. Ш. Дедабришвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 11—13; მისივე, Памятники эпохи ранней и средней бронзы, Тр. Кахетской экспедиции, I, Тб., 1969, с. 73—74.

66. ასეა ახსნილი რკინის ხანის ბრინჯის სამარხებში აღმოჩენილ გამოსახულებათა კომპლექსი (გ. გობეჯიშვილი, გვიანი ბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში, გვ. 287). ამავე პერიოდის მეცხვარეობის მწვემსურ ხასიათზე გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა ს. გამდლის-წყაროში აღმოჩენილი განძი, რომელშიც ნაპოვნია ბრინჯაოს ნივთი ფარეხის, მწვემებისა და ძაღლების გამოსახულებით (იქვე, გვ. 288). ცხვრის ფარის ერთეული დარაჯის—მეფეფარი ან დაწოლილი ძაღლის მოტივი პოპულარულია ბრინჯის კრემაციულ და ინუმაციურ სამარხებში, აგრეთვე თლის, ყულანჯურხის და სხვა სამარხებში აღმოჩენილ ქანდაკებებში (საქართველოს არქეოლოგია, ტაბ. XIV, 2).

67. ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 108—110.

68. Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века, с. 387—390.

69. А. И. Крупнов. Древняя история Северного Кавказа, с. 305.

70. Е. И. Крупнов, О походах скифов через Кавказ, Вопросы скифо-сарматской археологии, М., 1957, с. 186—189; В. И. Тереножкин, Кимерийцы, Киев, 1976, с. 9.

71. В. Б. Виноградов, Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время, Грозный, 1972, с. 76.

72. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 223.

73. Е. И. Крупнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 188; Г. А. Меликишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 222—223.

74. Г. А. Меликшвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 222; გ. ავალიშვილი, ქვემო ქართლი ჩვ. წელთაღრიცხვამდე I სასწლეულის პირველ ნახევარში, თბ. 1974, გვ. 90—91; М. С. Прицхалава, Памятники скифской архаики (VII—VI вв. до н. э.) на территории древней Грузии, Автореф. канд. диссерт., Тб., 1975, с. 7—8.
75. Г. А. Меликшвили, Наирн-Урарту, Тб., 1954, с. 13—69 და შმდ.: მისივე, Урартские клинописные надписи, М., 1960, с. 36, 127—128, 155, Д., 1—44, და შმდ.
76. თ. მიქელაძე, ქსენოფონტეს „ანაბაზისი“, თბ., 1967, გვ. 80—81.
77. Strabo, XI, II, 17; XII, 3, 19; X сн., Anab. V, 4, 27—29.
78. Xen. Anab., IV, VIII, 24.
79. ო. ჭავჭავაძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის სპილენძ-ბრინჯაოს ხანის ადრეული კულტურის საფუძვრზე, თბ., 1961, გვ. 34; 81; Г. А. Лордкипанидзе, Животноводство и промыслы античной Колхиды, СА, № I, 1967, с. 30; В. В. Бардавелидзе, Главное божество древнегрузинского пантеона Гмерти, ВЭК, Тб., 1952, с. 301—318.
80. Аполоний Родосский, Аргонавтика, Тб., 1964, с. 203—209; ა. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964; გვ. 214—215; ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, შ. მესხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, თბ., 1958, გვ. 32—33.
81. Aristl., III, 27, 1.
82. ო. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966, გვ. 68—93.
83. Polib., IV, 38, 48; R. Lidekker, The sheep and its cousins, London, 1912, s. 189.
84. J. Bohm, Die Schafzuch nach ihrem jetzigen rationalen Standpunkt, Berlin 1878, s. 191. R. Lidekker, დასახ. ნაშრ., გვ. 168—169; C. Celler, Die Stammesgeschichte Unserer Hausliere, Leipzig, 1909, s. 102; K. Gunter, Formen und Urgeschichte der Schafe, Gotingen, 1951, S. 224; Э. А. Богданов, Происхождение домашних животных, М., 1937, с. 186 და სხვ.
85. R. Lidekker, დასახ. ნაშრ., გვ. 159; K. Gunter, დასახ. ნაშრ., გვ. 224.
86. М. Д. Рчеулишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 165—170, 188, 209.
87. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 232—233.
- 88 ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 5—6, 226—235.
89. Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, с. 292.
90. К. Ф. Смирнов, Савроматы, М., 1964, с. 3—4, 15.
91. Strabo, XI, 4, 5.
92. Strabo, XI, 3, 3.
93. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1977, გვ. 203—204, 219—221; მისივე, Город Уджарма. К историческим взаимоотношениям Иберии и Албании, სოგკ, II, თბ. 1962. გვ. 62—64.
94. ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 185.
95. დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966, გვ. 68.
96. ლ. ქილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 47; II, თბ., 1970, გვ. 36.
97. ო. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი., გვ. 148—149.
98. იქვე- გვ. 149—150.
99. ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მოვლენის გამო, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 341.
100. ო. ჭავჭავიძე, მთის მოსახლეობის ჩამოწოლის ბარში სხვა საფუძველებზე გააჩნდა, რომელზეც განაპირობა კარ-ბელაქან-საინგილოს, თანეთის მხარის, სამხრეთ ოსეთისა თუ დღევანდელი აფხაზეთის გაჩენა (ნ. ბერძენიშვილი, აფხაზეთის შესახებ, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 288). მაგრამ მთიულთა მიგრაციის ძირითად სტრემულს ბარის საძოვრებით დანტერესება და მშვიდობიანი სამეურნეო-კულტურული ურთიერთობა წარმოადგენ-

და. ამის ნათელი მაგალითია გვიანფეოდალურ ხანაში ერწო-თანენტში ფშაე-ხეცესურებისა და მთიულ-გულამაყურების, პანკისის ხეობაში ქისტებისა და აღვანის ველზე თუშების ჩამოსახლება, რომელთა ძირითად მიზანს კახეთის საზამთრო სამოკრებზე გასვლა წარმოადგენდა. ამას მოჰყობდა განარეობა, რომ მთიელთა ბარში განსახლება ძირითადად იმ გზებსა და მარშრუტებზე მოხდა რომლებზედაც მოძრაობდა მთიელთა ჯოგები და ფარები.

103. ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 395.

104. ი. ჭავჭავაძე, ქართული ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 458.

105. მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გვერთანების ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 31, თბ., 1954, გვ. 18—19.

106. Народы Кавказа, I, М., 1960, с. 69, 79—81.

107. ნ. ბერძენიშვილი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 176—179.

108. ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968, გვ. 219—230 და შმდ.

109. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 332. შუა საუკუნეების ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით ნათლად ჩანს, თუ როდენ უცნობი იყო ადგილობრივი აზრით: გენული მოსახლეობისათვის მომთაბარეთა ყოფა. მემკვიდრეული მოგვითხრობს მომთაბარეთა ცხოვრების წესის შესახებ: „უღაბნოთა ვრცელთა... შორის დამკვიდრებულ არიან კაცნი მხეცისა ბუნებანი, მტაცებელნი, რომელთა სახლი არს და ცხოვრება აქლემისა ზურგი, ნათესავნი ურიცხუნნი, რომელთათვის ვითარცა ძაღლნი მბრძოლენი არიან მკეთლა და ველურთა“ (ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1963, გვ. 179).

110. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 320.

111. მ. დუმბაძე, საქართველოს ისტორიული სინამდვილე და შოთა რუსთაველი, საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 13—18.

112. ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს ცხოვრება, თბ., 1913, გვ. 151.

113. ე. ლავაზიძე, თუშეთის ისტორიიდან (XVII—XVIII სს.), მაცნე, № 44, 1965, გვ. 79.

114. ი. ჭავჭავაძე, ქართული ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 420.

115. მ. დუმბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 13—14.

116. ზაქარია აღ-კახეიშვილის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1975, გვ. 40.

117. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XVIII საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973, გვ. 52.

118. ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1958, გვ. 239—240, 258 და შმდ.

119. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1973, გვ. 573.

120. იქვე, გვ. 309, 332

121. ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 266.

122. ვახუშტი ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 527.

123. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 270—271.

124. ე. ლავაზიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 79—80.

125. ვახუშტი ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 654.

126. სხვათა შორის, მეურნეობის, კერძოდ, შესაქონლეობისა და მეცხვარეობის ინტერესებმა განსაზღვრა აგრეთვე თავის დროზე ფშაის მოსახლეობის პოლიტიკური მორჩილებაც კახეთის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი. ვ. ბაგრატიონის ცნობით, ფშაენი „სომწირისათვის მონებენ ვისაცა უპყარეთ თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“ („ვახუშტი ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 553).

127. როგორც ცნობილია, ველის მომთაბარეობისათვის შედარებით ხელსაყრელი ბუნებრივი-ისტორიული პირობების მეოხებით, მათი შემოსახლებისა და ინტენსიური გავლენების მთავარ რეზონანსად აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, კერძოდ აზერბაიჯანი და სომხეთი იქცა. «Обе эти страны, — წერს ი. პეტრუშევსკი, — славилась прекрасными пастбищами... Эти пастбища и были использованы для кочевок монгольских, тюркских и тюркменских племен, поселенных здесь монгольскими Илханами, Тимуром и Түркменскими падишахами XV в.» И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XX вв., Л., 1949, с. 66.

სხვა ვითარება იყო საქართველოს მიმართ. საქართველოში ველის მომთაბარეთა ფეხმოუკიდებლობისა და ქართული ფეოდალური სისტემის მოუშლელობის სხვა მიზეზთა შორის, ი. პეტრუ-

შეესკი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ჩვენი ქვეყნის სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებს. «Одной из причин этого было то, что в Грузии не было обширных пастбищ и больших возможностей для кочевого скотоводческого хозяйства. Благодаря этому, завоеватели-кочевники (сельджуки, монголы, туркмены) не поселялись внутри Грузии и не были заинтересованы в непосредственном установлении своих форм управления в этой стране»—წერს იგი (იქვე, გვ. 66)

რა თქმა უნდა, საქართველოს სპეციფიკური სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობები ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ველის მომთაბარეობის ფეხმოუკიდებლობისა, მაგრამ ამ პროცესში გადაწყვეტი პირობა ქართული ფეოდალური მეურნეობის მრავალფეროვან დარგთა რაციონალური განლაგება, შეთანწყობა და სიმტკიცე იყო, რომელთა მნიშვნელობა ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური ძლიერების საქმეში ზემოთ უკვე არაერთხელ აღვნიშნეთ.

128. შ. სვან ი ძ ე, ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოს დაარსების ისტორიიდან, მაქნე, 1964, № 3, გვ. 70—84.

129. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი, II, თბ., 1941, გვ. 31, 47, 247 და შმდ.; ნ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, XV—XIX საუკუნეების საქართველოს ოსმალური წყაროები, თბ., 1974, გვ. 4.

130. დაპყრობილ მიწებზე მოსახლეობის იძულებით კოლონიზაციასა და გამაჰმადიანებაში არანაკლებ აქტიურობდნენ ოსმალ ასიმილატორებიც. ამ პერიოდში სამცხე-საათაბაგოში აღრიცხული იყო დაახლოებით 364 გაეურანებული სოფელი (გ. ტ ი ე ა ძ ე, სამცხე-საათაბაგო «გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარის» მიხედვით, მნათობი, № 8, 1946, გვ. 127).

131. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი, II, გვ. 3.

132. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, ჭავჭავთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 104, 169. საკითხავია: ასეთი არარენტაბელური მეურნეობის მიმდევარნი იყვნენ ჭავჭავთის მკვიდარი სულ მუღამ? „უფლება გვაქვს ვამტკიცოთ, — პასუხობს თავისსავე დასმულ კითხვას აკად. ნ. ბერძენიშვილი, — რომ ასეთი რამ გარკვეულ დროს არ უნდა ყოფილიყო: მოსახლეობის ის სიმრავლე, რომელიც აწ არსებულ, თუ ვერანა სოფლების გათვალისწინებით ივარაუდება, შეუძლებელია ასეთ არარენტაბელურ მეურნეობის პირობებში შექმნილიყო და არსებულებო. ამასვე გულისხმობდა საქართველოს სამეურნეო და ეკონომიკური მთლიანობა მისი ფეოდალური განვითარების უძლიერეს ხანაში. მსხვილი და წვრილფეხა საქონელი (მუშა-საქონელი, ხორცი, მატყლი, ტყავი, რძის ნაწარმი), სელი (-ზეთი), თაფლი (-თაფლი, სანთელი), შინაური ფრინველი და თევზი, ქერი იყო ჭავჭავთის მოსახლეობის დოვლათი, რაის გადანამეტსაც ის სააღებ-მიცემო საგნად აქცივდა საქართველოს სხვა კუთხეებთან, რომელნიც მას საკირო სახმარით (კური, ღვინო, მარლი, ფარჩეული, ხილი) ამარაგებდნენ“ (იქვე, გვ. 104—105). ასე გამოიყურებოდა ფეოდალური საქართველოს ეს „იდეალური“ კუთხე ოსმალ დაპყრობთა შემოსევებამდე.

133. ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 312, 322 და შმდ.

134. ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI, დასტურლამალი, ტფ., 1886, გვ. 36, 65, 67 და შმდ.

135. ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 307, 309, 321, 529 და შმდ. ვახუშტის ცნობით, განსაკუთრებით მრავალი „ცხოვარნი, მროწლენი და ჭოგნი“ ყოფილა სამხრეთ საქართველოში ოსალთა შემოსევებამდე (იქვე, გვ. 31).

136. ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 533—535, 554 და შმდ.

137. ეს გარემოება კარგად აქვს შენიშნული ვახუშტისაც, რომლის მიხედვითაც დასავლეთ საქართველოში „პირტყენი თენიერ აქლემისა არიან ყოველნი, და არა ეგოდენ მრავალ ვითარცა სხვათა საქართველოსა შინა“ (ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 744. იხ. აგრეთვე გვ. 772, 782, 793 და შმდ.).

სათიბები

XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებსა და ზონებში მესაქონლეობის ხვედრითი წონა და მასშტაბები საქონლის საზაფხულო და საზამთრო საკვები ბაზის რეზერვებით იყო განსაზღვრული. შუამთის მესაქონლეობის ინტენსიური განვითარების ზოლში მეურნეობის სიმბიოზური ხასიათი მესაქონლეობა-მიწათმოქმედების გვეგზავნიერ განვითარებას მოითხოვდა. ხეობათა მკვეთრად დაქანებულ ფერდობებზე ნიადაგის ეროზიის საშიშროება და მიწის სავარგულების სიმცირე არ იძლეოდა საყანებისა თუ სათიბების ფართობთა ნებისმიერი ზრდის საშუალებას, რაც საბოლოო ჯამში მთიანი ქვეყნებისათვის ზოგადად დამახასიათებელ საზაფხულო და საზამთრო საკვების ხელშესახებ დისპროპორციას იწვევდა¹.

სათიბების ფართობთა მოცულობა განსაკუთრებით შეზღუდული იყო საქართველოს ბარის რაიონებში, სადაც მიწათმოქმედების წამყვან სამეურნეო პროფილში გარკვეულ ადგილს მებაღეობა-მევენახეობა და მებოსტნეობა, აგრეთვე სხვადასხვა ტექნიკური კულტურები იკერდნენ. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ თივის დაყოფის იშვიათ პრაქტიკას, ბარის ზოლში ვარგისი სავარგულების სათიბად გაშვება საერთოდ გამორიცხული იყო. თივის გარკვეულ მარაგს აქ აგროვებდნენ სიმინდის ყანებში, საძოვრებისაგან დროებით გამოთავისუფლებულ ანუ დასვენებულ მიწებზე, ბალ-ვენახებსა და ქალისპირებში და ა. შ. სათიბებად მცირე ზომის ნაკვეთებს აქ მხოლოდ ბარიდან წინამთიან კალთებზე გარდამავალ სოფლებში თუ უთმობდნენ ადგილს².

სხვა ვითარება იყო საქართველოს მაღალმთიან ზოლში. მთიანეთის მკაცრი ეკოლოგიური გარემო ხანმოკლე ვეგეტაციური პერიოდით შინამუშაოდ შეზღუდვდა სამიწათმოქმედო კულტურების მოყვანას. სამაგიეროდ სუბალპურ და ალპურ მდელოთა გარკვეული ფართობები უხვი და ნოყიერი ბალახეულით მდიდარ სათიბებს ეთმობოდა. მიუხედავად ამისა, ხანგრძლივი ზამთრის პირობებში თივის ნაკლებობა მთიანეთის ზოლშიც მწვავედ იგრძნობოდა³.

საქართველოს მესაქონლეობის საზამთრო საკვები მარაგის ასეთი შეზღუდული ხასიათი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა სათიბი მეურნეობის წარმოებას. მართლაც, სათიბების გამოყოფა-განაწილებას, ქვა-ლორღისაგან გაწმენდას, შემოღობვას, დაცვას, მოწვევასა თუ მოვლა-პატრონობის სხვა ეტაპებს, საქონლის სხვა საკვების⁴ დამზადება-დაბინავებასთან ერთად, ქართველ მთიელთა საოჯახო მეურნეობაში ერთ-ერთი უპირველესი ადგილი ეჭირა.

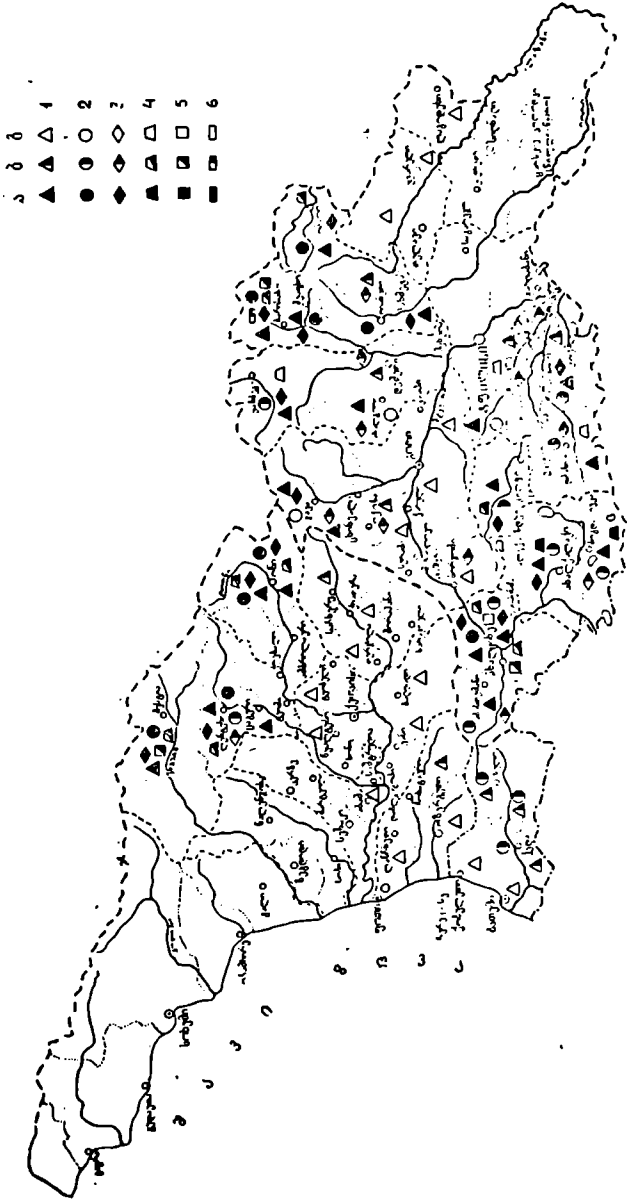
საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის საკლასიფიკაციო პრინციპებიდან გამომდინარე, ტერიტორიული განლაგებისა და მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმების მიხედვით, შუამთისა და მთიანეთის სათიბები ტიპოლოგიურად ორი უმთავრესი კატეგორიის სახითაა წარმოდგენილი: სა-

სოფლოში საკომლო სათიბებში, რომლებიც უშუალოდ სოფლის სახ-
ნავ-სათესი ნაკვეთების, ანუ კარის პირების (მთიულეთი, ხევსურეთი,
თუშეთი) ანუ ძარი მამულების (აპარა, მესხეთ-ჯავახეთი) გავრ-
ძელებას წარმოადგენდა და კომლობრივ მფლობელობაში იყო გადასული
და მთის სათიბები, რომლებიც ალპური საძოვრების ქვემო ზოლში მდებარე
პარალელურ სამეურნეო ბაზებში — ბოსლის პირებში, ანუ მთის
მამულებში (მთიულეთი, თუშეთი, ფშავ-ხევსურეთი) იყო გაერთიანე-
ბული და საოჯახო-პატრონომიულ ან კიდევ საერთო-სასოფლო საკუთრებას
წარმოადგენდა.

საქართველოს მთიანეთის მრავალ კუთხეში საერთო-სასოფლო მფლობე-
ლობის ეს ნაკვეთები საერო სათიბების (რაქა-ლეჩხუმი) სახელწო-
რებით იყო ცნობილი და სოფლის თემის გადაწყვეტილებით ცალკეულ კომ-
ლებზე პერიოდულ გადაწვილებას ექვემდებარებოდა. აღმოსავლეთ საქარ-
თველოს მთიანეთში სათიბების ეს კატეგორია — წილის მიწა, ანუ მთის
ნაწილარი, როგორც წესი, გარკვეული ვადის გასვლის შემდეგ ხელახა-
ლი გადაწვილების მიზნით, კვლავ სოფლის განკარგულებაში გადადიოდა.
აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ შუამთისა და მთიანეთის სათიბების ეს კატე-
გორიები ყოველთვის როდი ექვემდებარებოდა ზემოთ აღნიშნულ ზონალურ
დანიწევრებას. ამ ზოგადი კანონზომიერებიდან გადახვევებსაც ჰქონდა ადგილი.
მაგ., საერთო სათიბების გარკვეული სახესხვაობა — სასოფლო ველე-
ზი (რაქა-ლეჩხუმი) საქართველოს მთიანეთში, როგორც წესი, სოფლის ტე-
რიტორიებს ემიჯნებოდა და ამავე ზოლში განლაგებულ კარის მამულისაგან გან-
სხვავებით ასევე პერიოდულად ნაწილდებოდა ცალკეულ კომლებზე⁷. ადგილი
ჰქონდა პირიქით შემთხვევებსაც, მაშინ, როდესაც კომლობრივ მფლობელო-
ბად არსებული სათიბები, სოფლად სათანადო სავარგულების შეზღუდულო-
ბის გამო, გარე სამეურნეო ბაზების, კერძოდ ახოების, გარეყანების,
ფერდასათუ საბოსლოების მომიჯნავე ტერიტორიებზე იყო გან-
ლაგებული⁸.

საქართველოს შუამთისა და მთიანეთის ზოლში სასოფლო-საკომლო და
მთის საერო სათიბების მფლობელობა ექსპლოატაციის მრავალფეროვანი ფო-
რმებშია დამოწმებული, რომელთა მიმოხილვა ზოგადი საკლასიფიკაციო სის-
ტემით საინტერესო სურათს წარმოაჩენს. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლა-
სის მასალების თვალსაჩინოებისათვის კონკრეტული მონაცემების ანალიზს
რაქის ეთნოგრაფიული სინამდვილიდან ვიწყებთ, სადაც სათიბების მფლობე-
ლობა-ექსპლოატაციის ფორმები ჩამოყალიბებული სახით იყო წარმოდგენილი
და სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური სრულყოფით გამოირჩეოდა.

საკვლევი პერიოდის მონაცემების მიხედვით ს. ჭიორას კომლობრივ
მფლობელობაში არსებული სათიბები განლაგებული იყო სოფლის მომიჯნავე
ტერიტორიებზე, კერძოდ მდ. რიონის შენაკადების ხეობათა კალთებზე —
დიდველში, ხანთაქში, ბუბნეხებსა და ჩაგელენთავაკეში. სათიბების ამ ნაკვე-
თებიდან რეხვიაშვილებისა და ჩაგელიშვილების მფლობელობაში იყო მოსაყა-
რი, გორები, ხვანტები, ჭონჭური, ბართუები, ლეკნარები და სამიწალეობ. გო-
ბეჯიშვილები და რეხვიაშვილები ფლობდნენ ტეხუნთ სათიბებს, ცალ-ცალკე
ჩაგელიშვილები — ვეძიგორს, ხოლო რეხვიაშვილები — ციფწყალუკას, კი-
ლოფარს, სამდიყეებს, კაიწყალს, კაკოტყეს, ციხეებსა და გორას. ამავე ტე-
რიტორიებს ემიჯნებოდა ჭიორელთა სასოფლო ველებიც. კერძოდ, პერიო-
დულ დანიწილებას დაქვემდებარებული საერთო-სასოფლო სათიბები აქ ნოლა-
რას, მოლისას, საქერების, შთალებისა და ჭონჭურის ტერიტორიებზე იდო⁹.

რუკა № 8 სათბები (XIX ს. მერე ნაბეჭდი)

1. სასტულო/საკობლო, 2. ბოდს სასტულო-აბხაზური, 3. ბოდს სასტულო, 4. სასტულო, 5. სასტულო, 6. სასტულო, 7. სასტულო, 8. სასტულო, 9. სასტულო, 10. სასტულო, 11. სასტულო, 12. სასტულო, 13. სასტულო, 14. სასტულო, 15. სასტულო, 16. სასტულო, 17. სასტულო, 18. სასტულო, 19. სასტულო, 20. სასტულო, 21. სასტულო, 22. სასტულო, 23. სასტულო, 24. სასტულო, 25. სასტულო, 26. სასტულო, 27. სასტულო, 28. სასტულო, 29. სასტულო, 30. სასტულო, 31. სასტულო, 32. სასტულო, 33. სასტულო, 34. სასტულო, 35. სასტულო, 36. სასტულო, 37. სასტულო, 38. სასტულო, 39. სასტულო, 40. სასტულო, 41. სასტულო, 42. სასტულო, 43. სასტულო, 44. სასტულო, 45. სასტულო, 46. სასტულო, 47. სასტულო, 48. სასტულო, 49. სასტულო, 50. სასტულო, 51. სასტულო, 52. სასტულო, 53. სასტულო, 54. სასტულო, 55. სასტულო, 56. სასტულო, 57. სასტულო, 58. სასტულო, 59. სასტულო, 60. სასტულო, 61. სასტულო, 62. სასტულო, 63. სასტულო, 64. სასტულო, 65. სასტულო, 66. სასტულო, 67. სასტულო, 68. სასტულო, 69. სასტულო, 70. სასტულო, 71. სასტულო, 72. სასტულო, 73. სასტულო, 74. სასტულო, 75. სასტულო, 76. სასტულო, 77. სასტულო, 78. სასტულო, 79. სასტულო, 80. სასტულო, 81. სასტულო, 82. სასტულო, 83. სასტულო, 84. სასტულო, 85. სასტულო, 86. სასტულო, 87. სასტულო, 88. სასტულო, 89. სასტულო, 90. სასტულო, 91. სასტულო, 92. სასტულო, 93. სასტულო, 94. სასტულო, 95. სასტულო, 96. სასტულო, 97. სასტულო, 98. სასტულო, 99. სასტულო, 100. სასტულო.

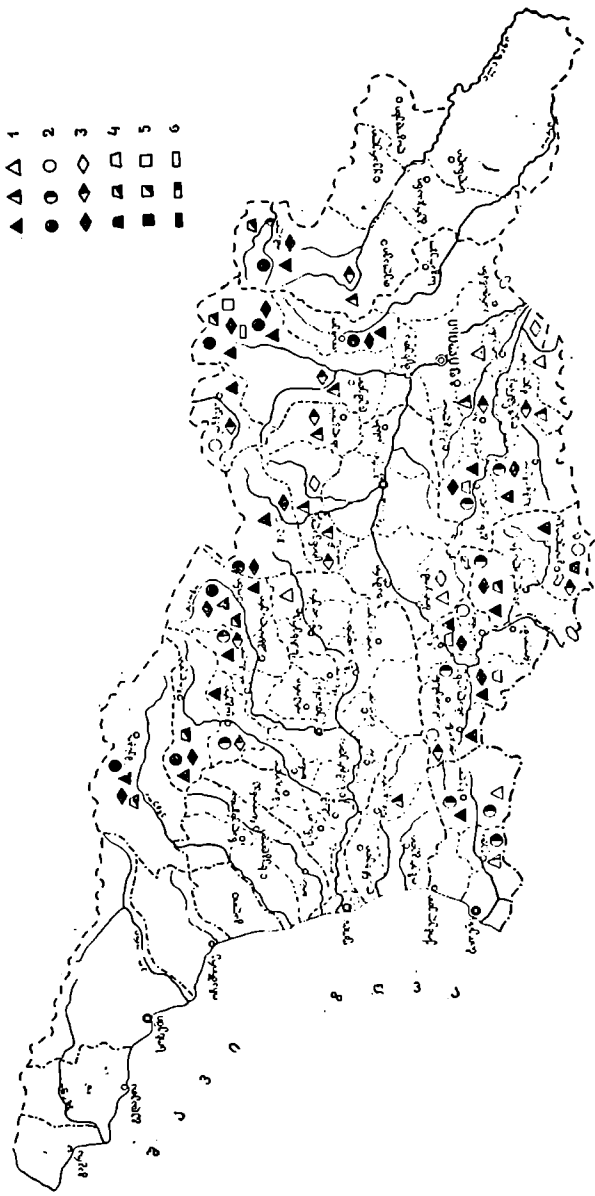
კომლობრივ მფლობელობაში გადასული სათიბების ანალოგიური ნაკვეთები გააჩნდათ რაჭის სოფლებს, კერძოდ ლებს (წყაროკარი, საცილოფარი, ორლობე, დიდი ყანა, ფაცხელი და ა.შ.), გლოლას (სხარა, ცვარაეთი, ჩხოქა, ტყისთავი, ძრიწელა, ბუბა და ა. შ.), ურავს (ვაკე, საფერისცვალო), ლიხეთს (საფიჩხია, თიბიანი, რუგნები, ბოძალები, ნაკალოვარი, ჭაროფი, ქეშელა და ა. შ.), ნიკორწმინდასა (განიგზა, ცხენიკალია, ვაკენაძენარი და ა. შ.) და სხვ. ამავე სოფლების გადასანაწილებელი საერთო-სასოფლო სათიბები განლაგებული იყო ბრილის, ველიძელას, წქელეთის, საგების, ჯვარიგორის, საწისქვილოს, რუთავის, კოდიბირის, შთალას, წიხვარგას, დომბურას (ს. ლე-ბი), ტყის თავის, ფორაოს, ჭორუშოს, ულიდას, საირმეს, სინჯიგანის (ს. გლო-ლა), ბასიანას, სოხორათულის, ნაჯიხურების, ნადარაჯევის, ფაქუშის (ს. ურა-ვი), საფერისცვალოს (ს. ლიხეთი) შორისა და ვაკენაძენარის (ს. ნიკორწმინ-და) ტერიტორიებზე, რომელთა ნაწილი სასოფლო ველებს წარმოადგენდა, ნაწილი კი მთის საერო სათიბების სახით იყო წარმოდგენილი¹⁰.

სასოფლო-საკომლო და მთის საერო სათიბების შესახებ მრავალფეროვა-ნი მასალები საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებიდანაც შეიძლება მოვი-ტანოთ, მაგრამ ამ მხრივ ყველაზე უფრო დამახასიათებელი სვანეთის, მთიანი აჭარის, მესხეთ-ჯავახეთის, მთიულეთის, თუშეთისა და ხევსურეთის მონაცემე-ბი ჩანს. მაგ., ზემო სვანეთის უშგულის თემის სოფლები ყიბიანი, ჩაყაში, ჩვიბიანი და მურყმელი მდ. ენგურისა და ქვიშირის სათავეებში განლაგებული ცარეშის, მახვირაშის, ლადგიშისა, დათვლარე ლარალის, კოდარის (ს. ყიბი-ანი), ლადოგის (ს. ჩვიბიანი), ატკვერის, კულულაშის, ლეტვირის, კამუყის, ნა-სერვალისა და ლენქვარის (სოფლები ჩაყაში და მურყმელი) სახნავ-სათიბებით სარგებლობდნენ. ჩვიბიანელთა მთის საერო სათიბები განლაგებული იყო ცარეშისა და ლადოგის ზემო წელში, ხოლო უშგულის დანარჩენი სოფლები-სა—ზაგერში. ამავე კატეგორიის ტიპურ სათიბებს ფლობდნენ ზემო და ქვემო სვანეთის სხვა სოფლებიც¹¹.

ანალოგიური სახის სასოფლო-საკომლო სათიბები გააჩნდათ მთიანი აჭა-რის სხვადასხვა ხეობების სოფლებსაც. სამაგალითოდ შეიძლება დავასახე-ლოთ ღორჯომის ხეობის დიდაჭარის თემის ს. ხუციანციკლეთის საკომლო სა-თიბები ბოსტანათებში, სკვანებში და წიახებში, რომლებიც სოფლის მომიჯ-ნავე ტერიტორიებზე იდო. აღნიშნულ სოფელს მთის საერო სათიბების გარ-კვეული ნაკვეთები ჰქონდა აგრეთვე ზედაღელეს ხეობის კალთებზე¹².

მესხეთ-ჯავახეთის ზოგიერთი სოფლის (უდე, არალი, მუსხი და სხვ.) ორი-ვე კატეგორიის სათიბები მთის მამულებში (შავშისწყერი, ირმისჭალა, ზანზო-ბი) იყო განლაგებული. სოფლად სათანადო ტერიტორიების სივიწროვის გამო თითო-ორილა ძირ თივას აქ მხოლოდ ბად-ვენახებში თიბავდნენ. სამაგიეროდ ს. საროს კომლობრივ მფლობელობაში არსებული საკმაოდ მოსავლიანი სათი-ბები სოფლის ახლოს ვრცელ ტერიტორიებს (გორანანთ ჭალები, ტყისთავი, ტატანთ ჭალები, ბასილანთ ჭალები, სულოს წყარო და ა. შ.) მოიცავდა, ხოლო გადანაწილებას დაქვემდებარებული საერო სათიბები ჭობარეთის მთაზე და ზედაველაში იყო განლაგებული¹³.

განსაკუთრებით ვრცელ და უზემოსავლიან სასოფლო-საკომლო და მთის საერო სათიბებს ფლობდნენ ხევსურეთისა და თუშეთის სოფლები. კერძოდ, ხევსურეთში ს. დათვისის მარტო საკომლო სათიბებად გამოყოფილი ჰქონდა შუა გორის, საქერენის, გველეთის მთის, საყენეშის გორის, შეღმა გორის, საზვინე გორისა და უკუდურას ვრცელი ტერიტორიები. გარდა ამისა დათვი-

რუკა № 4 ხაობები (XX ს. 20-იანი წლები)
 1. სასოფლო/საემლო, 2. მთის სარაიები/პატრონიზებული, 3. მთის სარაი, 4. სასოფლო ეკლესიები, 5. საბაგო-საქელაქი, 6. საამბაბო.

სელებს საერთო სათიბები ედოთ კიშხების მთაში. ლიქოკის ხეობის ს. ქალიასოფლის საკომლო სათიბები განლაგებული იყო წისკვილყანის, ნარუანის, ვეძახედას, ქუჩიატყისძირის, გორელთას, აგამეჩის, იახსართავის, იახსარის, ნარღვევის, სახარეს, სახარესხევისა და საზრობის სხვადასხვა უბნებზე. ამასთან ერთად ქალიასოფლებს მთის მრავალრიცხოვანი ნაკვეთებიც ეპყრათ, რომლებიც ცირცელიანას, სალპობის წითელკლდიძირის. ჰავარუნას, აწიგოს, სატყვიავორას, ტილიოს, ვეძიკარის, მარზილაურის, ნაგვას, უკალოთხევისა და სხვ. ტერიტორიებზე იყო გაფანტული. სხვათა შორის მთის სათიბთა უმრავლესობა საოჯახო-პატრონიშობილი კუთვნილების სახით იყო წარმოდგენილი, მაშინ როდესაც გადასანაწილებელ საერთო სათიბად მხოლოდ სალპობის ვრცელი ტერიტორია იყო გამოყოფილი¹⁴.

მეტად დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს შინაალბური მესაქონლეობის ზოლში მდებარე სოფლების სათიბების განლაგებისა და მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმებიც. მაღალმთიან დასახლებებში შინაალბური სათიბების ორივე კატეგორია — საკომლო და საერო (სასოფლო ველები) სათიბები სოფლის მომიჯნავე ტერიტორიებზე იყო განლაგებული, გარე სავარგულები კი მსხვილფეხა საქონლისა და ცხვრის საძოვრებად იყო განკუთვნილი. მაგ., მარტო ხევსურეთის მაღალმთიან ს. როშკას სოფლის ტერიტორიაზე სათიბებად ოცდაათზე მეტი უხვმოსავლიანი ნაკვეთი (დაწვი, ბოზახევი, საივანო, სახარის მთა, დიდხევისგორი, საწერთხლია, ბლოდევე, ტირიფიანი, ჩოხი, აბუდელაურის მინდვრები და ა. შ.) ექირა. დაახლოებით თხუთმეტამდე ვრცელ ნაკვეთს ფლობდა ს. ლებისკარიც (სასვილეთავი, საბანულა, ნიხვისძირი, ფერდი, კლდეძირი, ქეუულა, რუისყანა, საკიტრია და ა. შ.). შინალბური სათიბების ასეთივე მრავალრიცხოვანი ნაკვეთები გააჩნდათ მთათუშეთის სოფლებს ფარსმასა (თათი შანტალი, ქუჭიანწყარო, ძარანგული, ვეშარი და ა. შ.) და შენაქოსაც (უბიჭვი, ვეჭკუ, ნისტოხი, ხიმუ. ტიე, ტბათანა, ვილე, წანენ და ა. შ.).

სასოფლო-საკომლო და მთის საერო სათიბების განლაგებისა და მფლობელობა-ექსპლოატაციის შესახებ ანალოგიური მასალებია დამოწმებული მთიულეთისა და ფშავის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიც, მაგრამ ამ მრავალფეროვანი მონაცემებიდან ყურადღებას ცალკეულ ტაპოლოგიურ სახესხვაობებზე შევაჩერებთ. ამ მხრივ საინტერესოა საქართველოს მთიანეთის საერო სათიბების გარკვეული ფორმები, რომლებიც ხევსურეთსა და მესხეთ-ჭავჭავთში სახატო-საეკლესიო სათიბებისა და საამანათოს სახელწოდებით იყო ცნობილი. მაგ., ხევსურეთის სოფლების დათვისისა (საქერნი) და ქალიასოფლის (ნარუანა, სანაო, ხეადბური), სახატო, აგრეთვე მესხეთის ს. ხიზაბავრას (ქალა) საეკლესიო სათიბები გაქირავებული იყო მეთემეებზე, რომლებიც რიგით ამუშავებდნენ მას, შემოსავალი კი ხატისა თუ ეკლესიის საარგებლოდ შეჰქონდათ. რაც შეეხება საამანათოს, რომლის თვალსაჩინო მაგალითად იგვევს. დათვისის სათიბი უკუდღურა შეიძლება დავასახელოთ. ისიც ასევე საერო სათიბების ფონდიდან გამოიყოფოდა და გამოყენებული იყო თემის მიერ სხვა თემიდან გამოდენილი პირის თავშესაფარად, რისთვისაც მას თავის სარჩენად დროებით სარგებლობაში ეძლეოდა სათიბი ნაკვეთი, მიტოვებული სახლი ან ნანგრევი და ა. შ.¹⁵.

მრავალფეროვანია საქართველოს შუამთისა და მთიანეთის სასოფლო-საკომლო და მთის საერო სათიბების ექსპლოატაციისა და მოვლა-პატრონობის ფორმებიც. სასოფლო-საკომლო სათიბები ამ ზონებში ორ კატეგორიად იყოფოდა. განსაკუთრებით ნოყიერი და მოსავლიანი სათიბები, რომლებიც ჩვეუ-

ლებრივ წნული ღობეებითა და ქვაყრილით იყო შემოზღუდული, ადრე გაზაფხულიდან იცვებოდა და მოსარწყავად მზადდებოდა. სათიბთა ის კატეგორია, რომელსაც უხმარი და გამოუსადეგარი ადგილები ეკირა ადრე გაზაფხულზე სოფლის ნახირის გასალაღებლად და მოსალონიერებლად იყო დაგდებული. ეს სათიბები დაცულად მხოლოდ საქონლის მთაში გადარეკვის შემდეგ ცხადდებოდა. შესაბამისად, ადრე გაზაფხულიდან დაცულ სარწყავ სათიბებში მოსახლეობა თივის ორ მოსავალს იღებდა, მაშინ როდესაც საძოვარ-სათიბებში მხოლოდ ერთი მოსავლის მიღებას თუ ასწრებდნენ. სამაგიეროდ ეს სათიბები შემოდგომით მოსავლის აღების შემდეგაც მთიდან დაბრუნებული საქონლის გასადგვრად იყო გამოყენებული¹⁶.

საკომლო და საოჯახო-პატრონომიული მფლობელობის სათიბები ერთმანეთისაგან გამიჯნული იყო ხელოვნური და ბუნებრივი საზღვრებით. ცნობილი იყო სათიბების ფართობთა ქვის ლოდებით — ს ა მ ა ნ ი თ (რაქა-ლეჩხუმი)|| ა ღ რ ი ლ ი თ (სვანეთი) დასაზღვრა. სხვა ხელოვნურ და ბუნებრივ მიჯნებად მიჩნეული იყო არყისა და ურთხელის ცოცხალი ბუჩქნარის ზოლი — ჩ ი რ გ ა ლ (სვანეთი), ხევი, მდინარე და ა. შ. საქართველოს მთიანეთის რიგ კუთხეებში სათიბებს წნული ღობით — ს ა ჩ ი ხ ე (რაქა-ლეჩხუმი)|| ა შ ხ ა ტ ი თ (სვანეთი), ქვაყრილით — ყ ო რ ე (გური-აჭარა, მესხეთ-ჯავახეთი)|| ხ ვ ი ლ ა თ ი (სვანეთი) და მოჭრილი და წაქცეული ხეებითაც ზღუდავდნენ¹⁷.

შუამთისა და მთიანეთის სასოფლო სათიბებში საქონელი შესაბამისად მაისის 10-25 რიცხვებამდე რჩებოდა, აქედან მოკიდებული კი აღნიშნული სათიბები დაცულად ცხადდებოდა და სოფელი ამ მიზნით მ ე ვ ე ლ ე ქ ი მ ე ყ ო რ უ ლ ე ე ბ ს ი რჩევედა. სათიბების ფართობთა განლაგებისა და მოცულობის შესაბამისად მეველეთა რაოდენობა სოფლად ჩვეულებრივ 2—4 კაცით იყო განსაზღვრული, რომლებიც გაზაფხულიდან ვიდრე თივის დაწყებამდე შენაცვლებით მორიგეობდნენ სასოფლო და მთის სათიბებში. მეველეებს, რომლებიც ვალდებულნი იყვნენ დაეცვათ ბარისა და მთის სათიბები თავისი და სხვა სოფლების საქონლისაგან, უნდა სცოდნოდათ საქონლის ყოველდღიური მოძრაობის მარშრუტი. მათვე შეეძლოთ მიმართულების განსაზღვრა ნახირის გასარეკადაც. ისინი თვალყურს ადევნებდნენ მენახირის მიერ მოვალეობის კეთილსინდისიერად შესრულებასაც, ზოგჯერ კი სოფლის დავალებით უძღველობდნენ ამა თუ იმ სათიბებში წყლის მიშვების რეჟიმს და ამ მიზნით აწესებდნენ თანასოფელთა რიგს. მიუხედავად იმისა, რომ მეველედ ხშირად „მიწანაკლები“ კაცი დგებოდა, რომელსაც აქ მიღებული საზღაურით უნდა შეეკსო ოჯახის შემოსავალი, ეს მოვალეობა მეტად საპატიო და საპასუხისმგებლო საქმედ ითვლებოდა¹⁸.

საქართველოს შუამთისა და მთიანეთის სოფლებში მეველეთა ანაზღაურების სხვადასხვა ფორმებთან გვაქვს საქმე. მაგ., მთიან აჭარაში მეყორულის ანაზღაურების პრინციპი განსაზღვრული იყო არა სათიბების ტერიტორიული სიდიდით, არამედ აღებული თივის მოსავლით, რომლის საზომ ერთეულად აქ მ ა რ ხ ი ლ ი თ ი ე ვ ა ი ი ი მ ი დ ე ბ უ ლ ი. ღორჯომის ხეობაში 1 მარხილ თივაზე მეყორულეს 3 აბაზი ეძლეოდა. აქვე ფულს ხშირად ნატურით გადასახადი ცვლიდა, რომლის ღროსაც მეყორულეს ეძლეოდა ფულადი საფასურის შესაბამისი კარაქი, ყველი, სიმინდი, საქონლის ტყავი და ა. შ. აჭარის სხვა ხეობებში მეყორულის ანაზღაურება ძირითადად ნატურით იყო განსაზღვრული და 10 მარხილ თივაზე მას მარხილი თივა ან ერთი კოდი (10 ოყა — 12 კგ) სიმინდი ეძლეოდა. ასევე მოწეული მოსავლის შესაბამისად უნაზღაურ-

რდებოდა შრომა მეველეს რაჭაშიც. მაგ., ს. ნიკორწმინდაში მეველეს 10 ურემ მონეულ თივაზე 1 მანეთს უხდიდნენ. შესხეთ-ჭავახეთში, სადაც მეველე სათიბთა მორწყვითაც იყო დაკავებული, საზღაურს ფულადად უხდიდნენ, დამატებით კი 1 კალაზე 1 ბუნულ (80 კგ.) თივასაც უყოფდნენ. ნატურით ანაზღაურებისას მეველეს საშუალოდ 3—4 სომარი (16 ფუთი) ქერი ერგებოდა. ასეთივე საზღაური ჩანს სევანეთშიც, სადაც მეველეს თემის მთის სათიბების დაცვის საფასურად ყოველი ოჯახი 5—5 გოროს, ანუ 10 ფუთ სიმინდს ან პურს, ან მის საფასურს უხდიდა¹¹. მეველეთა ფულადი და ნატურალური ანაზღაურების ანალოგიური სახეები იყო გავრცელებული საქართველოს სხვა კუთხეებშიც.

სასოფლო-საკომლო და მთის საერო სათიბების ქვა-ლორღის, ეკალ-ბარღისა თუ სხვა სარეველებისაგან გაწმენდა-დამუშავებასთან ერთად დიდი ყურადღება ექცეოდა სათიბთა სარწყავი სისტემების მოწყობას. გამოვლენილია უაღრესად საინტერესო ეთნოგრაფიული მასალები ხალხური მთური ირიგაციისა და ტერასების უმნიშვნელოვანესი და უნიკალური სისტემების შესახებ სევანეთში (დაღიაშის მთისა და მულახის სარწყავი სისტემები და ა. შ.), აჭარაში (დიდაქარისა და ხაბელაშვილების არხი და ა. შ.), მესხეთ-ჭავახეთში (ვალეს, ხიზაბაგრასა და როკეთის სარწყავი სისტემები) და სხვ., რომელთა მეშვეობით მოსახლეობა თივის მაღალ მოსავალს იღებდა²⁰. ამ მხრივ საყურადღებოა სევანეთის მაგალითი, სადაც საერთოდ რწყვის პრაქტიკა სათიბების მორწყვის ტრადიციასთან იყო დაკავშირებული²¹.

სოფლისა და მთის სათიბების სარწყავად შუამთასა და მთიანეთის ზონაში ძირითადად გამოყენებული იყო ხევის სათავეებიდან მომდინარე წყლები და წყაროები, რომლებიც სათიბ ნაკვეთებამდე წყლის დინებისათვის აუცილებელი დახრილი არხებით გამოჰყავდათ. არხების სიგრძე სხვადასხვა იყო და სარწყავი წყლის სათავეს დაშორების მიხედვით, რამდენიმე ასეული მეტრიდან 5—10 კმ-მდე აღწევდა. თუ მთავარი რუ რამდენიმე მოსახლის მფლობელობაში იყო, მაშინ მეზობელთა შორის წყალი რიგრიგობით გამოიყენებოდა²².

სარწყავ სისტემაში მეტად საპასუხისმგებლო საქმედ თვით კალების დარუება ითვლებოდა, რაც დაფერდებულ რელიეფზე ნიადაგის მოშლისა და დარეცვის საშიშროებას ქმნიდა. ფართობის სარწყავი რუები სათიბს პორიზონტალურად კვეთდა. მისი სიხშირე დამოკიდებული იყო სათიბის ფერობობა დაქანების კუთხეზე და რელიეფის ექსპოზიციის შესაბამისად რამდენადმე დაფერდებულად იყო გაყვანილი. ეს რუხსმულები ფართობის გასწვრივ სადინარებად იყო დაკვალული, საიდანაც წყალი უშუალოდ სათიბის გაკვეთულ მონაკვეთს რწყავდა²³.

შუამთასა და მთიანეთის უმრავლეს კუთხეებში სარწყავ სათიბებში წყალს გვიანი შემოდგომიდანვე უშვებდნენ. თივის მეორე მოსავლის (მერქმერიალი) კმალი — სევანეთი) აღების შემდეგ თოვლის დაღებამდე ძველ რუსა და უშუალოდ სარწყავ რუს (აჭარა) წმენდნენ და წყალს უშვებდნენ, რომელიც მთელი ზამთრის განმავლობაში რწყავდა სათიბს. ამგვარ სათიბზე გაზაფხულზე თოვლი ადრე შრებოდა, ნიადაგი თბებოდა და ბალახიც ჩქარა იწყებდა ამოსვლას, ეს კი ხელს უწყობდა თივის მეორე მოსავლის მიღებას. მთიანეთის ზოგიერთ კუთხეში დადასტურებულია არაერთი შემთხვევა, სადაც ამგვარად ორგანიზებულ სარწყავ კალებში თივის სამი მოსავალიც კი მოჰყავდათ²⁴.

საქართველოს მთიანეთში სათიბების წყლით მორწყვისათან ერთად ფართოდ იყო ცნობილ ნაკელით გაპატივების, ანუ მონეხეწყლის წესი, რაც სათიბ ნაკვეთებში სპეციალურად გაკვალული რუსხმულებით ნაკელწყლის გაშვებას გულისხმობდა და ასევე სათიბების მაღალ მოსავლიანობას უზრუნველყოფდა. ხალხური ირიგაციის ეს პრაქტიკა საქართველოს მთიანეთში ძირითადად სახნავ-სათვის მიწების (ნაფუძარი, კარის პირები. ბოსლის პირები და სხვ.) მორწყვა-გაპატივების მიზნით გამოიყენებოდა და სათანადოდაა აღწერილი სპეციალურ ლიტერატურაში²⁵.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებსა და ზონებში მორწყვა-გაპატივებასთან ერთად დიდი ყურადღება ექცეოდა სათიბებში ბალახეულის თესვის პრაქტიკასაც. საბოსლოების მოახოებისა თუ ქვა-ლორღისაგან გაწმენდის შემდეგ, გაზაფხულზე თოვლის შეშრობასთან ერთად, სათიბ-საძოვრისათვის განკუთვნილ ნიადაგზე თესდნენ გარკვეული ჯიშის ბალახს, რომელთა თესლი — ცენცივი ჯერ კიდევ ადრე ბარში ჰქონდათ მომარაგებული. თოვლისა და სარწყავი წყლისაგან სველ — ქონწყო ნიადაგზე რამდენიმე დღით საქონელს შერეკადნენ, რომელიც ფეხით თხრიდა და ზელდა ნიადაგს. შემდეგ წყალს უჭრიდნენ, ხოლო მიწის შეშრობასთან ერთად ფარცხს გააელებდნენ და ნიადაგს გააფხვიერებდნენ²⁶.

მთიელ მესაქონლეთა მაღალ სამეურნეო გამოცდილებაზე უნდა მეტყველებდეს სათიბების ბალახეულის გაუმჯობესება კორდის შოფენის გზითაც. აღნიშნული თვალსაზრისით საძოვრის თუ სათიბის დაზიანებულ, ეროზირებულ ზედაპირს ცვლიდნენ ყამირზე აჭრილი ბელტებით — კორდით, რომელიც სპეციალურად ცხენებით ჩამოჰქონდათ მთიდან²⁷.

სათიბი მეურნეობის ერთ-ერთ გადამწყვეტ ეტაპს თიბას (ხევსურეთი, მთიულეთის) || ჭალობა (აჭარა, გურია, მესხეთი) || ლიქმალ (სვანეთი) წარმოადგენდა. მოახლოებული ზამთარი და მერყევი ამინდები ყოველთვის როდი იძლეოდა ჭალობის წარმატებით ჩატარების საშუალებას. თივის უღანაქარგოდ აღება, სოფლად ჩამოზიდვა და დალაგება კი მთიანეთის ზამთრის პირობებში მეტად საჭირობოროტო საკითხს წარმოადგენდა. მეორე მხრივ, თივის დროულად აღებას აუცილებელს ხდიდა შემოდგომით საზაფხულო იალაღებიდან საქონლის ჯერ საბოსლოებში, ხოლო შემდგომ სოფლად ჩამორეკვა, სადაც მოსავალადებული სათიბები საქონლის საშემოდგომო გასაღვერად იყო გამოყენებული²⁸.

სასოფლო და მთის სათიბების თიბვის დრო, აღნიშნულ ზონათა კლიმატურ-ეკოლოგიური პირობებისა და მთის მამულების ექსპლოატაციის თავისებურებათა გამო, განსხვავებული იყო. შუამთის სოფლებში პირველ თიბვას (ქემ — სვანეთი) ძირითადად ივნისის მეორე ნახევარში იწყებდნენ, მაშინ როდესაც მთის სათიბებში ჭალობის სეზონი ივლისის ბოლოდან დგებოდა.

ჭალობის დაწყებიდან რამდენიმე დღით ადრე მთიბავები საჭიროსაქალებო იარაღებს — ცელებს, ფოცხებს, მერულებს, ნამგლებს, ცულებს, წალღებსა და სხვ. ამზადებდნენ. სოფლად სამიწათმოქმედო სამუშაოთა შემსუბუქება საშუალებას იძლეოდა ჭალობაში ოჯახის მუშახელთა უმრავლესობა ჩაბმულიყო. სოფლისა და მთის სათიბებს ყველა ოჯახი თავისი მუშახელით თიბავდა, მაგრამ იყო აგრეთვე ნადიმიც (რაჭა-ლეჩხუმი), რომელიც კოლექტიურად 20—25 მუშახელით ჯერ ერთ პირს ეხმარებოდა შემდეგ კი რიგრიგობით სხვებს. თიბვის დაწყებისას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამა თუ იმ ნაკვეთის თივის დამწიფებას, რამდენა-

დაც ხალხური დაკვირვებით ნორჩად მოთიბული ბალახი უბარაქაა და წყლიან რჩება²⁹.

თივის ცელვას სათიბების ქვემო მხრიდან იწყებდნენ. სათიბებს თიბადენენ მამაკაცები ცელით. ერთი გასვლისას მოცელილი თივა რიგზე გვარელებად (აქარა) ეწყობოდა, რომელსაც შემდგომ ქალები შლიდნენ, გვიძრასა და სხვა სარეველას აცლიდნენ და ადგილზევე ფენდნენ. მზიან ამინდში გაფენილ თივას შუადღეზე პირს უცვლიდნენ (რაქა-ლეჩხუმი) || გაღააქცენდნენ (აქარა), სალამოს თივა საკმაოდ გამშრალი იყო, ფოცხავდნენ და აბულულებდნენ (აქარა) || ანექცავდნენ (რაქა-ლეჩხუმი). ბულულებისათვის სკრინდნენ ტოტებიან საყეს, რომელზედაც თივა გაშლილად იზვინებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში თივა, რომელსაც ხმობა ჭერ კიდევ არ ჰქონდა შეთავებული, ხურდებოდა და ლებოდა. ბულულს მეორე-მესამედღეს შლიდნენ და თივას კვლავ მზეზე ფენდნენ, ამგვარად გამხმარ, გამომკვდარ (აქარა) თივას ბულულზე საბოლოოდ 10—15 დღემდე სტოვებდნენ, შემდეგ შლიდნენ და სოფლად მოსატანად ამზადებდნენ³⁰.

შუამთისა და მთიანეთის სხვადასხვა კუთხეებსა და ზონებში სასოფლო სათიბებში აღებული თივა მაშინვე სახლში გადმოჰქონდათ, მთის სათიბებიდან კი, მისადგომი გზების შესაბამისად, თივის სეზონის დამთავრებისთანავე, ანდა ზამთრობით. შემოდგომით თივის მოზიდვის კამპანია მარხილობის (აქარა, მესხეთი) || ლილჯანის (სვანეთი) || ბარგობის (ხევსურეთი) სახელწოდებით იყო ცნობილი. ამ პერიოდში ოჯახის წევრები ხარმარხილით მთაში მიემგზავრებოდნენ, სათიბებში სახელდახელოდ დადგმულ ბულულებს შლიდნენ და ბარად ჩამოჰქონდათ. იქ, სადაც სამარხილე გზა არ უდგებოდა, თივას იქვე ზვინებად დგამდნენ, თოვლის მოსვლის შემდეგ კი სათრიელ (აქარა) || თავკავით (რაქა-ლეჩხუმი) სოფლად ჩამოჰქონდათ. მთიანეთის ზოგიერთ კუთხეში თივის ჩამოსაზიდად გამოყენებული ყოფილა ნადური შრობაც—მებარგენი (ხევსურეთი), რომლებიც ყველაზე ძნელად მისასვლელი სათიბებიდან თივას ზურგით ეზიდებოდნენ³¹.

მეტად საყურადღებოა სასოფლო ველებისა და მთის საერო სათიბების პერიოდული გადანაწილების პრაქტიკაც, რომელიც ცალკეულ კომლებზე წილისყრის — კენჭის გავღების მეშვეობით ხდებოდა. წილის განმსაზღვრელი ფაქტორები მრავალფეროვანია არა მარტო ცალკეული კუთხეების, არამედ ამა თუ იმ კუთხის ხეობებისა და სოფლების მონაცემების მიხედვითაც. საერო სათიბებში კომლის წილი განსაზღვრული იყო წინასწარ დათქმულ დღეს კოლექტიურ თიბაში მონაწილე მუშახელის რაოდენობით (რაქა-ლეჩხუმი), კომლის სარგებლობაში არსებული სანაჯ-სათესი მიწის მოცულობით (მესხეთ-ჭავჭავთი), საქონლის რაოდენობითა (მთიულეთი, ფშავე-ხევსურეთი, თუშეთი. ქვემო ქართლი, მესხეთ-ჭავჭავთი) და ა. შ. ყველა ამ შემთხვევაში გათვალისწინებული იყო სოფლის ქვრივ-ობლებისა და მარტოხელა მეკომურისადმი დანმარებაც³².

XIX ს. დასასრულსა და XX ს. დასაწყისში საერთო-სასოფლო საკუთრებაში არსებულ მიწებზე დახარჯული შრომისა (ახოს აღება, შემოღობვა, მორწყვა და ა. შ.) და მსხვილი მეურნეების მიერ მეთემეთა მიწების მიტაცების გაძლიერებული ტენდენციის გამო, მთიანეთის ზოგიერთ კუთხეში სათიბი სავარგულებინ საერთო-სასოფლო მფლობელობის ტრადიციები საკმაოდ შელახული ჩანს. ამის ნათელ მაგალითს წარმოადგენს ბალახზემო და ბალახქვემო, განსაკუთრებით კი ზემო და ქვემო სვანეთის პარალელური მონაცემები, სადაც რიგი სათემო სათიბები (მაგ., ს. ხელედულას სათიბები ღობურის, ბიჭ-

ვილდისა და ხომალახვის მთაზე) კომლობრივ მფლობელობაშია გადასული. ანალოგიური სურათი ჩანს მთიულეთშიც, სადაც ს. ზემო მღეთის ერობის მთაზე საერო სათიბები თანდათანობით ერთი გვარის—ნაზლაიძეთა კუთვნილებაში მოექცა³³. გაძლიერებულ მეთემეთა და დიდგვაროვანთა მიერ სათემო სათიბების დატაცების ფაქტები მოწმდება ქვემო ქართლის, მესხეთ-ჯავახეთისა და აჭარის მაგალითზეც, სადაც მიტაცებულ სათიბებს მებატონეები იჯარით გასცემდნენ თანასოფლელებზე³⁴. საკვლევ პერიოდში აღნიშნულ კუთხეებში ფიქსირებულია სათიბების ყიდვა-გაყიდვის, გაყოფა-განაწილებისა და გაქირავების მაგალითებიც, რაც თვალნათლივ ადასტურებს საქართველოს მთიანეთში მიწათმფლობელობის ტრადიციული ფორმების საბოლოო რღვევის პროცესს³⁵.

საქართველოს მთიანეთის იმ ხეობებში, სადაც სოფელი ვრცელ საერო სათიბებს ფლობდა თემი გარკვეულ ნაკვეთებს აქირავებდა თანასოფლელებსა და გარეშე პირებზე. საერო სათიბების გაქირავებით მიღებული შემოსავალი სოფლის საქიროებისათვის იყო გამოყენებული. ფული, რომელიც ჩაბარებული ჰქონდა მამასახლისს, ძირითადად იხარჯებოდა სათემო დღესასწაულებზე საკლავის, ღვინისა და ლუდის შესაძენად. გარდა ამისა შემოსავლის გარკვეული ნაწილი ხმარდებოდა სასოფლო გზებისა და ხიდების კეთილმოწყობასა და ა. შ.³⁶.

სათიბ-საძოვრების შეზღუდული ხასიათი და მათი მფლობელობის ფორმები მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილს აიძულებდა სათიბების იჯარით აღებისა და სანახევროდ დამუშავებისათვის მოეკიდა ხელი. იჯარის პირობებში სხვადასხვა ხეობებში სათიბების განლაგებაზე (მზიანი, ჩრდილიანი, დაფერდებული და ა. შ.), ხარისხზე, რაოდენობაზე, მესაქონლეობის განვითარების მასშტაბსა და სხვა ფაქტორებზე იყო დამოკიდებული³⁷.

ამრიგად, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებსა და ზონებში სათიბების განლაგებისა და მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმების შესახებ აქ მოტანილი მასალების კლასიფიკაციისა და ტიპოლოგიური ანალიზის საფუძველზე ინტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასისათვის აღნიშნული სამუდარეო სავარჯულეობის ორი უმთავრესი კატეგორია წარმოჩნდა: კერძო მფლობელობაში არსებული სასოფლო-საქომლო სათიბები, რომლებიც უშუალოდ კარის პირებს|| ნაფუძარი მამულებს ემიჯნებოდა და საერთო-სასოფლო, ნაწილობრივ კი საოჯახო-პატრონიმიულ მფლობელობაში არსებული მთის საერო სათიბები, რომლებიც ბოსლის პირებში ანუ მთის მამულებში იყო განლაგებული. ცალკეულ კომლებზე პერიოდულ გადაწილებას დაქვემდებარებული საერთო-სასოფლო მფლობელობის სათიბების გარკვეული კატეგორია—სასოფლო ველები დადგენილია უშუალოდ კარის პირების|| ნაფუძარი მამულების მომიჯნავე ტერიტორიებზეც.

საატლასე მასალის სტრუქტურული სრულყოფის თვალსაზრისით საყურადღებოა საქართველოს მთიანეთში სათიბების მოვლა-პატრონობისა და ექსპლოატაციის ხალხური ეპირიული ცოდნა-გამოცდილების ისეთი ღირებული ელემენტები, რაც სათიბების დასაზღვრის, გაწმენდის, მორწყვის, დაცვის, გათიბვის, თივის მოგროვების, დაზვინვის, განაწილების, მოზიდვის, დაუნჯებისა და სხვ. პრაქტიკის მრავალფეროვან ხერხებსა და საშუალებებში აისახა. აღნიშნული მონაცემების ქრონოლოგიის თვალსაზრისით გარკვეულ ინტერესს იწვევს, საკვლევ პერიოდში საერო სათიბების დასაკუთრების მზარდი ტენდენცია, რაც სოფლის თემის მიერ გატარებულ ღონისძიებათა მიუხედავად აშკა-

რად ძლიერდება და აღნიშნული სავარგულების მფლობელობა-ექსპლოატაციის ტრადიციული ფორმების აქტიური რღვევის პროცესზე მიუთითებს.

ლიბერატურა და შინაგნება:

1. ვ. შამილაძე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 80—81; მისივე, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., 1979, с. 93—94.

2. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, с. 38, 68—69 და შმდ.

3. საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთ კუთხეში სექტემბრის დამლევიდან დაწყებული ზამთარი ხშირად 7 მისამდე გრძელდებოდა. ამ დროს მთიან ხეობებში ხშირად ყოფილა დიდი თოვლი და ადარი, რასაც არაერთი ბალხური თქმულბაც მოწმობს, ეგრძოდ, აჭარულ მესაქონლეთა ვადმოცემით „ვისაც ღორჯომი უქია, შვიდ მისამდე ბუქიაო“. აქაური ძველი თქმულების მიხედვით, „შვიდ მისს შვიდი გოლორი ბზე და შვიდი ქვირით თივა ბარელსაო და ზეგნელმა თეთონ იცისო“ ან კიდევ „მარტს უთქვამს ერთი საბძელი თივა მეო — აპრილს უთხოვია, მეც მეკუთვინისო, ხოლო მისს დაუმატებია — ნურც მე დამიიწყებთო“ (ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 80).

4. სათიბების შეზღუდული ხასიათი და თივის ნაკლებობა პართველ მეურნეს აიძულებდა რაციონალურად გამოყენებინა ადგილზე არსებული საკვების მართოდენი რეზერვებიც კი. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ძველთაგანვე გამოყენებული იყო მცენარეული საკვები — თივა, სიმინდის ჩალა და პურის, ქერისა და ქვაყის ბზა. საქონლის საკვებად სხვადასხვა სახით იყენებდნენ აგრეთვე ძმერხლს, სუროს, წყავს, ლეშხს, გარულ ფხალეულს და სხვა ყუათიან მცენარეულს. მარცვლეული საკვები — სიმინდი, ქვაყი და ქერი ძირითადად მუშა პირუტყვსა და ცხენს იძლეოდა.

საკვლე პერიოდში მთიანეთის რიგ კუთხეებში ადრე განაფხლზე და შემოდგომით ფართო ხასიათი ქონდა სოფლის ახლო ტყეებში მუხის, ცხემლის, დგანლისა და სხვა ფოთლოვანი ხეების ანაჟფი ნეკერის, აგრეთვე ახლადკვირტგაღებული ფიჩხის დამზადებას, რასაც გარკვეული ფართობების მოწვა-მოაზობასთან ერთად საშობროების წინაშე დაუყენებია ტყის მასივების ბედი (ი. ჭავჭავაძე, ჩვენი მესაქონლეობის საკრობანი, თხზ., VII, თბ., 1956, გვ. 231; თ. საბოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950, გვ. 131—132). უკვე XIX ს. მეორე ნახევრიდან მოგზაურ მეკლერება და სახელმწიფო მოხელეთა ერთი ნაწილი დიდ ყურადღებას აქცევდა ამ საკოხის და ტყის დასაცავად კონკრეტული ღონისძიებების გატარებას მოითხოვდა (X. A. Вермишев. О скотоводстве на Кавказе в связи с пастбищным вопросом, МУКЛЭПИСК, I, Тф., 1887, с. 90—91; В. Я. Лисовский, Чорохский край, I, Тф., 1887, с. 107; И. З. Андроников, Скотоводство в Закавказском крае, СМИБГКЗК, V, I, Тф., 1888, с. 191 და სხვ.).

5. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 94—95.

6. იქვე, გვ. 95.

7. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა რაქა-ლეჩხუმში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, თბ., 1975, გვ. 14—19.

8. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 13—19; მისივე. მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, IV, თბ., 1976, გვ. 23—28 და შმდ.

9. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა რაქა-ლეჩხუმში, გვ. 15—16.

10. იქვე, გვ. 15—18.

11. ვ. შამილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, გვ. 23—28.

12. ალ. რობაქიძე, მასალები პატრონიზმიული ორგანიზაციის ისტორიიდან აჭარაში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, II, თბ., 1974, გვ. 30.

13. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა მესხეთ-ჯაბუხეთში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბათუმის სასამეცნ.-კვლ. ინსტიტუტის ფონდები, ბათუმი, 1972, გვ. 13—15.

14. ფშავ-ხევსურეთის, თუშეთისა და მთიულეთის შესახებ ეთნოგრაფიული მასალები მოტანილია ამ კუთხეებში 1962—1975 წწ. ექსპედიციების დოკუმენტიდან და წინასწარი ანგარიშებიდან, რომლებიც ინახება ბათუმის სამეცნ.-კვლ. ინსტიტუტის ფონდებში.

15. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 94—95.

16. ვ. შამილაძე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 82.

17. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა რაჭა-ლეჩხუმში, გვ. 21; მისივე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, გვ. 29.
18. ვ. შამილაძე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 93—94; მისივე, მესაქონლეობა რაჭა-ლეჩხუმში, გვ. 22.
19. ამ საკითხის შესახებ დაწერილებით იხ. აქარის, რაჭა-ლეჩხუმის, მესხეთისა და სვანეთის მესაქონლეობის შესახებ ზემოთ დასახელებული ჩვენი ნაშრომები
20. მ. გეგევიძე, მორწყვის სისტემა ზემო სვანეთში, მსე, XI, 1960, გვ. 35—36; ნ. ჩიჭავაძე, ნიადაგის მორწყვა-გააბატივება ზემო აქარაში, ბათუმის სამეცნ. - კულ. ინსტიტუტის შრომები, II, თბ., 1962, გვ. 103—108; მისივე, ქალების მორწყვა ზემო აქარაში, იქვე, I, ბათუმი 1960, გვ. 101—110; И. Б. Квициани, Скотоводство в Сванети, Автореф. канд. диссерт., Тб., 1975, с. 12—13.
21. И. Б. Квициани, დასახ. ნაშრ., გვ. 13.
22. ნ. ჩიჭავაძე, ქალების მორწყვა ზემო აქარაში, გვ. 107.
23. იქვე, გვ. 108.
24. იქვე, გვ. 110.
25. ნ. ჩიჭავაძე, ნიადაგის მორწყვა-გააბატივება ზემო აქარაში, გვ. 103—108.
26. ვ. შამილაძე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 94.
27. იქვე, გვ. 95.
28. ვ. შამილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, გვ. 29—30; მისივე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 95.
29. ვ. შამილაძე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 95.
30. იქვე, გვ. 29—30.
31. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 61; მისივე, მესაქონლეობა რაჭა-ლეჩხუმში, გვ. 23.
32. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 96.
33. იქვე, გვ. 96.
34. საქართველოს მთიანეთში დამოწმებულია არაერთი მაგალითი, როდესაც თემი არეგულირებდა საერთო-სასოფლო საძოვრებისა და სათიბების მფლობელობა-ექსპლუატაციის საქმეს. ამ მხრივ საინტერესოა მთიულეთში დამოწმებული მეთემის გაბუდაყების წინააღმდეგ ბრძოლის ფორმა, რომლის მიხედვითაც იკრძალებოდა მიწების დასაკუთრება (რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძეველად, თბ., 1965, გვ. 57—58).
35. მიუხედავად ამისა, საკვლევ პერიოდში საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთ კუთხეში კომლობრივ სარგებლობაში არსებულ სათიბებზე სოფელი ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა გარკვეულ უფლებებს (Ф. Я. Соболев, Верхняя Сванети, М., 1933, с. 48—49).
36. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა რაჭა-ლეჩხუმში, გვ. 23.
37. ვ. შამილაძე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 82.

საძოვრები

ზონალური განლაგებისა და მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმების მიხედვით საქართველოს საძოვრები ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის მანალეებში ოთხ ძირითად კატეგორიადაა წარმოდგენილი: ს ა ს ო ფ ლ ო, ს ა გ ა-ზ ა ფ ხ უ ლ ო-ს ა შ ე მ ო დ გ ო მ ო, ს ა ზ ა ფ ხ უ ლ ო და ს ა ზ ა მ თ რ ო. მთის საზაფხულო საძოვრები ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით იყოფა ქვეზონებად. მაღალ ზონაში მდებარე ყველა საძოვარი გამოიყენება ცხვრისთვის დაბალი ზონა კი მსხვილფეხა საქონელს ეთმობა. აქაც გამოიყოფა გარკვეული ზონები, ერთი მხრივ, მშრალი და მეწველი ცხვრისა, და მეორე მხრივ კი მშრალი და მეწველი საქონლისათვის. საძოვრების ასეთივე სისტემა იყო ზამთრის საძოვრებზეც. საძოვრების ვერტიკალურ-ზონალური დანაწევრების ასეთი წესი, ხეობების მზიან და ჩრდილოვან მხარეებზე დაყოფასთან ერთად, ემსახურებოდა არსებული რესურსების მაქსიმალურად გამოყენებას, აგრეთვე საქონლის საზამთრო ან სოფლისპირა გასადევრებიდან მაღალმთიან საძოვრებზე გადაადგილების დროს — მათ აკლიმატიზაციას.

საქართველოს ბარის, შუამთისა და მთამაღალის მესაქონლეობის წლიურ ციკლში სასოფლო საძოვრებს გარკვეული ადგილი ჰქონდა დათმობილი. მტკვრის, ალაზნის და იორის აუზების სოფლებში საძოვრებად გამოყენებული იყო მდინარისა და ხევისპირები, გორაკ-ბორცვიანი ველები, ტყიანი ფერდები და სახნავად და ბალ-ვენახის მოსაშენებლად გამოუსადეგარი სხვა სავარგულები, რომელთაც წლის სხვადასხვა პერიოდში ემატებოდა ანეული და ნასვენი მიწები, ნაპურვლები, ნაყანურები, ბალ-ვენახების გარკვეული ფართობები და ა. შ. კოლხეთის დაბლობზე საძოვრებად გამოყენებული იყო აგრეთვე ტყიან-ქაობიანი ველები და ზღვისპირა დიუნები.

მფლობელობისა და ექსპლოატაციის ფორმების მიხედვით საქართველოს ბარული მესაქონლეობის საძოვრები და გასადევარი ს ა ხ ა ზ ი ნ ო, ს ა ე რ თ ო-ს ა ს ო ფ ლ ო და კ ე რ ძ ო მფლობელობის სხვადასხვა კატეგორიაში იყო გაერთიანებული. საძოვრები, უხმარი და გამოუსადეგარი ადგილები და ზოგჯერ ტყეც საზოგადო სარგებლობაში იყო, მაგრამ მიწათმფლობელობის გადმონაშთური ფორმების ნიშნები ბარის ზოლში საერთოდ სუსტი იყო. სახნავ-სათესები, ანეული და ნასვენი მიწები ბარში ძირითადად კომლობრივ მფლობელობაში იყო გადასული და კერძო საკუთრებას წარმოადგენდა, თუმცა ხენათესვის დაწყებამდე და მოსავლის აღების შემდეგ, ისიც საერთო-სასოფლო გასადევარის სახით იყო გამოყენებული¹. საძოვრის, გასადევარისა და ტყის ნაწილს ზოგან სოფელი საერთო საკუთრების სახით იყენებდა, ზოგან კი იგი კერძო, საბატონო სამფლობელოში იყო გაერთიანებული, რომლის სარგებლობისათვის გლეხებს გარკვეული გადასახადი ჰქონდათ დაკისრებული.

საკვები ბაზის მხრივ განსაკუთრებულ სიეწროეს განიცდიდა ქვემო და შიდა ქართლის ბარის სოფლები (ურბნისი, კავთისხევი, მეტეხი, გომი, ლამის-

ყანა, ქსოვრისი, წილკანი, ოძისი, მუხრანი, მარტყოფი, ნორიო, დილომი და ა. შ.), რომელთაც მესაქონლეობის კომპლექსში ძირითადად სასოფლო საძოვრები და სახნავ-სათესი სავარგულები გააჩნდათ. კერძოდ, ქსოვრისი მსხვილფენა საქონლის საძოვრად წლის სხვადასხვა პერიოდში ურწყავის, თელოვანის, ქსნისპირის ჭალების, სათიბებისა და დიდფერდის სასოფლო საძოვრებთან ერთად იყენებდა ნაცრიგორის, ლამების, ნატბუტურას, ქინძარეების, ხალიჩიანის, გობევის და სამნიქედის სახნავ-სათესი სავარგულებსაც, რომლებიც სოფლის ირგვლივ არსებულ ველ-მინდვრებს მოიცავდა. ანალოგიური სახნავ-სათესები და სასოფლო საძოვრები გააჩნდა ოძისს (ბებრაულები, ნაოძისარი, ქასარიანთ ველები, ბურდუხელი, მლაშეები, ნაგომავი და ა. შ.), ბიწმენდს (ათილაის ველები, ბეროანთ კარი, კრიახი ძირები, ნაგომურლები, ნაფარხლები და ა. შ.), მარტყოფსა (ფარცხისი, ლეკთვახევი, ველები და ა. შ.) და სხვ., მაგრამ აღნიშნული სავარგულების ვარჯისიანობა საქონლის საძოვრებად მეტად მდარე იყო.

ბარის სახნავი სავარგულებისა და საძოვრების მდგომარეობა განსაკუთრებით სავალალო იყო ზაფხულის თვეებში. პაპანაქება სიცხეების გამო ბალახეული საფარი ხმებოდა და არემარე უდაბნოს ემსგავსებოდა, რის გამოც შიდა და ქვემო ქართლის რიგი სოფლები ივლის-აგვისტოში საქონელს სოფლის ახლომდებარე ტყიან-ბუჩქნარ საძოვრებზე მიერეკებოდნენ, სადაც დღის განმავლობაში საქონელი თავს აფარებდა მცხუნვარე მზეს. სოფ. მარტყოფი საქონლის გასარეკად იყენებდა იანლოს ტყიან საძოვარს, ქსოვრისი — ჭალებსა და ზარვანდის ტყეს, ოძისი — ლომისხეცს, დახურულსა და ხერხმელას ტყეს, ბიწმენდი — ლაფიანთხეცსა და სანახშირეს, ჭოპორტი — წყლიანდღესსა და ბოტას, კავთისხევი — საირმისხეცს და ა.შ. ამ საძოვართა უმრავლესობა სოფელთან სიახლოვის გამო მხოლოდ დღის გასადევრად იყო გამოყენებული, თუმცა ზოგ შემთხვევაში გამორიცხული არ იყო მუშა და მოზარდი საქონლის დაბინავება ღამითაც. ზოგიერთ სოფელში ტყიან-ბუჩქნარი საძოვარი გამოყენებული იყო ზამთრის პირობებშიც, სადაც საქონელს მიერეკებოდნენ ქარისა და უამინდობის დროს.

ბარული მესაქონლეობის ანალოგიური სამეურნეო კომპლექსები გააჩნდა აგრეთვე საქართველოს სხვა კუთხეების დაბლობის ზოგიერთ სოფელსაც, კერძოდ, ქუთაისის მაზრაში გოდოვანს, ძეგრს, ეწერს, კახენაურს, კვანჭირს, ნავიხევს, სიმონეთს, ჩონგარს და ა. შ. მდ. ყვირილას დაბლობზე განლაგებულ სოფლებში მესაქონლეობის წლიურ ციკლში ჩართული იყო სახნავ-სათესები, ანეულები, სოფლისპირა ტყეები და სხვა გასადევარი სავარგულები. სოფ. რგანი პატარა ვაკეს, მელიას საღარავის, კოდისწყლის, ცინკილას ყანისა და სხვ. სახნავ-სათესებთან და ანეულებთან ერთად იყენებდა რთხმელგორას ტყიან-ბუჩქნარ საძოვარსაც, ხოლო სოფ. რცხილათს ქაჩაველის, დობილოს, ქორეთანის, ზვარის ღელესა და სამზიარის გასადევრთან ერთად გამოყენებული ჰქონდა რცხილათისა და ხუნიეთის ტყიანი საძოვრები. სხვათა შორის, სახნავ-სათესის, გასადევარისა და სოფლისპირა ტყეების მონაცვლეობის ანალოგიური სისტემა ჰქონდათ პრაქტიკაში ერწოს ველზე განლაგებულ ბარის ზოლის სოფლებს—ბონდაურას, კუპრიათკარს, სიონს, გორანასა და სხვ.

საკვები ბაზის მხრივ შედარებით უკეთესი პირობები გააჩნდათ შიდა და ქვემო ქართლის ვაკიდან ზეგანზე გარდამავალ სოფლებს. მთისძირში სასოფლო საძოვრებისა და გასადევარის ფართობი იზრდებოდა სოფელსა და მის სიახლოვეს განლაგებული გორაკ-ბორცვიანი ფერდობებით, რომლებიც მეტწილად გამოუსადეგარი იყო სამიწათმოქმედო კულტურებისათვის. გარდა ამისა

რუკა შიხსაძოვრები (XIX ს. მორე ნაბეჭდი)
 1. სანახევლო, 2. საბეჭარი, 3. სისოფლო, 4. სეგზაფელლო-საგვოდლო.

ამ სოფლებს გარს ერტყა ტყის ვრცელი მასივები, რომლებიც გამოყენებული იყო ს ა კ ა რ ე ს, ს ა ფ ა რ ე ხ თ ს, კ ა რ ა ვ ი ს ა თ უ ა გ ვ ა რ ა ს ტ ი- პის საკარვო მეურნეობის მოსაწყობად. ქსნის ხეობის ქვემო წელში მარტო კორინთას მსხვილფეხა საქონლის საძოვრებად გამოყოფილი ჰქონდა გრძელ- მიწები, ახლები, ნიშქედები, ხატიმიწები, გძელახეობი, გამთხევები, ჩიტიანები, წინახეობი, ლამთზვარეები და ა. შ. ამ საძოვრებთან საყანურებთან და ანეუ- ლებთან ერთად კორინთას გააჩნდა აგრეთვე სოფელთან ახლომდებარე ტყიან- ბუჩქნარი საძოვრები წყაროთკარებში, ნატუსებში, გაღმამიწებში და ა. შ. ასეთივე კატეგორიის საძოვარ-გასადევარის ვრცელ ნაკვეთებს ფლობდნენ ქარ- თლის მთისძირის სხვა სოფლებიც, კერძოდ, შუა ალვეი (ჩადუანი, ნაკაფევი, ახლები, მზვარეები), ყვაილი (კვირიკე, ახლები, იორის კლდეები, დამპალა), ქაისხევი (გვერდმიწა, გურგალახო, თელათგორი, ნაქოხრები, ხარისსაწოლი), ფარცხისი (ჩათხი, გომურების თავი, ხრამი, მლაშე მიწები), ჩხიკეთა (გომურ- რები, მაცვალაიანი, იორდანის სერი, ძირგომურები) და სხვ.

საკვები ბაზის განლაგებისა და გამოყენების მხრივ ბარული მესაქონლეო- ბის დამახასიათებელი კომპლექსები გააჩნდათ ციფგომბორის ქედსა და მდ. ალაზნის შორის მდებარე სოფლებს, რომლებიც რევოლუციამდე ძირითადად თელავის მაზრაში იყვნენ გაერთიანებულნი, მიწათმოქმედებისა და მცხილეო- მევენახეობის ფართო განვითარების გამო აქ სასოფლო საძოვრები და სხვა გასადევარი უღარესად შემტირებული ჩანს, რის გამოც მოსახლეობა მე- საქონლეობის კომპლექსში იყენებდა სოფლებთან ახლომდებარე გომბორის მთის დაბალ კალთებს. ამ მხრივ გამოირჩეოდნენ სოფ. ზემო და ქვემო ზოდა- შენი, იყალთო, ვარდისუბანი, შალაური, კისისხევი, აკურა, შაშიანი და სხვ., რომლებსაც გომბორის მთაზე მუხისწყაროს, გურგვალტყისთავის, ცივის, ბატო- ნის გორისა და სხვ. ცალკეულ უბნებზე საკარვო მეურნეობანი ჰქონდათ გამარ- თული. მეურნეობის ანალოგიური ფორმები გააჩნდათ აგრეთვე მაზრის ალაზ- ნის გაღმა სოფლებსაც—ყვარელს, გავაზს, ჭიკაანს, შილდას, გრემას (დურუჯი, ნაისწყალი, მარტუნი, ზურგოზი) და სხვ. თბილისის იმაზრის სოფლებიდან ზაშმის აღნიშნული კატეგორიის კარები ჰქონდა ფალდოში, პატარძელს— ჯათში, სავარეოსა და მანავს — ცივში და ა. შ.

შიდა და ქვემო ქართლის ბარის ანალოგიურად, იორ-ალაზნის აუზის სოფ- ლებიც ბარული მესაქონლეობისას სასოფლო საძოვრებისა და სახნავ-სათესი და ნახევი მიწების მონაცვლეობით სისტემას იყენებდნენ. ქიზიყის სოფლებს, რომელთაც გომბორის ზეგანის სამხრეთი და ნაწილობრივ კი ჩრდილოეთი კალთები ეჭირათ, სახნავ-სათესები, საძოვრები და სხვა გასადევარი სოფლის ფარგლებს გარდა მოშორებულ ტერიტორიებზეც ედოთ. მარტო მიჩხაანის გასადევარი — ხევისპირი, მწარეწყალი, ვაკე, ნასახიჩარი, ნიახურა, შირაქი, ბილანთა, ტარიბანა, კარგო, ხევი, კოქები, უზანდარა და წალამურა სოფლის სანახებთან ერთად განლაგებული იყო გომბორის სამხრეთ კალთებზე და ში- რაქის ველზე. ამ ტერიტორიებს მოიცავდა აგრეთვე ზემო მაჩხაანის სახნავ- სათესი, საძოვრები და სხვა სავარგულები, კერძოდ, ზვარეები, ხირსა, ყარაღა- ჩი, უკანამხარე, შირაქი, ველები და ა. შ.

სახნავ-სათესებისა და საძოვრების ასეთ განლაგებას მიწის სიმცირის გარ- და ადგილობრივი მეურნეობის ინტერესებიც მოითხოვდა. მხარის კლიმატური პირობების თავისებურებების გამო დასახლებული ტერიტორიები ცალკე მიკრორაიონებს წარმოადგენდნენ, სადაც ზაფხულის გვალვა სამიწათმოქმე- დო კულტურებსა და ბალახეულ საფარზე ერთნაირ ზემოქმედებას ვერ ახ-

რუკა მ. შ. ხაძორაძის (XIX ს. 30-იანი წლები).
 1. სახეივლო. 2. საზარბო. 3. სასოფლო. 4. საგზაუბრო-საშენიანო.

დენდა. ეს გარემოება კი მესაქონლეობის თვალსაზრისით სელს უწყობდა საძოვრისა და გასადევარი სავარგულების მონაცვლეობით გამოყენებას.

სახნავ-სათესებისა და ანეული მიწების ჩართვა ბარული მესაქონლეობის ციკლში ყურადღებას იქცევს აღნიშნული ნაკვეთების განოციერება თვალსაზრისითაც. სოფლის ჯოგის დროებითი შესარეკები, რომელიც მსუბუქი კონსტრუქციის გადასატან არხებზე წარმოდგენდა, გარკვეულ პერიოდში მონაცვლეობდა სახნავ-სათესი და ანეული მიწების ერთი უბნიდან მეორეზე, რაც ამა თუ იმ ნაკვეთის განოციერების ინტერესებსაც ითვალისწინებდა. ამ მხრივ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო ცხვრის ფარების ადგილმონაცვლეობა საფარებშიც, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის ზოგიერთ კუთხეში (ქვემო და შიდა ქართლი, კახეთი) პირველ რიგში სახნავ-სათესი სავარგულების განოციერებას გულისხმობდა. ამ პრაქტიკას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმ შემთხვევაშიც, როცა ცხვრის ფარებს გვიან შემოდგომის, ზამთრისა და ადრე გაზაფხულის გარკვეულ პერიოდებში ბალენახებში აჩერებდნენ. დადგენილია, რომ ბალენახებში განოციერების ეს წესი, ამავე სავარგულებში ნაკელის ურმებით შეტანისა და ნიადაგში ჩაბარესთან ერთად, რაც მომდევნო 2—3 წელიწადში ყურძნისა და ხილეულის, მაღალ მოსავალს უზრუნველყოფდა, ხალხში განძის სახელწოდებით იყო ცნობილი და გარკვეული უპირატესობა გააჩნდა ნიადაგის მონეხეწყლის სისტემასთან შედარებით, რომელსაც შუამთის ანალოგიურად ზოგჯერ ბარშიაც იყენებდნენ.

ბარული მესაქონლეობის ბუნებრივი გარემო დამახასიათებელი თავისებურებებით გამოირჩეოდა დასავლეთ საქართველოშიც. კოლხეთის დაბლობის ქაობიანი ნიადაგი ზღუდავდა არა მარტო საძოვარ-სათიბების, არამედ სახნავ-სათესი სავარგულების ფართობებსაც, ხოლო ქარბი ნალექები ხელს უწყობდა მცენარეულის სწრაფ ზრდას და საძოვრად დაგდებული მიწების გატყეურებას. აღნიშნული გარემოების გამო, კოლხეთის დაბლობის უდიდესი ნაწილის, კერძოდ, მდინარეების—ენგურის, ხობის, რიონისა და სუფსა-ნატანების აუზების ბარის სოფლები (ნაბაკევი, კახათი, კოკი, ანაკლია, ნარაზენი, ხეთა, ხობი, ხორგა, თეკლათი, მუხური, ზანათი, ნაესაკაო, ჩიბათი, შრომა, ლესა, ნიგოთი, სუფსა, მამათი, ძიმიტი, ჩოჩხათი, მერია, ურეკი და ა. შ.) საქონლის საძოვრებად სახნავ-სათეს მიწებთან ერთად ტყიან-ბუჩქნარ სავარგულებს იყენებდნენ. ზაფხულობით საქონლის შესარეკად ახლომდებარე სასოფლო ტყეები ფართოდ იყო გამოყენებული ქობულეთისა და ბათუმის ახლომდებარე ბარის სოფლებშიც (მუხანესტატე, ბობოყვათი, ჩაქვი, ჩაისუბანი, ახალშენი, კახაბერი, ერგე, ჯოჯო და ა. შ.).

დასავლეთ საქართველოში სასოფლო საძოვრებისა და სხვა გასადევარის მონაცვლეობითი გამოყენების პრაქტიკა ანალოგიურია ჩვენს მიერ აღწერილი აღმოსავლურ-ქართული სისტემისა, მაგრამ საკარგო მეურნეობის მოწყობისა და გამოყენების მხრივ აქ გარკვეულ თავისებურებებთან გვაქვს საქმე. კოლხეთის დაბლობზე ე. წ. აგვარასაკარგო მეურნეობა არ ატარებდა ისეთ მობილურ ხასიათს, როგორც ეს აღმოსავლეთ საქართველოში შეინიშნება. კოლხეთის დაბლობის ტყიან ტერიტორიაზე აგვარა ეწყობოდა მდინარისა და ხევისპირებში, სადაც საქონლის გასადევართან ერთად წარმოდგენილი იყო მცირეოდენი სახნავ-სათესიც. საკარგო მეურნეობის სამეურნეო სავარგულების შეზღუდულობის გამო კოლხური აგვარა მესაქონლეობის განვითარების თვალსაზრისით უმნიშვნელო როლს ასრულებდა⁸.

ექსპლოატაციის თვისებური ფორმები მოწმდება შუამთის სასოფლო (სოფლის ახლომდებარე, სოფლისპირა) საძოვრების მიმართაც. საქართველოს მთიანეთის ამ ზოლში საძოვრების გამოყენების ვადები ორ ეტაპად იყო გაყოფილი. ადრე გაზაფხულზე იგი მარტის დასაწყისიდან აპრილის ბოლომდე ვრცელდებოდა, რაც ხვნი-თესვის დაწყებისა და სათიბების დაცვის პერიოდს მოხვეუდა. ხოლო შემოდგომით—სექტემბრის მეორე ნახევრიდან ნოემბრის ბოლომდე, რომლის დროსაც საძოვრების ტერიტორიას ნაყანურები და მოსავალადებული სათიბებიც ემატებოდა.

საქართველოს მთიანეთში სოფლისპირა საძოვრები სოფლის სახნავ-სათიბების უშუალო გარკმლებას წარმოადგენდა და მიწათმოქმედების თვალსაზრისით გამოუსადეგარ ადგილებად ითვლებოდა. აღნიშნული კატეგორიის სამეურნეო სავარგულების თვალსაზრისით მაგალითია ხევსურეთის სოფ. გუდანის (ჯვარძირი, ხთიანე, წისქვილთაღი და ა. შ.), შატილისა (პირდაპირი, მზისპირი, ათხია, ხალუ და ა. შ.), და დათვისის (დათვისის წყარო, სათიხისგორი და ა. შ.), აგრეთვე მთარაჭაში სოფ. გლოლას (ლეშორა, ჭიბი, შტეინიეთი, ხუნთიგუმი, შხელა და ა. შ.), ურავისა (ტბაუნაკილო, ხორები, სამტრედეები და ა. შ.) და ნიკორწმინდის (განიგზა, ეწერი და ხარისთვალა) საძოვრები, რომლებიც ადრე გაზაფხულზე და გვიან შემოდგომაზე ამავე სოფლების სახნავებსა და სათიბებთან ერთად იყო გამოყენებული. მთიანეთის ზოგიერთ ხეობაში დასტურდება აგრეთვე ანეული და ნასეენი ნაკვეთების დროებით გადაქცევა სოფლისპირა საძოვრებად, რაც ამ ორი სახის სამეურნეო სავარგულების მონაცვლეობით გამოყენების ხალხურ ტრადიციებზე მიუთითებს.

საქართველოს მთიანეთში სოფლისპირა საძოვრების მოვლა-პატრონობისა თუ დაცვის ღონისძიებანი ძალზე მკრთალად გამოიყურება. ჯერ ერთი, აღნიშნულ სავარგულებს სოფლის განაპირა და ისედაც მიუდგომელი ტერიტორიები ეკირა, მეორეც, გაზაფხულისა და შემოდგომის ხანმოკლე პერიოდში ამ საძოვრების სამეურნეო მნიშვნელობა არცთუ ისე დიდი იყო. ადრე გაზაფხულზე იგი გამოყენებული იყო პირუტყვის გამოსახამებლად და მთაში გადაარკვევისათვის მოსამზადებლად. შემოდგომაზე ნაყანურებსა და საძოვრებს ისევ მთაში გაღლებული საქონლის ბარისადმი აკლიმატიზაციის მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ამრიგად, პირუტყვის წველადობა-ღალიანობის თვალსაზრისით, სოფლისპირა საძოვრების როლი შუამთის პირობებში შეზღუდული იყო.

სულ სხვა სამეურნეო-ეკონომიკური მნიშვნელობა გააჩნდა მთამალის შინაალბურ საძოვრებს, რომლებიც გამოყენებული იყო ადრე გაზაფხულიდან გვიან შემოდგომამდე და განსაზღვრავდა ამ ზოლის მესაქონლეობის ხვედრით წონასა და მასშტაბებს.

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს მთიანეთში დადასტურებულია სოფლისპირა საძოვრების პატრონიული გამოყენების არაერთი შემთხვევა (მაგ., ქვემო სვანეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, აჭარა, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი), მათი ექსპლოატაციის ძირითად ფორმას მაინც საერთო-სასოფლო მფლობელობა წარმოადგენდა. სოფლისპირა საძოვრებზე საქონელი გარეკილი იყო ერთიანად, საძოვრის ყოველგვარი დანაწილების გარეშე. როგორც წესი, აქ მწყემსს არ გამოყოფდნენ და ყოველი ოჯახი მოზარდთა დახმარებით უვლიდა საქონელს.

საქართველოს მესაქონლეობის საკვებით უზრუნველყოფის საქმეში განსაკუთრებული ადგილი ეკირა საზაფხულო საძოვრებს. შუამთის ძირითად რეგიონებში აღნიშნული საძოვრები მდინარეთა ხეობების სათავეებს მოიცავდა და ხეობათა შუაწელის სოფლებიდან საშუალოდ 15—20 კმ იყო მოშორებულ-

ლი. სენანთის, რაქა-ლეჩხუმის, იმერეთისა და სამეგრელოს საზაფხულო საძოვრები დასავლეთ კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე იყო განლაგებული და ძირითადად ბზიფის, კოდორის, ეგრისის, სენანთისა და ლეჩხუმის ქედები ეჭირა. აჭარისა და მესხეთის საზაფხულო საძოვრები გადაჭიმული იყო აღნიშნული რეგიონის სამხრეთ კავკასიონის ორივე კალთებზე — მესხეთის, აჭარა-იმერეთის, ლიხეთის, არსიანისა და შავშეთის ქედების ჩათვლით. სამეგრელოსა და იმერეთის ნაწილი სარგებლობდა აჭარა-იმერეთის წყალგამყოფ ქედზე განლაგებული საძოვრებით, ჯავახეთი და ქვემო ქართლი კი სამხრეთ კავკასიონის ორივე კალთებით — თრიალეთისა და ნაწილობრივ სომხეთის ქედების გასწვრივ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ხევის, ფშავე-ხევსურეთის, მთიულეთის და თუშეთის საზაფხულო საძოვრებს ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთი კალთები ეჭირა და დვალეთის, მთიულეთის, ლომისის, გუდამაყარის, ქართლის, კახეთის და გომბორის ქედებზე იყო განლაგებული.

XX ს. დასაწყისში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საზაფხულო საძოვრების საერთო ტერიტორია 510000 დეს. იყო აღრიცხული, ხოლო დასავლეთ საქართველოსი — 465000 დეს. უდრიდა⁹. ამასთან, აღმოსავლეთ საქართველოს საძოვრების ყოველ 100 დეს. საშუალოდ 202 სული მსხვილფეხა და წვრილფეხა (მსხვილფეხაზე გადაყვანილი)¹¹ პირუტყვი მიდიოდა, ხოლო დასავლეთ საქართველოს საძოვრების შესაბამის ფართობზე — 165 სული საქონელი¹². თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ 1 სული მსხვილფეხა პირუტყვისათვის ზაფხულის პერიოდში საჭირო იყო საშუალო ხარისხის 1 დეს. საძოვარი¹³, ნათელი გახდება აღნიშნული საზაფხულო საძოვრების დიდი დატვირთვა. ამას ემატებოდა ისიც, რომ საძოვრების ფართობი ცალკეულ კუთხეებს შორის არათანაბრად იყო განაწილებული, ხოლო მესხეთ-ჯავახეთისა და თრიალეთის საძოვრებზე ურიცხვ ჯოგებს მოერეკებოდნენ მომთაბარეები ქვემო ქართლიდან. კახეთიდან, სომხეთიდან და აზერბაიჯანიდანაც კი. ასეთ პირობებში საქართველოს მთიანეთის ზოგ კუთხეში საძოვრის გარკვეულ ფართობზე გადენილი საქონლის ლიმიტსაც კი აწესებდნენ, რომელიც საშუალებას არ აძლევდა ცალკეულ მეთემეს ნებისმიერად გაეზარდა თავისი ჯოგი და შეეღალახა სხვა მეთემეთა ინტერესები.

საზაფხულო საძოვრების ასეთი დატვირთვის დროს მისი სამეურნეო მნიშვნელობის შენარჩუნება ექსპლოატაციის რაციონალური სისტემის პირობებში იყო შესაძლებელი. მთიელ მესაქონლეთა სასახლოდ უნდა ითქვას, რომ მათ სრულყოფილად ჰქონდათ შესწავლილი სუბალპური და ალპური საძოვრების ზონალური დანაწევრების პრინციპები. გათვალისწინებული იყო ბალახეულის ჯიშები და მათი ყუთიანობა, გავრცელების არეები, მოსავლიანობის ხასიათი, ექსპოზიცია მზის მიმართ და ა. შ., რომლის შესაბამისადაც გამოიმუშავებული იყო (მზისგულის, ჩრდილის, ქაობის, ტყის, გორის, ვაკის, მთის, დაბლობისა და ა. შ.) ბალახეულის სახელწოდებათა ხალხური ტერმინოლოგიაც. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ღრმა ხალხური ცოდნა ხშირად გამოდიოდა პასიურობის სფეროდან, რაც საძოვრებზე ბალახეულის თესვაში, საძოვრის ნიადაგის დაზიანებული ზედაპირის სასარგებლო ბალახეულიან ყამირზე აჭრილი ბელტებით მოფენასა და სხვა ღონისძიებებში ვლინდებოდა. ბალახეულისა და მისი თვისებების ღრმა ხალხური ცოდნა დაკავშირებული იყო საძოვრების მონაცვლეობით და ჯვარედინი გაძოვნის სისტემასთან¹⁴, რომლის შესახებაც მრავალფეროვანი მასალები დადასტურდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მთიელთა ყოფაში.

სუბალპური და ალპური საძოვრების რაციონალური ექსპლოატაციის პრაქტიკა ყველაზე უფრო სრულყოფილად ვერტიკალურ-ზონალურ გამოყენებაში

არსაბა. ქართველ ნთიელთა მრავალპროფილიანი მესაქონლეობის პირობებში საზაფხულო საძოვრები დიფერენცირებული ზონალური დანაწევრებით ხასიათდება. ალპურ საძოვრებზე მოსახლეობა ყოფდა საააკდრო (იალაღების მოსახლერე ტყიან-ბუჩქნარი საძოვრები), თხის (ტყის ზემო ზოლი), ხბოსა და ძროხის (ალპური საძოვრების ქვემო ზოლი), ახალმოზარდისა და მშრალის (შუა ზოლი), ცხვრის, ხარის, ცხენისა, (ზედა ზოლი) და ბატკნის (უმაღლესი ზოლი) საძოვრებს, რომლებიც შერჩეული იყო კლიმატის, ნიადაგების, რელიეფის, ბალახეული საფარისა თუ საქონლის ამა თუ იმ სახეობისათვის აუცილებელი სხვა ფაქტორების გათვალისწინებით¹⁵.

XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში საქართველოს მთიანეთის საძოვრების მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმები მეტად რთული და მრავალფეროვანია. მთიელთა ყოფაში ასე თუ ისე მკვიდრდებოდა მეფის ხელისუფლების მიერ საძოვრებისა და საგადასახადო სისტემის საკითხებზე გატარებული ღონისძიებანი. მაგრამ ამასთან ერთად ყოფაში შემონახული იყო თემური მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის გადმონაშთური ფორმები. რომლებიც ხშირად სახელმწიფო კანონმდებლობის გვერდით არსებობდნენ და არცთუ ისე იშვიათად საზოგადოებრივი ურთიერთობის ნორმების მომწესრიგებლის როლში გამოდიოდნენ. რეფორმამდელი საქართველოს მთიანეთში საძოვრების მფლობელობის სამი ძირითადი ფორმაა გაბატონებული — სახაზინო, საერთო-სასოფლო და კერძო, საერთო-სასოფლო საძოვრების გვერდით შემორჩენილი იყო სახატო-საკლესიო და სახევო გაერთიანებისათვის დამახასიათებელი საზაფხულო საძოვრებიც. საერთო-სასოფლო საძოვრების გარკვეული ნაწილი ეჭირა საოჯახო პატრონი მიუღი მფლობელობის ქვეშ მოქცეულ სავარგულებსაც¹⁶.

ხევსურეთში ამ პერიოდში ადგილობრივი მოსახლეობა ძირითადად საერთო-სასოფლო საძოვრებით სარგებლობდა. სოფ. შატილს საერთო-სასოფლო საძოვრები ეღო შატილის ხეში (ქოქბედისა და წყალთავის ზორხებში), მითხულში. ხარათესა და ჭაუხში, როშკას — საქილაოსა და საღულულელაში. აქეს — ბახეში. გორიამიციხლოში, საგუგუტიეში, ნაბაკურში და ა. შ. ანალოგიური ხასიათის საძოვრებს ფლობდნენ: ბარისახო, გველეთი, დათვისი, ბუჩუკურთა. დული, მუტო, ხახაბო, ბისო, ქობულო და სხვ., რომელთა მოკლავატრონობა (გაწმენდა. დაცვა. მორწყვა და ა. შ.) და ექსპლოატაცია (საქონლის გარეკვის ვადების დაწესება, საძოვარზე გაშვებული ჯოგის ლიმიტის განსაზღვრა და ა. შ.) ძირითადად ხევისბერობის ინსტიტუტის მეშვეობით ხორციელდებოდა¹⁷.

ხევსურეთში სახატო მფლობელობაში არსებული საზაფხულო საძოვრებიდან ყველაზე ვრცელი ანდაკ-არქილოს იალალი არდოტისა და გუდანის ჯვრების საკუთრება იყო¹⁸. პირიქით ხევსურეთში დადასტურებულია უკანახოს ფუძის ანგელოზის ხატის საძოვარიც, რომლის ქირადაც მთიულები. და გუდამაყრელები ხატს „ბეგარას“ უხდიდნენ¹⁹.

ვრცელ საერთო-სასოფლო საძოვრებს ფლობდნენ მთათუშეთის სოფლებიც. რომლებიც მსხვილფეხა საქონლისათვის უმთავრესად შინაალპურ საძოვრებს იყენებდნენ. ხოლო მეცხვარეობისათვის — სოფლიდან შედარებით მოცილებული ალპური საძოვრები ეჭირათ. მაგ., ვირევის საქონელი დაუდიოდა ვეშარში (ფარსმასთან ერთად) და ყონიყურებში, ფარსმას-იგივი ვეშარში. ხახომათში. ნოგიროში. დოდაჯოგიში და ა. შ. ასეთივე საძოვრები გააჩნდათ დართლოს, კვაჯლოს, დანოს, დიქლოს, კოკლათას, ვერხოვიანსა და სხვ.

აღმოსავლეთ საქართველოში საზაფხულო საძოვრების საერთო-სასოფლო მფლობელობის ფაქტები ნათლად ჩანს ფშავისა (შუაფხო, აფშო, გოგლაურთა,

ახადი, მათური უძილაურთა და სხვ.) და მთიულეთის (ნადიბანთკარი, ცხვე-
დიეთი, ზემო და ქვემო მლეთა, სეთურები და სხვ.) მაგალითზეც. მთიულეთის
დასახელებული სოფლების საძოვრები, როგორც წესი, სათემო მფლობელობა-
ში იყო და რამდენიმე სოფლის საერთო სარგებლობაში ითვლებოდა²⁰. მაგ.,
ჯვარის მთაზე მდებარე საძოვარი — ჯვარის ვაკე-ქვემო მლეთას, ხატისოფლი-
სა და ურმისსოფლის საზოგადოებასთან ერთად ეჭირა, საყოხი და ბიდარა სე-
თურებს ჰქონდა ზაქასა და ჯღამიანთან ერთად და ა. შ.

დასავლეთ საქართველოში საზაფხულო საძოვრების საერთო-სასოფლო
მფლობელობის გადმონაშთური ფორმები დადასტურებულია აჭარის, ზემო და
ქვემო სვანეთისა და რაქა-ლეჩხუმის მაგალითზე²¹. რაც შეეხება მესხეთ-ჯავა-
ხეთისა და ქვემო ქართლის საზაფხულო საძოვრებს, საკვლევ პერიოდში მათი
ძირითადი ნაწილი სახაზინო და კერძო მფლობელობის ქვეშ იყო გაერთიანე-
ბული²².

ქართული ტრადიციული მიწათმფლობელობა კარგადაა შემონახული აჭა-
რისა და მესხეთ-ჯავახეთის საზაფხულო საძოვრების მფლობელობა-ექსპლოა-
ტაციის ფორმებშიც. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ კუთხეებში თურქე-
თის მრავალსაუკუნოვანი ბატონობის პერიოდში მნიშვნელოვანი ხასიათის
ძვრები მოხდა, ადგილობრივ მოსახლეობაში თავი შემოინახა სოციალურ-ეკო-
ნომიკური ურთიერთობის მრავალმა ტრადიციულმა ინსტიტუტმა, რომლებმაც
უცხო ელემენტებთან ბრძოლაში დაკონსერვებული სახით XIX ს. დასასრუ-
ლამდე მოაღწიეს²³. სხვათა შორის, თურქობისდროინდელი აჭარისა და სამცხე-
საათაბაგოს მიწათსარგებლობის და მიწათმფლობელობის სპეციალური კვლე-
ვით გამოვლინდა, რომ ამ მხრივ არანაკლები როლი შეასრულა სათიბ-საძოვ-
რების მფლობელობა-ექსპლოატაციის ძველქართულმა ტრადიციებმა, რომ-
ლებსაც მიუხედავად აქ ოფიციალურად შემოღებული თურქული კანონმდებ-
ლობისა, თავისი შინაარსი არ დაუკარგავთ²⁴.

აჭარა-ახალციხისა და არსიანის მთებზე განლაგებული უმთავრესი საძოვ-
რები (ზორტიყელი, საჯოგია, ლეკნარი, ჩეგილი, ყარათაფა, ყვავისწყარო, ნანა-
ფუარი, გოდერძი, ლოდიძირი, ბეშუმი, თეთრობი, ახალდაბა, კარჩხალი და
ა. შ.) ჯერ კიდევ თურქეთის პერიოდში აჭარისა და მესხეთის ცალკეულ ხეო-
ბათა (მაჭახელი, მერისი, აჭარისწყალი, სხალთა, მართი, ქვანა, ღორჯომი,
ქვამლიანი, ფოცხოვი და ა. შ.) მოსახლეობის საერთო-სასოფლო მფლობელო-
ბაში არსებულა, რომელზეც რაიმე სპეციალური გადასახადი არ ყოფილა და-
წესებული²⁵. წარსულში ანალოგიური ხასიათის საძოვრებს წარმოადგენდა აგ-
რეთვე აბასთუმნის მთა და ქციის (რუსისხევი, საჯიასხევი, ჯამჯამას ხევი, დი-
დი და პატარა ტუსრები, მუავეწყლის ხევი და ა. შ.) ხეობის სათავეები, ტა-
ბაწყურის (ყარაყუზა, სარევი, შავნაბადა, უტიაწყარო და ა. შ.), სადამოსა და
ფარავნის ტბის შემოგარენი (ტუმანისი, ფანიანი, ქოროლი და ა. შ.), თაე-
ფარავნის გადასასვლელი (დალიდალი გიუზელდალი, ჩათალი და ა. შ.) და სხვ..
სადაც ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად საქონელს მოერეებოდნენ
თრიალეთში მოსახლე ბერძნები და სომხები, აგრეთვე მესაქონლეები გორის,
მცხეთის, კასპის, ქარელისა და ხაშურის ახლომანლო სოფლებიდან²⁶. აქვე
უნდა აღინიშნოს, რომ მეფის ხელისუფლების მიერ გატარებული ღონისძიე-
ბებით აღნიშნული საძოვრების უმრავლესობა საკვლევ პერიოდში თანდათან
იბეგრებოდა სახაზინო გადასახადით²⁷.

როგორც ცნობილია, მეფის რუსეთის მმართველობის პირველ წლებში სა-
ძოვრებზე დაწესებული ძველქართული გადასახადი ს ა ბ ა ლ ა ხ ო, როგორც
შოსახერხებელი ფორმა, გავრცელდა ამიერკავკასიის სხვა პროვინციებზეც. სა-

ბალახოს აკრეფის გადავილების მიზნით მეფის მთავრობას 1843 წლამდე პრაქტიკაში ჰქონდა საძოვრების გაცემა კერძო პირებზე იჯარა-შესყიდვის გზით. მეიჯარე საშუალოდ 100 ცხვარზე 1 ცხვარს ღებულობდა, ანდა მანეთს ფულად, ხოლო მსხვილფეხა პირუტყვზე და ცხენზე 5 კაპიკს²⁸.

1843 წ. ახალი საგადასახადო სისტემის შემოღებით საბალახოს ფასი მოსახლეობაზე გაწერილ საერთო გადასახადებში ჩაითვალა და საძოვრებზე ცალკე გადასახადი გაუქმდა, მაგრამ 1850 წ. იგი კვლავ აღდგენილ იქნა მრავალ საძოვარზე — 100 ცხვარზე 2 ცხვრისა და მსხვილფეხა პირუტყვზე და ცხენზე 30 კაპ. ოდენობით. იმის გამო, რომ ეს განაკვეთები მძიმე გადასახადად ჩაითვალა, რაც მოსახლეობის უკმაყოფილებას იწვევდა, მალე იგი ცხვარზე 1 კაპ. შეიცვალა, ხოლო პირუტყვისა და ცხენზე 9 კაპ. და გავრცელდა თბილისის გუბერნიის ყველა იალალზე²⁹.

სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის სწრაფი ზრდა ამიერკავკასიაში შეუფერებელს ხდიდა ტრადიციულად მომდინარე საბალახო სისტემას. მეფის ხელისუფლება გრძნობდა, რომ საბალახო დრომოკმეული და არქაული იყო და არ შეეფერებოდა კაპიტალისტური განვითარების გზაზე დამდგარი სახელმწიფოს საფინანსო სისტემას³⁰. აქედან გამომდინარე, 1883 წ. ამიერკავკასიის სახაზინო საძოვრები სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს უწყებაში შევიდა და შედგა საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებით სარგებლობის განსაკუთრებული პროექტი, რამელიც 1884 წ. 29 ივნისს დამტკიცებულ იქნა იმპერატორის მიერ³¹.

1884 წ. 29 ივნისის კანონით იკრძალებოდა საძოვრების გაცემა კერძო პირებსა და საზოგადოებებზე. მოსახლეობის დაკმაყოფილების შემდეგ საძოვრის თავისუფალი ფართობი გადადიოდა სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს განკარგულებაში და იბეგრებოდა მეთაფი (დესეტინობრივი) მოსაკრებლით.

გადასახადის განსაზღვრისას მხედველობაში იყო მიღებული ცალკეული გუბერნიების საძოვრების შემოსავალი, რომელსაც დაერიცხა 24—37% და დადგინდა საბალახოს მეთაფის განაკვეთები გუბერნიებისა და საძოვრების მიხედვით. გადასახადს საბოლოო ჯამში განსაზღვრავდა საძოვრის სივრცე, ბალახის სიუხვე და ხარისხი, მისი განლაგება ზღვის დონიდან და ორიენტაცია ქვეყნის მხარეთა მიმართ, წყლის მარაგი, ნიადაგის პირობები, მისადგომი მარშრუტები, გზები და ა. შ. აღნიშნული საგადასახადო განაკვეთი ქუთაისის გუბერნიაში საერთო იყო და 30 კაპ. უდრიდა. თბილისის გუბერნიაში საზაფხულო საძოვრებზე 4 თანრიგის განაკვეთი დადგინდა, მეთაფზე — 80, 50, 25 და 10 კაპ. ოდენობით. თბილისის გუბერნიის საზამთრო საძოვრებზე, ელისავეტოპოლისა და ერევნის გუბერნიების ანალოგიურად, გადასახადი მეთაფზე 10 კაპ-ით განისაზღვრა. გადასახადი ხაზინაში უნდა შესულიყო საზაფხულო საძოვრებიდან აპრილსა და მაისში, ხოლო საზამთროთაგან — ოქტომბერსა და ნოემბერში³².

1884 წ. 29 ივნისის კანონი პროგრესული ნაბიჯი იყო საძოვრების მფლობელობა-ექსპლოატაციის მანამდე არსებულ რთულ სისტემასთან შედარებით, მაგრამ მეფის ადმინისტრაციის ბიუროკრატიულმა აპარატმა ეს ღონისძიებანი დიდი დაგვიანებით და ისიც ნაწილობრივ გაატარა ცხოვრებაში.

ტრადიციული მიწათმფლობელობის ფორმათა სიმტკიცე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ, თუშეთში და ფშავ-ხევსურეთში საზაფხულო საძოვრების კერძო მფლობელობას გამოიციხავდა. სამაგიეროდ, აღნიშნული სამეურნეო სავარგულების კერძო მფლობელობის არაერთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე ქსნისა და არაგვის ხეობების და თრიალეთის, აგრეთვე შიდა და ქვემო ქართლის სხვა კუთხეების საზაფხულო საძოვრებზე³³. ლიტერატურულ

წყაროებში მითითებულია, რომ ხეესურეთისაგან განსხვავებით მთიულეთში იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება საძოვრის კერძო მფლობელობის ფაქტები³⁴.

აღნიშნულ პერიოდში მთიულეთის ზოგიერთი სოფლის საზაფხულო საძოვრები (თლისი, უჯორი და ა. შ.) მაჩაბლების სამფლობელოში იყო გაერთიანებული, ხოლო ქსნის ხეობის სათავეებში ქსანგალმა მთები (ბოლისა, ნაღიხევი, ბეჟანთხევი და ა. შ.) თავად ჰკავშირებდა, ერისთავებსა და სუმბათაშვილებს ეკირათ, რომლებიც ახლომახლო სოფლებს მოსახლეობას საძოვროს ახდევინებდნენ. ანალოგიური მდგომარეობა ჩანს მესხეთ-ჯავახეთშიც. მაგ., აჭარა-აჩისანის საძოვრებით მოსარგებლე უღერ-არალის მხარის 20 სოფელი გადასახადს იხდიდა ამ საძოვრების მფლობელის ათბავის საძარგებლოდ, რომელიც მეწველ ძროხაზე ერთ ოყა კარაქს იღებდა. ცხვარზე გადასახადი არ ყოფილა დაწესებული. სამაგიეროდ 40 კრავზე საძოვრის მფლობელს 1 კრავს უხდიდნენ, რაც სულზე 5 კაბ. უდრიდა, 20 ციკანში კი 1 მან., რაც ასევე სულზე 5 კაბ. უტოლდებოდა. ასეთივე საბატონო სამფლობელოს წარმოადგენდა მდ. ურაველის ხეობის საზაფხულო საძოვრები—ზანზობი ქობარეთი, ქურდოსანი, საყვეარი, შუაქარაი და ა. შ. ამ საძოვრებით სარგებლობისათვის ორბელიანები მოსახლეობას ახდევინებდნენ ქოდას, ანუ საბალახოს. რომელიც 1 სულ ცხვარზე 20 კაბ., ხოლო მსხვილფეხაზე 50 კაბ. იყო განსაზღვრული³⁵.

სახაზინო საძოვრების მნიშვნელოვანი ნაწილი ჯერ კიდევ საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე და ნაწილობრივ შეერთების შემდეგაც ბოძება-წყალობისა და მიტაცების გზით ეკლესია-მონასტრებისა და კერძო პირთა ხელში გადადიოდა. მაგ., თრიალეთის საზაფხულო საძოვრები 200000 დეს. ოდენობით 1846 წლამდე მთლიანად ხაზინის განკარგულებაში ყოფილა, მაგრამ ამ პერიოდში მის დიდ ნაწილზე პრეტენზიები განუცხადებიათ თავად ციციშვილებს, თარხნიშვილებს და ჯავახიშვილებს, რომლებსაც მოუხერხებიათ კიდევ თრიალეთის გარკვეული ნაწილის შემომტკიცება. ამის გამო 1880-იანი წლებისათვის თრიალეთში ხაზინას მხოლოდ 50 000 დეს. საძოვარი შემორჩა³⁶.

საქართველოს მთიანეთის საზაფხულო საძოვრების კერძო მფლობელობის ტენდენციები იმდენად ძლიერი იყო, რომ ზოგან თავადებმა საგლეხო რეფორმის შემდეგაც კი შეინარჩუნეს დიდძალი მამულები. 1906 წელს ბალსქვემო სვანეთში მარტო დაღეშქელიანების სამფლობელოში შედიოდა 6503 დეს. სახნავ-სათიბი, საძოვარი და ტყე³⁷. რეფორმამდე კი დაღეშქელიანთა საგამგებლო 150 ათას დეს. მამულს ითვლიდა, რომელშიც ძირითადად საბალახოები და ტყეები იყო გაერთიანებული³⁸. ქვემო სვანეთში ასევე დიდძალი საძოვრები ეკირათ გარდაფხაძეებსა და გელოვანებსაც³⁹.

საკვლევ პერიოდში საზაფხულო საძოვრებზე კერძო მფლობელობის ტენდენციების გაძლიერება დამახასიათებელი იყო დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებისათვისაც (რაჭა, ლეჩხუმი, იმერეთი და სხვ.). სხვათა შორის ეს პროცესი საკმაოდ ძლიერდებოდა აჭარასა და მესხეთ-ჯავახეთშიც, სადაც თურქული კანონმდებლობის წინააღმდეგობის მიუხედავად, საქართველოს სხვა კუთხეთა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების კვალდაკვალ, სასოფლო და სახაზინო მიწების გარკვეული ნაწილი წარჩინებული ფენის მიერ იყო მიტაცებული⁴⁰.

ცალკე უნდა აღინიშნოს საქართველოს მთიანეთში შემორჩენილი სახევო გაერთიანების საძოვრების მფლობელობა-ექსპლოატაციის შესახებ. სვანეთისა და რაჭა-ლეჩხუმის სამეურნეო ყოფის ამსახველი მასალებიდან ჩანს, რომ ენგურისა და ცხენისწყლის სათავეებში განლაგებული ლაფურის ვრცელი სა-

წაფხულ იალაღები ტრადიციულად ამ ორი ხეობის ზემოწელის საერთო სა-
რგებლობაში უნდა ყოფილიყო. აღმოსავლეთ საქართველოში საძოვრების სა-
ხეო მფლობელობის მაგალითად დასახელებულია ალაზნის, თავი, ქვახიდი და
როშქის ხორხი, სადაც გარეკილი ყოფილა გომეწრის, ქვახიდის ხეობისა და
სეცაურეთის მომიჯნავე სოფლების გაერთიანებული ჯოგები⁴¹.

საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთ კუთხეში გვხვდება გარკვეული პატ-
რონიმიული უბნის საზაფხულო საძოვრებიც. ამის თვალსაჩინო მაგალითია
ონიანების პატრონიმიული განსახლება ქვემო სვანეთის სოფ. ჭახუნდერის სა-
ზაფხულო მთა დაღიაშუე⁴². მფლობელობა-ექსპლოატაციის ანალოგიური ნიშ-
ნებით ხასიათდებოდა მთარაქის სოფ. ლების (ზოფხითო, შოდა, ჭანჭახი)⁴³, მთა
აქარის სოფ. თავოსა (ჩეგილი) და ჩაოს (ჩაოს იალაღები)⁴⁴ ზოგიერთი საზა-
ფხულო საძოვრებიც. აღნიშნული კატეგორიის საძოვრებს წარმოადგენდა აგ-
რეთეე გუდამაყრისა და ხევის ზოგიერთი სოფლების საზაფხულო იალაღებიც.

მთაბარული მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის ძირითადი სამეურნეო
ბაზების განლაგებას სხვადასხვა ზონებში არსებითი გავლენა არ მოუხდენია
მესაქონლეობის საკვებ ბაზაზე. ტრანსპუმანსეს ძირითად და ერთადერთ საკ-
ვებ ბაზას საზაფხულო და საზამთრო საძოვრები წარმოადგენდა, რომელთა
მონაცვლეობითი გამოყენებით საქონელი წლის განმავლობაში საძოვარზე
ყო გარეკილი. შუამთისა და მთამალის სათიბი მეურნეობა არ ითვალისწი-
ნებდა მთაბარული მესაქონლეობის ინტერესებს და გამიზნული იყო ადგი-
ლობრივი მთური მესაქონლეობის საზამთრო მარაგად. ასეთივე დანიშნულება
გააჩნდა ამ დასახლებათა სასოფლო საძოვრებსაც. რაც შეეხება ბარჩა სასოფ-
ლო საძოვრებს, ზოგჯერ იგი გამოყენებული იყო ტრანსპუმანსეს საზამთრო
საძოვრებადაც.

საქართველოს მთაბარული მესაქონლეობის საზაფხულო საძოვრები გან-
ლაგებული იყო ცენტრალური კავკასიის სამხრეთ და სამხრეთ კავკასიონის
ორივე ფერდობზე, მთური მესაქონლეობის საზაფხულო საძოვრების გვერდით.
კერძოდ, ცენტრალური კავკასიიდან აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეები
სარგებლობდნენ — მთიულეთის, ლომისის, გუდამაყრის, ფშავ-ხევსურეთის,
ქართლის, კახეთისა და თუშეთის, ხოლო სამხრეთ კავკასიიდან — თრიალეთისა
და ჭავჭავეთის ქედებზე განლაგებული საზაფხულო საძოვრებით. სამეგრელოს
მესაქონლეთა საზაფხულო საძოვრები ძირითადად იდო ცენტრალური კავკა-
სიონის, სანჩრეთ ფერდობებზე, კერძოდ, კოდორის, სვანეთის, რაჭა-ლეჩხუ-
ნისა და ეგრისის ქედებზე. მეგრელი მეჭოგეები ნაწილობრივ სარგებლობდნენ
აგრეთვე აჭარა-იმერეთის ქედის საძოვრებით.

ტრანსპუმანსეს საზაფხულო საძოვრები ძირითადად გამიჯნული იყო
მთური მესაქონლეობის საძოვრებისაგან, მაგრამ საკვლევ პერიოდში აღნიშნუ-
ლი კატეგორიის იალაღებიც ზომაზე მეტად ჩანს გადატვირთული. ამ მხრივ გან-
საკუთრებული სიფიწროვე იგრძნობოდა სამხრეთ კავკასიონის, კერძოდ, თრია-
ლეთის საძოვრებზე, სადაც, როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, საქართველოს
სხვა კუთხეების გარდა თავს იყრიდა გარეშე მეცხვარეთა მრავალრიცხოვანი
ფარები.

კიდევ უფრო მძიმე მდგომარეობა ჩანს საზამთრო საძოვრების მიმართ,
რომელთა მოცულობა მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა საზაფხულო საძოვრე-
ბის ფართობს. 900-იანი წლების სტატისტიკური მონაცემებით თბილისის გუ-
ბერნიის საზამთროთა საერთო ტერიტორია 350 ათასი დეს. იყო აღრიცხული,
სადაც 1 დეს. საშუალოდ 5 სულ პირუტყვზე მეტი მოდიოდა⁴⁵. იორ-ალაზნის
აუზისა და მტკვრისპირეთის საზამთროთა შედარებით მაღალი სამეურნეო-ეკო-

ნომიკური თვისებების მიუხედავად, დატვირთულობის ეს მასშტაბები ყოველგვარ ნორმას სჭარბობდა. ასეთ ვითარებაში აღმოსავლეთ საქართველოს დიდფარიან მეცხვარეთა ერთი ნაწილი ჯერ კიდევ XIX ს. მეორე ნახევრიდან ფარებს მიერეკებოდა დასავლეთ აზერბაიჯანისა და ჩრდილო კავკასიის საზამთრო საძოვრებზე¹⁶. დაახლოებით ასეთივე ვითარება იყო კოლხეთის დაბლობის საზამთრო საძოვრებზეც, რის გამოც დიდ მეჯოგეთა და მეცხვარეთა მეურნეობა აღდგინა და სოჭის სანახებამდე იყო გაშლილი.

მთაბარული მესაქონლეობის საზამთრო და საზაფხულო საძოვრების შეზღუდულობის პირობებში ქართველი მეცხვარეები და მესაქონლეები განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ საძოვრების რაციონალურ გამოყენებას. ამ მიზანს ემსახურებოდა იორ-ალანის აუზის ცენტრალური საზამთრო საძოვრის დანაწევრება ბ ა რ ი ს ა და დ ი დ ი შ ი რ ა ქ ი ს ზონებად¹⁷. სადაც, თავის მხრივ, გამოყოფილი იყო საყორუღეები (სადოღე და დავარდნილი ცხვრისათვის), საქორფეები (დადოღებული ცხვრისა და ბატენისათვის), ბინისპირები (განსაკუთრებით სუსხიანი დღეებისათვის) და ა. შ. ანალოგიურად იყო დაყოფილი კოლხეთის დაბლობის საზამთრო საძოვრები, სადაც მეჯოგე-მესაქონლეებს მკვეთრად ჰქონდათ გამოიხნული საზოთოები (საზამთრო ტყიანი საძოვრები) და სააფუნოები (საგაზაფხულო ეწერინადავიანი საძოვრები).

ზონალური გამოყენების უფრო მკაცრ პრინციპებს ექვემდებარებოდა საზაფხულო საძოვრებიც, რაც განსაკუთრებით ნათლად მეცხვარეობაში იჩენდა თავს. ამ თვალსაზრისით საძოვრებზე გამოყოფილი იყო საცხვრემთა (ქვემო ზონა ნოყიერი ბალახეულით და რბილი კლიმატით მეწველი ცხვრისათვის); საშუალე (ზემო ზონა უწყველი და სასუქი ცხვრისათვის) და საბატკნეხორხები (მაღალი ზონა ბატკნებისათვის), საზურახოები (ტყისპირები, სადაც ცხვარს მიერეკებოდნენ ქარისა და სეტყვის დროს) და ა. შ. გათვალისწინებული იყო ზონალური ადგილმონაცვლეობის თანმიმდევრობა ადრე გაზაფხულიდან გვიან შემოდგომამდე, ნაწილისა და არხაჯების დროული ცვლა და ა. შ., რაც უზრუნველყოფდა ცხვრისა და ბატკნის დახაშობის რეზერვს და აცილებდა პროდუქტიულობის მაქსიმალურ შენარჩუნებას. მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობოდა აგრეთვე საძოვრების ჩრდილო და სამხრეთ კალთების გამოყენების თავისებურებებსა და ბალახეულის მარგებლიანობას ცალკეული ზონებისა და სეზონის მიხედვით¹⁸.

მთაბარული მესაქონლეობის საზაფხულო საძოვრების მფლობელობის ფორმები მთური მესაქონლეობის საკუთრების ფორმების ანალოგიურია. მიუხედავად იმისა, რომ მესაქონლეობის ამ ფორმის საზაფხულო საძოვრების ექსპლოატაცია განსხვავებულია, ძველ ქართულ ადათობრივ სამართალსა და სახელმწიფო კანონმდებლობაში მათი დაქირავება-ექსპლოატაციის პირობებში სხვაობა არ შეიმჩნევა. ასეთივე ერთიანი საკანონმდებლო ღონისძიებანი იქნა გატარებული მეფის ადმინისტრაციის მიერ ამიერკავკასიის მთაბარული და მთური მესაქონლეობის საზაფხულო საძოვრების მიმართაც.

მთათუშეთის მეცხვარეები მთამაღალის ტრანსჰუმანსეს პირობებში საერთო-სასოფლო ალპური საძოვრებით სარგებლობდნენ. შინაალპური მესაქონლეობის საძოვრების გვერდით აღნიშნული კატეგორიის საცხვრემთა ფლობდნენ სოფ. გირევი (გოთობოსელი, ნაროვანი, ყონიყურები, ქვახიდი, თურსიეხი და ა. შ.), ფარსმა (ნოგბრო, ხახომათე, გალიმათე და ა. შ.), დაბთლო (შორათის წყარო, სადროშო და ა. შ.), კვაელო (დიდვაკე, ქარუხი, წითელმთა

და ა. შ.), შენაქო (ქოქორთა, ვებო), ომალო (ბილვეთი, ვესტმოვაკე), ქუმელაურთა (ლია, შუგორი, შავიკლდე) და სხვ. ეს საძოვრები ბარში გადმოსახლების შემდეგ კვლავ მათ მფლობელობაში დარჩა⁹. მათათუშეთის სათემო საძოვრები შეინარჩუნეს აგრეთვე წოვა თუშებმაც, რომლებიც ბარად ჩამოსახლებამდე ს. საგორთას, რნდურთას. ეთელტას, წაროსა და ახვ. სანახების საზაფხულო საძოვრებს ფლობდნენ.

ბარში გადასახლებასა და მეცხვარეობის ფართო მასშტაბით განვითარებასთან ერთად წოველ მეცხვარეთათვის ტრადიციული სათემო საძოვრები არასაკმარისი აღმოჩნდა, რის გამოც ისინი თანმიმდევრულად იპყრენ და იყენებენ აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს უმთავრეს საზაფხულო საძოვრებს. XIX ს. მეორე ნახევრიდან აღვანელ მეცხვარეებს მარტო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ექირათ წოვათის, ლამაზურის გორის. საყოვისგორის, ბუნგალთგორის, საწოვლის, წიფლოვანის, საყორნის მთის, ალაზნისთავის, ბორბალოს, ნაროვანისა და კუპრაბალინჩუს საზაფხულო საძოვრების სხვადასხვა უბნები¹⁰. გარდა ამისა, მათივე ფარები იდგა ანდაქში (ხევსურეთის მთები), ბოთაანში და კოპალას წყაროზე (ფშაველის მთები), აგრეთვე სათავადო მთებზე — ანდრაზანში (ნაფარეულის თავი), მუხაკიხეში (ლოპოტის ხევის თავი) და საფურისყელში (საბუეს ხევის თავი), რომლებსაც ისინი ქირაობდნენ ხევსურეთისა და ფშავეის ცალკეული თემებისა თუ კერძო მესაკუთრეებთან.

მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმების მიხედვით რთული ვითარება ჩანს შუამთის მთაბარული მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის საზაფხულო საძოვრების მხრივ. ერწო-თიანეთელ შეძლებულ მეცხვარეებს ბინები გამართული ჰქონდათ სათიბისა და იკვლევის მთებზე და სარგებლობდნენ. არტისს, კორსავისა და ბუჭუინტის მთებითაც. გარდა ამისა, ერწო-თიანეთის სოფლების უმრავლესობას საქონელი დაუდიოდა ადგილობრივ მთებზე — ბაბხისხევის, მაკასხევის, გარეჯას, ბოხევის, ვაკეს, ხაშრულას, მუხათას, გორმაღალას, ბაჩალის, შუშანის ვაკესა და სხვ. საზაფხულო საძოვრებზე. ერწო-თიანეთის ფშავეი მეცხვარეები სარგებლობდნენ ფშაველის მთებით — ფაღლაურით, ახალით, ქიჩოს მით. ხოშარით, ვანხევით და ა. შ., რომლებსაც ისინი წოვების მსგავსად ბარად ჩამოსახლებამდე ფლობდნენ¹¹. ზემოთ დასახლებული მთური მესაქონლეობის საზაფხულო საძოვრების ცალკეულ უბნებზე მიერეკებოდნენ ცხვრის ფარებს მთიულეთისა და ხევის მეცხვარეებიც.

პანკისისა და ქსნის ხეობის შუამთის მეცხვარეობა ამავე ხეობათა სათავეებში განლაგებული სახაზინო და საბატონო საძოვრებით სარგებლობდა. კერძოდ, პანკისელ ქისტებს ექირათ ალაზნის სათავეები — ჭიჭაურა, ხორაჯოს თავი, ბარდამციხე, დიდგვერდი, ნაქერალი და ა. შ., რომლებიც ხაზინის გამგებლობაში შედიოდა და გაწერილი იყო საბალახე გადასახადი სულზე 20—25 კაბ. ოდენობით. მათივე განკარგულებაში ჩანს ილტოს ხეობის სათავეებიც — გარაჯა, კუჭაურა, ნარიანა, მასარა და ა. შ. ქსნის ხეობის სოფლებს საცხვრე მთები ეამურისა და ქარჩოხის ხეობის სათავეებში — დიდ და პატარა გალადურში, ურცთვალთაში, ჩაბარუხში, სანგალში, ნავიხევესა და სხვ. ელოთ, რომელთაგანაც ნავიხევი და სანგალი ოძისელი და ლამისყანელი ერისთავების სამფლობელოში შედიოდა. ეამურის მეორე დიდი უბანი ურცთვალთა არენდით გაცემულ სახაზინო საძოვარს წარმოადგენდა, ხოლო ჩაბარუხი ახლომანხლო სოფლების სათემო საძოვარი ყოფილა. კერძო მფლობელები მეცხვარეებს (ქენქანის, ჩიგოიანის, ახალდაბა და ა. შ.) საბალახედ 1 დეს. 1 ჰედილას ან 3 ჰანეთს ახლევინებდნენ.

ყურადღებას იქცევს შიდა და ქვემო ქართლისა და კახეთის მეცხვარეთა საზაფხულო საძოვრებით უზრუნველყოფის საკითხიც. ვლინდება, რომ იორალაზნის აუზის მეცხვარე-ს ძველთაგანვე თრიალეთისა და ჭავჭავთის საზაფხულო საძოვრები ეკირათ, რომლებიც სამეურნეო-ეკონომიკური გამოყენების თვალსაზრისით სამ დიდ რაიონში იყო გაერთიანებული. აღბაბას რაიონში #ქურანჩაის, ნადირბულახის, თესხარაბასა და გოიდალის 22 უბანზე გამართული იყო მტკვრის აუზის, შიდა და ქვემო ქართლისა და გარეკახეთის მეცხვარეთა ბინები. აბულ-სამსარის რაიონში — შავნაბადას, ბებერაბულდეს, ქუტია წყაროს თავკვეთილის, აბულის, სამსარის, სარეკისა და გოდორას მთის 47 უბანი ქიზიყელ მეცხვაოეებს ეკირათ, ხოლო თრიალეთის ტერიტორიაზე ქოროლდის, ქაჩაღგორის, ფოკასხევის, განძისხევისა და თავფარავენის 20 უბანზე ბინები ედოთ თუშ და ფშავ მეცხვარეებს⁵², რომლებიც ბარელებს აქაურ მთებზე XIX ს. დასაწყისიდან შეეზიარნენ. შიდა ქართლის მეცხვარეებს გორის, კასპისა და ხაშურის მიდამოებიდან, აგრეთვე ქვემო ქართლი-ზოგიერთ სოფელს საძოვრები ედოთ მდინარე ქციისა და თეძამის სათავეებში, ტაბაწყურისა და ჯამჯამას ტბების სანახებში და ა. შ⁵³. დასახლებული საძოვრები მთლიანად ხაზინის გამგებლობაში შედიოდა და გაწერილი იყო გადასახადი თრიალეთის საზაფხულო საძოვრებით სარგებლობის ზემოთ აღნიშნული განაკვეთით.

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის, შუამთისა და მთიანეთის (ქართლ-კახეთი, ერწო-თიანეთი, თუშეთი, ფშავი, მთიულეთი) დიდფარიან მეცხვარეებს რევოლუციამდე მრავალრიცხოვანი ფარები დაუდიოდათ ყარსის, არტაანის და განჯის ოლქებში⁵⁴, აგრეთვე ლეკიმთებზე, სადაც მათ დიდოეთის იალალებზე ხაზინისა და კერძო პირებისაგან ქირით ეკირათ თიხათოს, ქაბდოს, ასახოს. მერცხაბულდეს სადუცესა და სხვ. საზაფხულო საძოვრები⁵⁵.

XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში სამეგრელოს უმთავრესი ხეობების მეჯოგე-მესაქონლეები სარგებლობდნენ არა მარტო სამეგრელოს, რაჭა-ლეჩხუმის, სვანეთისა და აჭარა-იმერეთის, არამედ დასავლეთ კავკასიის სხვა კუთხეების საზაფხულო საძოვრებითაც. მაგ., მარტო ენგურის ხეობის მეჯოგეები საქონელს მიერეკებოდნენ ჩამხარხის, ბაშუაფსარას, ჯოლორძაგას, არმუას, ჰარვას, ღვალვას, ფანავის, თენგიზთიფას, მარჭიქასა და ყარაჩის საზაფხულო საძოვრებზე, სადაც მსხვილფეხა საქონელზე გადასახადი საშუალოდ 25 კაპ. ოდენობით ყოფილა განსაზღვრული. ამავე ხეობის მარცხენა მხარის სოფლები აღნიშნულ პერიოდში სარგებლობდნენ ხობისწყლის სათავეების, კერძოდ, ყვირას, კერნაზონას, ფედიაწინის, ვანის, გვანდრასა და ურაშის საზაფხულო საძოვრებით⁵⁶. სხვა ხეობებიდან ჭანისწყლისა და ხობის სოფლებს ეკირათ ასხის, დვირას, ურაყის, სადგემლის, ლაბრაზისა და სხვ. იალალები, რომლებიც ჩიქოვანისა და დადიანის საგამგებლოში შედიოდა და საბალახე ცხენზე 1 მან., ძროხაზე 50 კაპ., ხოლო თხა-ცხვარზე 10 კაპ. ყოფილა დაწესებული. ასხის, ლებარდესა და დვირას საზაფხულო საძოვრების მნიშვნელოვანი უბნები ეკირათ ტეხურის ხეობის სოფლებს, სადაც მათთან ერთად ჯოგებს მოერეკებოდნენ სამეგრელოს სხვა ხეობების მესაქონლეებიც. გარდა ამისა, საკლევ პერიოდში ცალკეულ მსხვილ მეჯოგეებს საქონელი დაუდიოდათ გურია-აჭარისა და არსიანის მთის საზაფხულო საძოვრებზეც, რომლებსაც ისინი არენდით იღებდნენ ხაზინისა თუ კერძო მფლობელებისაგან⁵⁷.

მრავალფეროვანია მთაბარული მეცხვარეობისა და მესაქონლეობის საზაფხულო საძოვრების მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმებიც. ისტორიული წყაროების მიხედვით ჩანს, რომ ძველ საქართველოში საზამთრო საძოვრებიც

სახელმწიფო-სახაზინო საკუთრებას წარმოადგენდა, რომლის სარგებლობისათვის ასევე საბალახო გადასახადი ყოფილა გაწერილი⁵⁸. საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ მეფის ადმინისტრაციამ საბალახო საზამთროებზეც ვააერცელა და იგი მოიჯარეებს გადასცა. საიჯარო სისტემამ საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა კუთხეებში მალე მახინჯი ფორმები მიიღო. მოიჯარეთა თვითნებობისა და სიხარბის გამო მოსახლეობისა და ხაზინისათვის იგი ერთნაირად საზარალო აღმოჩნდა⁵⁹. განსაკუთრებით მოუხერხებელი იყო მოკლევადიანი იჯარა, რაც მესაქონლეს საშუალებას არ აძლევდა საქონლის მოვლა-შოშენების პერსპექტივებზე ეფიქრა. ასეთ გარემოებას მოუსწრო 1884 წლის 29 ივნისის ამიერკავკასიის სახაზინო საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებით სარგებლობის ზემოთ აღნიშნულმა კანონმა, რომლის მიხედვითაც საბალახო გადასახადი მეთაფი მოსაკრებლით შეიცვალა. ახალი კანონის შესაბამისად თბილისის, ერევნისა და ელისავეტოპოლის გუბერნიათა საზამთრო საძოვრებზე დესტინობრივი გადასახადი 10 კაპ. განისაზღვრა⁶⁰.

დღმოსავლეთ საქართველოს მთაბარული მეცხვარეობის საზამთროთა ცენტრალური უბანი მდ. იორისა და ალაზნის აუზებს მოიცავდა, სადაც ყველაზე ნეტად შირაქის ველი იყო გამოყენებული უკვე XIX ს. მეორე ნახევრიდან მათთვის მეცხვარეებს ერწო-თიანეთის, მთიულეთის, ხევის, პანკისისა და ქსნის ხეობებისა და კახეთის მეცხვარეებთან ერთად ხელთ ეპყრათ იორისა და ალაზნისპირეთის უმთავრესი საზამთრო საძოვრები. თუშთა ალვანში ჩამოსახლების პირველ წლებში, რომელიც მთხრობელთა განსაზღვრით 1780-იან წლებს უნდა ემთხვეოდეს, თავდაპირველად საზამთრო საძოვრად ალვანის ველი და მისი შემოგარენი გამოუყენებიათ, მაგრამ მეცხვარეობის სწრაფ ზრდასთან ერთად ფარები ალვანში არ გამართულა⁶¹. დაახლოებით ოცდაათამდე ალვანელი იორისა და ალაზნისპირებში წასულა ახალი საძოვრების საძიებლად. მათ უნახავთ შირაქი, მოსწონებიათ იქაურობა, ჩაუდგამთ იქ ჩაღის ბინები და 30 წლის განმავლობაში საბალახესა და ბოლის ფულის გარეშე უსარგებლიათ თიხა⁶².

მომდევნო წლებში შირაქში ფშაველი მესაქონლეები გამოჩენილან, რომლებიც ვაჟა-ფშაველას რჩევით მოხვევე, მთიელ და გუდამაყრელ მესაქონლეებთან ერთად ზემო და ქვემო ქედის, აგრეთვე არხილოსკალოს ტერიტორიაზე ჩაასახლებულან კიდევ⁶³. ცოტა ხნის შემდეგ მთავრობას აქ გაუგზავნია მეტყვე და ადმინისტრაციული აპარატის მოხელეები, რომლებსაც საზამთრო საძოვრებზე გადასახადიც დაუწყებიათ.

თუშ მეცხვარეებს ჩასახლების პირველსავე წლებიდან შირაქის ველზე ბანები ჰქონიათ გამართული კორუმებში, კასრისწყალში, ოლისხევში, ჩილოლთხევში. ღორისწყალში, პაივალზე, შავ მთაზე და ა. შ. ალაზნის მხარეს მათვე ეჭირათ ძირობა, ნაზარის ყელი, კუბრები და სათუშო იორი. შირაქის დახაზინი უბნები, კერძოდ, იდიღის ხევი, იმედის წყალი, ალაზნისპირი, ჩათმა, აჯაკის ხევი, თელის წყალი, ნაზარლები, ივრის პირები, საიჯარო, კუდაგორა, მელაგორა, ბაშლახარი, ხოჩოლი და ა. შ. ერწო-თიანეთის. მთიულეთისა და ხევის მეცხვარეებს ეჭირათ, ხოლო პანკისელი მეცხვარეები დიღისას, სირას, მამაჩაის ხევის, პანტაშარას, ყუმბროს, ლეკისწყალის, ივრისპირის და სხვ. საზამთრო საძოვრებზე იდგნენ. გარდა ამისა, დღმოსავლეთ საქართველოს შესლებული მესაქონლეები, რომლებიც ათასობით ცხვარს აშენებდნენ, ფარებს მიერკებოდნენ ელდარის, სამუხის, ჭვირანჩელის, შირვანის, მილისა და შორეული ყიზლარის საძოვრებზე⁶⁴. მარტო მთიელ და გუდამაყრელ მეცხვარეებს ყიზლარში სკერიათ სელსკანი, გაიდუქი, არეშო, ბერეზინკა, სალდატკა,

რახდოლი და ა. შ., რომელთა სარგებლობისათვის 1 სულ ცხვარზე 30 კაპ. იხ-
დიდნენ.

(შირაქის საზამთრო საძოვრები 1884 წ. 24 ივნისის დადგენილებით ორ ნაწი-
ლად გაყოფილა. შირაქის ერთი ნაწილი—51012 დეს. გამოეყო თუშების ყველა
თემს, ბახტრიონს, ჯოყოლოსა და პანკისის საზოგადოებას, რომელთაც 1 დეს.
10 კაპ. უნდა გადაეხადათ და საერთო შემოსავალი — 5101 მან. ხაზინაში შეე-
ტანათ. მეორე ნაწილი 56605 დეს. ოდენობით გადაეცა ფშავის საზოგადოებას
(ზემო თიანეთი, საყარაულო, საყდრიონი, თიანეთი, თოლათსოფელი), გუდა-
სყაოსა და მთიულეთს, რომლებიც ამავე ნიხრით ხაზინას 5660 მან. და 50 კაპ.
უხდიდნენ⁶⁵.)

შირაქის საერთო ტერიტორიიდან (213663 დეს.), აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოს მთიანეთის თემებზე გამოყოფილი საძოვრების (107 617¹/₄ დეს.) გარდა,
23541 დეს. ნადელის სახით გადაეცა სიღნაღის მაზრის 6 სოფელს — მირ-
ზაანს, ბოდბეს, ბოდბისხევს, უსუფლუს, ახანტლუ-კენდს და ყანლი-კენდს.
16080¹/₂ დეს. ელისავეტოპოლის გუბერნიის კაზახის მაზრის 7 საზოგადოებას,
18705 დეს. ზაქათალის ოლქს, ხოლო 20059¹/₂ დეს. დაღესტნის ოლქს. შირა-
ქის ამ ფართობზეც გადასახადი გაწერილი იყო ზემოთ აღნიშნული ნიხრით, რო-
მელიც ცალკეულ მეცხვარეებზე ნაწილდებოდა. შემდგომში სიღნაღის მაზრის
ეს 6 სოფელი, მეცხვარეობის გაზრდის გამო, ამ ნადელებშიც კვლავ მოთავსე-
ბულა⁶⁶.

(ხევისა და მთიულეთ-გუდამაყრის ქართული სოფლები შირაქის, ალაზნის-
პირის, ქსნისა და არაგვის დაბლობების გარდა, ცხვრის ფარებს ჩრდილო კავ-
კასიის საზამთროებზეც მიერეკებოდნენ, სადაც აღნიშნული ხეობების ოს მე-
ცხვარეებთან ერთად ზამთრის საძოვრებად იყენებდნენ თერგის ოლქის დაბ-
ლობს მდ. თერგის, სუნჯისა და კამბილეევის გასწვრივ — ვიდრე ყიზლარამდე.
აქაურ საზამთროებზე გადასახადი განსაზღვრული იყო ცხვრის სულადობის
მიხედვით. თერგის ოლქში კარგი საზამთრო საძოვარი 1 სექტემბრიდან 10 აპ-
რილამდე 100 სულ ცხვარზე 5—12 მან. ღირდა⁶⁷.)

(აღმოსავლეთ საქართველოს საზამთრო საძოვრების მნიშვნელოვან უბანს
წარმოადგენდა აგრეთვე შიდა და ქვემო ქართლის ვაკეზე განლაგებული ტე-
რიტორიები. შიდა ქართლის ვაკე — მდ. მტკვრის გაყოლებით — ძირითადად
ქსნის ხეობისა და შიდა ქართლის მეცხვარეთა საზამთროებს წარმოადგენდა.)
ქსნის ხეობიდან სოფ. ცხავატს, ცხილონს, შუა ალევს, ლარგვისს, დადიანეთს.
შალათუბანს, მარტიაანს, პავლიანსა და სხვ. ბინები ჰქონდათ გამართული კას-
პის, მუხრანის, კავთისხევის, წილკანის, ოძისის, ქსოვრისის, დიდმის, მისაქ-
ციელის, მცხეთის, ჭოპორტის, გორიჯვარის, ტინიხიდის, სვენეთის, ატენის, ძა-
ლისის, დამპალას, ბაზალეთის, ავქალის, ბიწმენდის, სასირეთის, ფიჩხევისა და
სხვ. ველებზე, რომელთა უმრავლესობა საბატონო სამფლობელოში ყოფილა
გაერთიანებული. ამავე საძოვრებით სარგებლობდნენ აგრეთვე გორისა და კას-
პის რიგი სოფლების (ატენი, ხიდისთავი, მეჯვრისხევი, ზედლულეთი, ბოჯამი.
კავთისხევი, წინარეხი და ა. შ.) მეცხვარეებიც. აღნიშნული საზამთრო საძოვ-
რებით სარგებლობისათვის აქაურ მეცხვარეებს საფარეხო და საბა-
ლახო გადასახადი უხდიათ, რომელიც ცალ-ცალკე 100 ცხვრიდან 5 სულის
ოდენობით ყოფილა განსაზღვრული⁶⁸. რაც შეეხება ქვემო ქართლის მტკვრის-
პირეთის დაბლობს, წარსულში ისიც, საზამთრო საძოვრებად ყოფილა გამოყე-
ნებული⁶⁹. ეს საძოვრები ძირითადად საქართველოს ტერიტორიაზე სხვადასხვა
ისტორიულ პერიოდში მომთაბარე უცხო ტომებს ეჭირათ.

სამეგრელოს მთიან ხეობათა უმრავლესობა კოლხეთის დაბლობის საზამთროებით სარგებლობდა. XIX ს. დასასრულსა და XX ს. დასაწყისში ენგურის ხეობისა და ჭვარის დასახლებული სოფლებიდან საქონელს მიერეკებოდნენ ზორგას, კულეს, ჭაიანის ტყის, აგრეთვე გალისა და ოჩამჩირის ახლომდებარე სიდას, ოხურის, ციხის, რეფისა და სხვ. საზამთრო საძოვრებზე. ჰანისწყლის ხეობის მოსახლეობა ზამთრობით ჯოგებს აჩერებდა ჭალადიდის საზამთრო საძოვრებზე — კადარიონში, დიხაგუძუბაში, ქვემო ჭალადიდში, აგრეთვე ფოთის მახლობლად საგოროდოში, საქორქიოში და ა. შ. ხობისწყლის ხეობის მესაქონლეები ზამთრობით იდგნენ რიონს გაღმა ჭალადიდში, ქვემო ქვალონში, სახელდობრ სონჯიში და ა. შ. რაც შეეხება ტეხურის ხეობის მესაქონლეებს, მათი საზამთრო საძოვრები ვაფანტული იყო ქვემო და ზემო ჭალადიდის, კერძოდ, ნაოცოდის, ქვალონის, ზორგას, საბერზემოს, საღვამუროსა და სხვ. ახლომდებარე ტერიტორიებზე, აგრეთვე პალიასტომის ტბის სანახებში⁷⁰.

კოლხეთის დაბლობის ძირითადი საძოვრები სახაზინო გამგებლობაში შედიოდა და იჯარით ჰქონდათ აღებული მსხვილ მეჯოგე-მესაქონლეებს. მაგ., ჯგალელ კვარაცხელიებს „ტორგით“ ქერით ჭალადიდის ვრცელი საძოვრები. რომლის ცალკეულ უბნებს თანასოფლელ. და სხვა მესაქონლეებზე გასცემდნენ პრაქტიკაში გვხვდება საზამთრო საძოვრების დაქირავება ცალკეული პირებისა თუ თემების მიერაც. ამავე დროს გამჭირავებელთა როლში ხშირად ვხვდებით ცალკეულ თემებს და მსხვილ მესაქონლეებსაც. მაგ., ს. ნაკიფუს მესაქონლეებს იმავე ჭალადიდის საძოვრების ნაწილი დაქირავებული ჰქონდათ გვიჩიებისაგან.

სპეციფიკური სამეურნეო-ეკონომიკური მნიშვნელობა გააჩნდა საქართველოში მომთაბარე მესაქონლეთა საძოვრებსაც. საქართველოსა და ამიერკავკასიის საზამთრო ყიშლაღები და საზაფხულო იალაღები გარდამავალ საგაზაფხულო და საშემოდგომო იაზღაგებთან ერთად მომთაბარე მესაქონლეობის ძირითად საკვებ ბაზას წარმოადგენდა. ყიშლაღები, იალაღები და იაზღაგები, სამეურნეო გამოყენებასთან ერთად, მომთაბარეთა სეზონური დასახელების ერთეულიც იყო. საგაზაფხულო და საზამთრო საძოვრების ის უბნები, რომელთა სამეურნეო-ბუნებრივი პირობები ვარგისი იყო საცხოვრებლად, მომთაბარეთა იათაღებით, დაიებითა და ალაჩიხებით იყო დასახლებული.

XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში ქვემო ქართლის მომთაბარეთა და ნახევრად მომთაბარეთა საზამთრო საძოვრები ძირითადად იაღლუჯას, ბაბაქიარისა და ყარაიაზის ტერიტორიაზე მოდიოდა. აღნიშნულ პერიოდში იაღლუჯას ცალკეული უბნები — უჩთაფა, შალლი, სარდერე, დაღდაღანლუ, გიოლლუჯე, ნარლუ, აგრეთვე ქვემო ქართლის მიმდებარე ველები—გიორარხი, ბაიდარი, სარალი, ახილმახმუთი, ბაითალლი, კაჩალანი, მულანლო, ქიოსალი და ა. შ., მომთაბარეთა საზამთრო ადგილსამყოფელსა და საძოვრებს წარმოადგენდა⁷¹. ამ პერიოდში ქვემო ქართლის მომთაბარეები უკვე გადასული იყვნენ ბინადარი ცხოვრების წესსა და ნახევრად მომთაბარე სამეურნეო ყოფაზე. იმირი, შიგირლო, კასუმლო, ყაჩალანი, ენიქენდი, ქესალო, ქაფანახჩი, საათლო, ქურთლარი, ფახრალი, დარბაზი, საფარლო, ამამლო, ყარაბულახი, ბაიდარი, მულანლო, ალგეთი, თაჰქენდი და ა. შ. ნახევრად მომთაბარეებით დასახლებულ სოფლებს წარმოადგენდნენ, რომელთა დიდ ნაწილს ადრე მიტოვებული ქართული სოფლების ადგილი ეჭირა. აღნიშნული ტერიტორიების დასახლებას მომთაბარეთა ყიშლაღები და იაზღაგები გარკვეულად უნდა შეეზღუდა, რის გამოც ქვემო ქართლის შეძლებული ნახევრად მომთაბარეები ივრისა და ალაზნისპირის საზამთრო საძოვრებზეც მიერეკებოდნენ საქონელს⁷².

ნახევრად მომთაბარე სამეურნეო ყოფის ტენდენციები ასევე მდგრად ხა-
სიათს ატარებდა კახეთში, კერძოდ, სიღნაღის მაზრის ქოჩადმავალ მოსახლეო-
ბაში. გასული საუკუნის მეორე ნახევარში სოფ. მულანლო, ახატლუ-კენდი, ყან-
ლი-კენდი და უსუფლუ დასახლებული იყვნენ ელდარ-სამუხის ტერიტორია-
ზე და საზამთრო საძოვრებად ძირითადად იყენებდნენ შირაქის ველს⁷³. აღ-
ნიშნულ სოფლებში მათ უკვე გააჩნდათ ბრტყელბანიანი სახლები, რომლებიც
საზამთრო იალაღებისაგან განსხვავებით შედარებით მყარ ნაგებობებს წარმოად-
გენდა. გარდა მიწური სახლებისა, ნახევრად მომთაბარეებს აქვე ჰქონდათ გა-
მართული სამეურნეო ნაგებობანიც, სადაც ზამთრობით სოფლისპირებში გა-
რეკილი მსხვილფეხა საქონელი ეყენათ ხოლმე. მოსახლეობას სახნავ-სათიბე-
ბად გამოყოფილი ჰქონდა ნადელოერი, რომელიც მათ მუდმივ სარგებ-
ლობაში იყო. გარდა ამისა, სოფლად დასახლებულ თემს გააჩნდა ყოველ-
წლიურად გადასანაწილებელი სეარგულები, რომლებიც იაზდაგებთან ერთად
ამეამად უკვე სასოფლო საძოვრებადაც გამოიყენებოდა.

ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებში მომთაბარეთა შესახებ ეთნოგრა-
ფიული მონაცემები ძალზე მწირია⁷⁴. აღნიშნულ მაზრებში ზილანისა და ის-
მაილის ტომის ქურთებისა და თარაქამების, ანუ ყარაფაფახების 21 თემს სა-
ზამთროები ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების ტერიტორიაზე ედოთ. კერ-
ძოდ, ზილანის საზოგადოებას ახალციხის მაზრაში ეკირა ხრიანის, ტრიბონის,
წყალთბილას, რუსთავის, ბლორძას სახაზინო საზამთროები, აგრეთვე აგარის,
ჩორჩოს, კანთიეთისა და ფერესციხეს საბატონო სოფლები და საზამთროები.
ისმაილის საზოგადოების ქურთები გაფანტული იყვნენ ახალქალაქის მაზრის
სახაზინო მიწებზე (ვერტოხანი, მირაშხანი), ამავე მაზრის საბატონო მამულბ-
ზე (ნაქალაქევი და ანაკენტი), აგრეთვე ახალციხის მაზრის სახაზინო საზამთ-
როებზე ახჩოში, თოუმბიქში, გიორგიწმინდაში და თორაზში. ამავე საზოგადოე-
ბას ეკუთვნოდნენ თავად ფალავანდიშვილების მიერ ცუნდრიდან გადმოსახლე-
ბული ქურთები, რომლებსაც გასული საუკუნის 80-იან წლებში დანეთის ტე-
რიტორია ეკირათ⁷⁵. აღნიშნულ პერიოდში თარაქამები მომთაბარეობდნენ სა-
ხაზინო სოფლების ბაზარხანის, ბუზმარეთის, ვანის, ოსკორიას, ალანძასა და
ყურბადიოღლის საზამთროებზე. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მაზრებში სა-
ზამთრო საძოვრების შეზღუდული ხასიათის გამო მომთაბარეებს უხდებოდათ
კერძო ყიშლაღების დაქირავებაც, რომელთა ფასი აქ ძალზე მაღალი ყოფილა⁷⁶.

ახალციხის მაზრის მომთაბარეები გასული საუკუნის 80-იან წლებში ძი-
რითადად ნახევრად მომთაბარულ ყოფაზე იყვნენ გადასული. სამოსახლო ად-
გილებად ქურთი და თარაქამა მესაქონლეები ყიშლაღებს ირჩევდნენ, რომ-
ლებიც ადგილობრივი მოსახლეობის სოფლების ტერიტორიაზე ან უშუალოდ
მათ გაგრძელებაზე მდებარეობდა და ზინადარი ცხოვრებისა და სამეწათმოქ-
მედო მეურნეობისათვის ხელსაყრელი იყო.

ლიტერატურული წყაროების მიხედვით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ აგრეთვე
დასავლეთ საქართველოს მომთაბარეთა საძოვრებისა და საერთოდ მათი სა-
მეურნეო ყოფის შესახებაც⁷⁷. როგორც ჩანს, აქ მომთაბარე ქურთები და ხემ-
შინები გასული საუკუნის 80-იან წლებში საზამთრო საძოვრებად ზღვის სა-
ნაპირო ველებს იყენებენ⁷⁸. მოგვიანებით ქურთი და ხემშინი მომთაბარეები
მოსხენებული არიან კახაბრისა და ჩოლოქის საზამთრო საძოვრებზეც⁷⁹. დასავ-
ლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასა-
ლებით ქურთ და ხემშინი მომთაბარეებს საზამთროებად გამოუყენებიათ კახა-
ბრის ველი, ჩაქვისა და ქობულეთის მიდამოები, აგრეთვე მდინარე ჩოლოქისა
და რიონის შესართავები.

საქართველოსა და ამიერკავკასიის მომთაბარე მესაქონლეთა საზამთრო საძოვრებით სარგებლობის წესებს თავისებურებანი გააჩნდა. მიუხედავად იმისა, რომ ძველი ქართული კანონმდებლობა ბინადარ და მომთაბარე მესაქონლეთა საძოვრების ერთიან დაბეგვრას გულისხმობდა⁸⁰, გარკვეულ ისტორიულ პერიოდებში ელის ტომისა და ბინადარი მოსახლეობის გადასახადები სხვადასხვა ფორმებით იყო წარმოდგენილი. თუ ბინადარ მოსახლეობაში საბალახე, ნახირისათვი და პირისათვი საძოვარზე და საქონლის რაოდენობაზე გაწერილ გადასახადებს გულისხმობდა, მაშინ ელის ტომში ადრე საზამთრო და საზაფხულო საძოვრების ხშირი ადგილმონაცვლეობა საძოვრის დაბეგვრას შეუძლებელს გახდიდა. ამიტომ ელის ტომზე გაწერილი ქოდავი, რომელიც ქვემო ქართლში ქოდას სახელწოდებით იყო ცნობილი, საქონლის თავზე დაწესებული გადასახადი იყო.

აღნიშნულ საგადასახადო სისტემასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული საქართველოში ადგილმონაცვლე ელის ტომის აღწერა ყოველ სამ წელწადში, რომლის დროსაც ადგილსამყოფელის დადგენასთან ერთად განსაზღვრული იქნებოდა მომთაბარეთა საქონლის ჯოგების რაოდენობა⁸¹. მიუხედავად ამისა, მომთაბარეთა საძოვრების მფლობელობა-ექსპლოატაციის საკითხი ძველ საქართველოში მოუგვარებელი რჩებოდა. საქმე იმაში იყო, რომ მომთაბარეებს მეურნეობისა და ცხოვრების თავისებური წესის გამო უჭირდათ მიწაზე სახაზონო თუ კერძო მფლობელობის აღიარება და თავიანთი ექსტენსიური ბუნებით სამომთაბარო საძოვრებს ტრადიციულ საკუთრებაში მიიჩნევდნენ, რის გამოც ხშირად არიდებდნენ კიდევ თავს გაწერილ გადასახადს.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ საზამთრო საძოვრების მოსაწესრიგებლად გატარებული ღონისძიებანი მომთაბარე მესაქონლეებსაც შეეხო. გაითვალისწინა რა ის გარემოება, რომ მომთაბარეებს არ გააჩნდათ მუდმივი დასახლებები და სანადელო ნაკვეთები, მეფის ადმინისტრაციამ საზამთრო საძოვრებზე საბალახო გადასახადისაგან გაანთავისუფლა ისინი, ადმინისტრაცია თვლიდა, რომ მომთაბარეთა საზამთროები თავისი სპეციფიკით შეესაბამებოდა ბინადართა საკარმიდამო ნაკვეთებს და საჭირო იყო მათზე გაწერილი გადასახადების გათანაბრებაც, მაგრამ ამ პროექტმა ვერ მოიკიდა ფეხი პრაქტიკაში. მომთაბარე მესაქონლეებს საზამთროებით სარგებლობისათვის ისეთივე გადასახადები ეწერებოდათ. როგორც ბინადარ მოსახლეობას⁸².

მეფის მთავრობის მიერ გატარებული ღონისძიებებიდან მომთაბარე მესაქონლეებს განსაკუთრებით ზღუდავდა საძოვრების საიჯარო სისტემა. მართალია, ქვემო ქართლისა და დასავლეთ საქართველოს მომთაბარეთა უმრავლესობა საიჯარო პირობებშიც ინარჩუნებდა მათზე ტრადიციულად მიმაგრებულ საზამთროთა ნაკვეთებს, მაგრამ ყველა მომთაბარეს როდი გააჩნდა ასეთი სათავისო ნაკვეთები. ილია ჭავჭავაძე ჩვეული შორისმჭერტელობით აფასებდა მომთაბარეობის მნიშვნელობას ქვეყნის ეკონომიკისათვის და აღნიშნავდა მომთაბარე მესაქონლეთა გასაქირს საძოვრებით უზრუნველყოფის მხრივ⁸⁴.

მომთაბარეებს კიდევ უფრო რთული პირობები ჰქონდათ საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვრების — იაზღაგების მხრივ, რომელთაც საქონლის ვერტიკალურ-ჰორიზონალური ადგილმონაცვლეობისას აქაც საშუალებდო საკვები ბაზების მნიშვნელობა ჰქონდათ. ალვანის ველისა და ბირკიანის გარდა ამიერკავკასიის ყველა მნიშვნელოვანი იაზღაგები—ზონაშენი (ელისავეტოპოლის გუბ.), კირნიახირი (ერევნის გუბ.), სილიბირი და კიჩილ ჯაფი (ბაქოს გუბ.), საქართველოს ფარგლებს გარეთ იდო⁸⁵. იმის გამო, რომ ალვანის ველსა და ბირკიანს თუში მეცხვარეები იყენებდნენ, საქართველოს მომთაბარეებს სპეციალური

იაზღაგები საერთოდ არ გააჩნდათ და ამ მიზნით სწვადასხვა სახის სავარგულ-ლებს (საარენდო ნადელები, სასოფლო საძოვრები, წინამთიანი გორაკ-ბორცვიანი ველები, ჭაგნარები და ა. შ.) იყენებდნენ⁸⁶.

საქართველოსა და ამიერკავკასიის მომთაბარე მესაქონლეთათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საზაფხულო საძოვრებს. ქვემო ქართლის მომთაბარეები და ნახევრად მომთაბარეები გასული საუკუნის დასასრულს ძირითადად თრიალეთისა და ჭავჭავეთის საზაფხულო საძოვრებით სარგებლობდნენ. ნახევრად მომთაბარეთა გარკვეულ კატეგორიას მსხვილფეხა საქონელი სომხთის მთებზეც დაუდიოდა. მომთაბარეთა იალაღებად თრიალეთზე ძველთაგანვე არფაჩის, კურენჩის, ქაჩალგორის, გოლუღაშისა და სხვ. უბნები ყოფილა გამოყოფილი, ხოლო ჭავჭავეთისა და სომხთის მთებზე კირხბულახი, იასტიკარი, კირხჩილცე, კირმიზბულახი, ნააზიკილიჩი, კარახაჩი ოვდარა, ლალვარი, კერძოდ გიულუმ-ბულახი, გიუზელ-კარახაჩი, კარანლიხი, ორთაკილითი, ჩათალი და დონღუზარა.

საკვლევ პერიოდში ქვემო ქართლის ნახევრად მომთაბარე სოფლებს—ქესალოს, ალგეთს, საბირქენდს ენიქენდს კასუმალოს და სხვ. ეპირათ იასტიკარი, კირხბულახი, კირმიზბულახი, ნააზიკილიჩი, ავრეთვე კურენჩი და არფაჩი, მულანლოსა და ლეჭბედინს — კირხბულახი, ქურთლარსა და ბაიდარს — ოვდარა, ამლეგსა და ზემო ყარაბულახს — ჩათალი და დონღუზარა, საფარლოს — კირხჩილცე, დარბაზს — კარახაჩი და ა. შ. ლალვარის მთაზე გიულუმბულახით სარგებლობდა მეორე მულანლო, გიუზელ კარახაჩით — ფოლადაური და ქაფანახჩი, კარანლიხით კი ფახრალო. ორთაკილითი საათლოს გამგებლობაში ითვლებოდა⁸⁷.

გასული საუკუნის 80-90-იან წლებში ასევე გაფანტული იყო სიღნაღის, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების მომთაბარეთა საზაფხულო საძოვრებიც. სიღნაღის მაზრიდან სოფ. მულანლო თრიალეთზე ფლობდა აგლაგანის საძოვარს 7350 დეს. ფართობით, ხოლო ლორის საპრისტაოში ჩუბუხლის მთაზე ყუთურ-ბულახსა და ქიოჩი დაღს 1340 დეს. საერთო ფართობით⁸⁸. 1884 წ. მეათედის სისტემის შემოღებასთან ერთად მულანლოელთა დიდი ნაწილი გადასულა გორის მაზრაში თავად ციციშვილის მამულებში. ზიღნაღელ მომთაბარეთაგან ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრის ზემოთ აღნიშნულ მომთაბარე მესაქონლეთაგან ზიღნაღის საზოგადოების ქურთებს დოხკუზფუნღარის იაილა ეპირათ, რომელიც სახაზინო მფლობელობაში შედიოდა და 1300 დეს. უდრიდა. ინჯასუსა და დანეთის სახაზინო საძოვრები 1900 დეს. საერთო ფართობით ისმაილის საზოგადოების ქურთთა იალაღებად იყო გამოყოფილი, თუმცა ინჯასუს ტერიტორიაზე მათ ეზიარებოდნენ სოფ. სიჩანლის მესაქონლეებიც. იმავე პერიოდში თარაქამები სარგებლობდნენ ფასლიურთის სახაზინო საზაფხულო საძოვრით, რომლის მოცულობა 700 დეს. აღწევდა⁸⁹.

დასავლეთ საქართველოს მომთაბარე ქურთი და ხემშინი მესაქონლეები გასული საუკუნის 80-იან წლებში აჭარა-ახალციხის, არსიანისა და კარჩხალის საზაფხულო საძოვრებით სარგებლობდნენ. ქურთ და ხემშინ მესაქონლეებს კარები ედგათ გოდერძის უღელტეხილზე ნაჩადრევიში, ბეშუმში და თეთრობზე აჭარელ მოილაღეთა გვერდით. მომთაბარეთა გარკვეულ ჯგუფს ეპირა ახალდაბისა და ჭირუხის ცალკეული უბნები⁹¹, ხოლო ქურთების ნაწილი და-

დიოდა კარჩხალისა და ლეკობახის საზაფხულო საძოვრებზე. მიუხედავად ამისა, ქურთი და ხემშინი მომთაბარეების ძირითად იალაღებს არსიანის მთის საზაფხულო საძოვრები წარმოადგენდა. არსიანისა და შიმღებარე საზაფხულო საძოვრების რიგი უბნები, კერძოდ, ოლლი, ბიულბიულანი, იალანუს-ჩაი, იასამანი და ა. შ. ქურთი და ხემშინი მესაქონლეების თაბუნებით იყო დაუვარული⁸². მოგვიანებით აღნიშნული გარემოება დასტურდება სხვა ლიტერატურული წყაროებითაც⁸³.

მფლობელობის ფორმების მიხედვით მომთაბარე მესაქონლეთა იალაღები სხვადასხვა კატეგორიაში იყო გაერთიანებული. მომთაბარეთა საზაფხულო საძოვრების უმრავლესობა თრიალეთის, აჭარა-ახალციხისა და არსიანის მთებზე სახაზინო გამგებლობაში შედიოდა, რომელთა სარგებლობისათვისაც ისინი ხაზინას საბალახეს ანალოგიურად ქოდავს უხდიდნენ.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ საზაფხულო საძოვრებზე ვატარებული ღონისძიებანი მომთაბარე მესაქონლეებსაც შეეხო. თუ საზამთრობებზე მეფეს აღმინისტრაცია მომთაბარეთათვის რაღაც შეღავათების ვატარებას ფიქრობდა, საზაფხულო საძოვრებზე იგი გამორიცხული იყო. 80-იან წლებში საბალახობებზე ვატარებული რეფორმის შედეგად მომთაბარენი ადგილობრივი მესაქონლეების მსგავსად დაბეგრილი იყვნენ დესეტინობრივი გადასახადით, რომელიც, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, თბილისის გუბერნიაში სახაზინო საძოვრების ხარისხის მიხედვით 10-იდან 80 კაპ-მდე აღიოდა. გარდა სახაზინო საძოვრებისა, მომთაბარე მესაქონლეები სარგებლობდნენ კერძო, საბატონო საზაფხულო იალაღებითაც. ამ მხრივ აღსანიშნავია ლალვარის მთა, რომელიც სტეპანაველ სომეხ მებატონეს—უდელიანს ეკუთვნოდა და ქვემო ქართლის აღნიშნულ სოფლებს ყოველ ძროხაზე, აგრეთვე 4 ცხვარზე 20-20 კაპ. ახდევინებდა. ნატურალურ გადასახადს იხდიდნენ ის ახალციხელი და ახალქალაქელი მომთაბარე ქურთები, რომლებსაც თავად ორბელიანი-საგან საკირიურთის იალაღები ჰქონდათ დაქირავებული. ამ საძოვრის გადასახადი ძველთაძველ ქართულ ბეგარას წარმოადგენდა და მეწველ ძროხაზე 1 1/2 ფუნტი კარაქით, 40 ცხვარზე 1 ბატკინთა და 1 კრავზე 3 ფუნტი კარაქით იყო განსაზღვრული⁸⁴. ბოლო გადასახადი, რომელიც აჭარასა და მესხეთში ბოლისი ფუნტის ბაჟის სახელწოდებით იყო ცნობილი, მესაქონლეთა მიერ ტყიდან გამოტანილ სათბობზე იყო დაწესებული.

ქვემო ქართლისა და საქართველოს სხვა კუთხეების მომთაბარე მესაქონლეები ზოგჯერ არენდატორთა იალაღებითაც სარგებლობდნენ. მაგ., სოფ. ამაძლოს ნახევრად მომთაბარე მეცხვარეები ქაჩალგორაზე იალაღებს ქირაობდნენ ვინმე თუშდაუდისაგან, რომელსაც მომთაბარეთა გადმოცემით 50 ათასამდე ცხვარი ჰყავდა და მარტო ექირა ქაჩალგორი არენდით ხაზინისაგან.

ამრიგად, საქართველოს მესაქონლეობის უმთავრესი ფორმების სასოფლო, საგაზაფხულო-საშემოდგომო, საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების შესახებ აქ მოტანილი მონაცემების კლასიფიკაცია და ტიპოლოგიური ანალიზი აღნიშნული სამეურნეო სავარგულების ზონალური განლაგებისა და მფლობელობა-ექსპლოატაციის ფორმათა მრავალმხრივ და მრავალფეროვან თავისებურებებს წარმოაჩენს. ბარული, მთური, მთაბარული, ნაწილობრივ კი მომთაბარე მესაქონლეობის ეკოლოგიურ გარემოში აღნიშნული საძოვრების ზონალური დანაწევრებისა და სეზონური გამოყენების სტრუქტურულად რთული მრავალსაფეხურიანი სისტემები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებსა და ზონებში მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის შერწყმული, სიმბიოზური განვითარების ინტერესებით იყო განპირობებული. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა

ატლასის მასალებში მოტანილი მონაცემები ხალხური აგროტექნიკის რაციონალური სისტემებისა და საშუალებების შესახებ, რომლებიც ასახავენ არა მარტო საძოვრის ამა თუ იმ უბნის სეზონურ თავისებურებებს, არამედ მის დიფერენცირებულ ექსპლოატაციას სხვადასხვა სახისა და ასაკის საქონლის ჯოგისა და ცხერის ფარებისათვის. ხალხური ცოდნა-გამოცდილება საძოვრების შერჩევის, ზონალური დანაწევრების, ბალახეულის მარგებლიანობის განსაზღვრის, სარეველებისაგან გაწმენდის, გაძონის სისტემებისა და გაქირავებისა თუ საძოვარზე გაწერილი გადასახადების შესახებ, ატლასის მასალებში ნაჩვენებია იმ ცვლილებების ფონზე, რომლებიც მოხდა საძოვრების ექსპლოატაციის ფორმებში საგლეხო რეფორმისა და ამიერკავკასიის გლეხთა ეკონომიკური ყოფის მოწესრიგების ცდის პერიოდში.

ატლასის მასალების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია თვალნათლივ წარმოაჩენს სასოფლო, საზაფხულო, საგაზაფხულო-საშემოდგომო და საზამთრო საძოვრების მფლობელობის მრავალფეროვან ფორმებსაც. ამ საკლასიფიკაციო კომპლექსების ანალიზიდან ჩანს, რომ XIX ს. მეორე ნახევარში საქართველოსა და კავკასიის სხვადასხვა კუთხეებში კერძო, სახაზინო თუ საზოგადო სარგებლობაში არსებული საძოვრების გვერდით ჯერ კიდევ თანაარსებობდნენ ტრადიციული მიწათმფლობელობის ვადმონაშთური ფორმები.

აღნიშნულ პერიოდში მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ფორმებში მნიშვნელოვანი ძვრები მოხდა. ცარიზმის სამოხელეო აპარატის მიერ გატარებული საგლეხო რეფორმის ღონისძიებებით საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებსა და ზონებში ძირითადი საერთო-სასოფლო საძოვრები სახაზინო საკუთრებაში მოექცა. თავის მხრივ ამ სავარგულების გარკვეული ნაწილი გაძლიერებულ მეთემეთა მიტაცების მუდმივი საშიშროების ობიექტადაც იქცა. მართალია, აღნიშნულ სავარგულზე კერძო და სახაზინო საკუთრების განმტკიცების პროცესი საქართველოსა და კავკასიის მთიანეთის ყველა კუთხეში არ იყო ერთნაირად აქტიური, მაგრამ ზოგადად იგი მოასწავებდა ნატურალური მურწინების რღვევისა და ახალი სოციალური ურთიერთობის დამკვიდრების აღმავალ პროცესს. ამ გარემოებაზე მიუთითებს აგრეთვე მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ნატურალური სავადასახადო სისტემის შეცვლა ფულადი გადასახადით, რაც ასევე სოფლად ახალი სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობის დამკვიდრებას უწყობდა ხელს.

ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. სახანე-სათესი მიწების საერთო გამოყენების ეს წესი ძველ ამიერკავკასიაში საყოველთაოდ აღიარებული იყო ზამთრის წინ და ადრე ვაზაფხულზე პირტუყვის „გალღება-მოლონიერებისათვის“ (პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს., III, თბ., 1959, გვ. 562).

2. საქართველოს საძოვრების შესახებ ეთნოგრაფიული მასალა ძირითადად მოტანილია ადრე გამოქვეყნებული მონოგრაფიიდან (იხ. В. М. Шамиладзе. Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., с. 69—73, 98—112, 151—166 და შმდ.).

3. თბილისის მაზრის სოფლებს — დიდ ლილოს, ნორიოს, მარტოფს, ახალსოფელს, აგრეთვე იორის სანაპირო სოფლებს ჰქონდათ საზამთრო საძოვრების გარკვეული კატეგორია ნაღლეუბს სახით, მაგრამ ისინი ამ საზამთროებით სიმორის გამო (30—40ვერსი) არ სარგებლობდნენ და აქირავებდნენ სხვა სოფლების მცხოვრებლებზე ზამთრობით 1 სულ მსხვილფეხაზე 60 კაპ-იდან 1,50 მ-მდე, ხოლო წვრილფეხზე 5—12 კაპ-მდე (С. В. Мачабели, ЭБГК Тифлисского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЭК, V, I, Тф., 1887, с. 220).

4. შორაპნის მაზრის ბარის ზოლში რგანისა და რცხილათის გარდა სოფლის ახლო ტყეები საძოვრებად გამოყენებული ჰქონდათ სოფ. ვანს, ჩელოვანს, ბერეთს, ჩხარს, გოდოვანს, ალისუბანს და თბილთაწყაროს (И. Л. Бахтадзе, ЭБГК Шорапанского уезда Кутаисской губ., МИЭБГКЗК, V, 2, Тф., 1887, с. 215), რომელთა სარგებლობისათვის ისინი ხაზინას მსხვილფეხა და წვილფეხა საქონელზე 25 კაპ. უბლიდნენ (იქვე, გვ. 191).

5. А. А. Аргутинский, ЭБГК Телавского уезда Тифл., губ., МИЭБГКЗК, V, I, Тф., 1887, с. 117.

6. С. В. Мачабели, დასახ. ნაშრ., გვ. 218.

7. И. В. Чкония, Новый быт в колхозе им. Куйбышева сел. Шилда Кварельского района. მსგ, VII, თბ., 1955, გვ. 16—17.

8. ა. რობაქიძე, მეფუტკრეობა გურიაში, მსე, V, თბ., 1951, გვ. 14—16; მისივე, მეფუტკრეობა ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 96—98.

9. მ. მაჩაბელის აზრით, მგლობლობის ეს წესი დამკვიდრებული იყო საუკუნეობით და დასტურებული ქართველი მეფეების „სიგელებითა“ და „გუჯრებით“, რომლებიც ჭარ კიდევ შემორჩენილი ყოფილა მთის ზოგიერთ სოფელში (М. В. Мачабели, ЭБГК Тионетского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, V, Тф., 1887, с. 412).

10. პ. გუგუშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 458.

11. П. С. Варавин. Летние и зимние пастбища Закавказского края, СМЭБГКЗК, V, 2, Тф., 1888, с. 133.

12. პ. გუგუშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 460.

13. П. С. Варавин, დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

14. ვრცლად იხ. ვ. შამილაძე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 110, 112—113.

15. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 103. რელიეფისა და ბალახეულის საფარის თავისებურებათა მიხედვით საძოვრების დაყოფა სხვადასხვა სახის საქონელზე ამიერკავკასიაში სისტემის სახით ყოფილა ჩამოყალიბებული (П. С. Варавин, დასახ. ნაშრ., გვ. 74). დასტურლამალის მიხედვით („საბალახე ცხურისა“, „საბალახე ღორისა“ და ა. შ.) ირკვევა, რომ ეს სისტემა კარგად ყოფილა ცნობილი ძველ საქართველოშიც (ვახტანგ V I, დასტურლამალი, ტფ., 1886, გვ. 96—100). საძოვრის ზონალური გამოყენების ეს თავისებურებები შემჩნეული ჰქონდათ რევოლუციამდელ მკვლევარებსაც. მ. მაჩაბელის დაკვირვებით, სოფლის ახლო საძოვრები გამოყენებულია მსხვილფეხა საქონლისათვის და იყოფა საძროხედ და სახარავენდ. ვარდა ამისა, თუმცა განკარგულებაშია აგრეთვე მაღალი ზოლის (6—8 ათასი ფუტი ზ. დ.) საზაფხულო საძოვრები — ილაღბი, სადაც ვარკილია წვირლფეხა საქონელი, ცხენი და მსხვილფეხა საქონლის ნაწილი (М. В. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 454).

16. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 103—102.

17. მ. კანდელაკი, ხევისბერობის ინსტიტუტის სოციალურ-რელიგიური საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებში, „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის, ისტორიის საკითხები“, თბ., 1968, გვ. 361—362.

18. М. В. Мачабели, დასახ. ნაშრ., გვ. 384 —385.

19. В. В. Бардавелидзе, Земельные владения древнегрузинских святилищ, СЗ, № 1, 1940, с. 100; მ. შაკალათია, მესაქონლეობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, საიანდ. დისერტ., თბ., 1975, გვ. 108.

20. Н. К. Никифоров, ЭБГК Душетского уезда Тифл., губ., МИЭБГКЗК, V, 2, Тф., 1887, с. 39—40.

21. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 98—108; მისივე, მესაქონლეობა რაქა-ლენჩხუმში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, III, თბ., 1975, გვ. 29—40; მისივე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, იქვე, IV, თბ., 1976, გვ. 32—40.

22. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.

23. ა. რობაქიძე, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების მუშაობის მოკლე ანგარიში (1958—1969), „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის კულტურისა და ყოფის საკითხები“, I, თბ., 1973, გვ. 7—12.

24. ს. ჭიჭია, გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, II, თბ., 1941, XV; ა. ავალიანი, მწიფთმფლობელობის ფორმები აკარაში, ბათუმი, 1960, გვ. 129—130.

25. Г. Н. Казбек, Три месяца в Турецкой Грузии, ЗКОИРГО, X, I, 1876, с. 36—37.

26. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 106. გორის მაზრის ზოგიერთი სოფელი (ძეგვი, თელათორი, წინარები) ცხვარს მიერეკებოდა თრიალეთის საძოვრებზე, მაზრის მოსახლეობის დანარჩენი 59 სოფელი კი ბორჯომის მაშველებით სარგებლობდნენ (С. В. Мачабели, ЭБГК Горийского уезда Тифл., губ., МИЭБГКЗК, VI, I, Тф., 1887, с. 186, 201).
27. А. Д. Ерицов, ЭБГК Борчалинского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, VII, Тф., 1887, с. 444—445.
28. П. С. Варавин, დასახ. ნაშრ., გვ. 83.
29. იქვე, გვ. 84—85.
30. Х. А. Вермишев, О скотоводстве на Кавказе в связи с пастбищным вопросом, МУКЛЗПИСК, Тф., 1887, с. 93—94.
31. П. С. Варавин, დასახ. ნაშრ. გვ. 88,—89.
32. იქვე, გვ. 89—92.
33. В. М. Шамиладзе. Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, с. 107.
34. В. Н. Геевский. О состоянии скотоводства в верховьях рск Терека и Белой Арагви, МУКЛЗПИСК, I, Тф., 1887, с. 259.
35. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.
36. П. С. Варавин, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.
37. ა. ჩარკეიანი, სენეთი, თბ., 1967, გვ. 195.
38. ბ. ნიქარაძე, იალბუჯის გარშემო, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, თბ., 1967, გვ. 95.
39. ა. ჩარკეიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.
40. ვ. შამილაძე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 103—104.
41. შ. შაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 95.
42. ვ. შამილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სენეთში, გვ. 38—39.
43. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა რაკვალეჩხუში, გვ. 29—30.
44. ბ. გამყრელიძე, სამეურნეო ბაზების საეითხისათვის აჭარაში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის კულტურისა და ყოფის საკითხები“, I, გვ. 59—60.
45. პ. გუგუშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 458, 461.
46. В. Н. Геевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 285—286; Вопрос о перегоне скота из Закавказья в Терскую область, КСХ, № 249, 1898.
47. აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეთა ყრილობის საერთო გადაწყვეტილებით მიიღან ჩამორეკილი ცხვარი 1 ოქტომბრიდან თვე-თვენახევრის განმავლობაში ჭერ დიდი შირაქის საძოვრებზე იყო გარეკილი, ხოლო ზამთრის დადგომასთან ერთად იგი ბარის შირაქში გადაიყვანდათ. ანალოგიურად იყო გამოყენებული დიდი შირაქი გაზაფხულზე ცხვრის იზდაგებზე გადაყვანამდე (М. В. Мачабели, დასახ. ნაშრ., გვ. 456).
48. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 152—153.
49. ვ. შამილაძე, მეორე მომთაბარეობა საქართველოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, V, თბ., 1977, გვ. 20—21.
50. იქვე, გვ. 21.
51. იქვე, გვ. 22.
52. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 23; В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ. გვ. 155—157.
53. ვრცლად იხ. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 157.
54. С. В. Мачабели, ЭБГК Тифлисского уезда Тифл. губ., с. 221.
55. М. В. Мачабели. ЭБГК Тионетского уезда Тифл. губ., с. 415—417; А. А. Аргутинский, დასახ. ნაშრ., გვ. 71.
56. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა სამეგრელოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, II, თბ., 1974, გვ. 60—75.
57. იქვე, გვ. 60—64.
58. სამართალი ბატონიშვილი ვახტანგისა. ქართული სამართლის ძეგლები, I, თბ., 1963, გვ. 521; ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970, გვ. 819 და სხვ.
59. П. С. Варавин, დასახ. ნაშრ., გვ. 83, 87—88.
60. იქვე, გვ. 91.
61. ბ. მაჩაბლის ცნობით, მათეთში სუყუნის დასაწყისში მომხდარ წყალდიდობამდე წოვები მთაში სახლობდნენ და მხოლოდ ნაწილი ჩამოდოდა ზამთრობით ველზე. ადგილობრივ

მცხოვრებთა გადმოცემით, ალვანი თუშებს კახეთის მეფე ლევანმა ბახტრიონის ბრძოლაში დამსახურებისათვის უბოძა (M. B. Machabeli, დასახ. ნაშრ., გვ. 413).

62. ვ. შამილაძე, მცირე მომთაბარეობა საქართველოში, გვ. 25.

63. ვაეფუე შაველა, ქართულთა ახალშენი შირაქში, თხზ., X, თბ., 1964, გვ. 80.

64. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

65. M. B. Machabeli, დასახ. ნაშრ., გვ. 414—415.

66. A. A. Arbutinskii, ЭБГК Сигнахского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, IV, 2, Тф., 1886, с. 251—252.

67. B. H. Геевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 285—286.

68. B. M. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 161.

69. „ტფილისითგან ზარვამდე და ივრის პირთა... ამა შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა... შინა ზამთარსა ვითარცა არესა ვაზაფხულისასა, თიბებრს თივა და აქუს შეშა და წყალი უხუებთ და მუნ არს ნადირთა სიმრავლე. (ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 332). აღნიშნულ ცნობაზე დაყრდნობით ი. ჯავახიშვილი ამ ტერიტორიებს მაღალი კატეგორიის საზამთრო საძოვრებად მიიჩნევდა (ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბ., 1930, გვ. 147—148).

70. კოლხეთის დაბლობის საზამთრო საძოვრების მფლობელობა-ეკსპლოატაციის ფორმების შესახებ ვრცლად იხ. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა სამეგრელოში, გვ. 84—89.

71. B. M. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 197. ქვემო ქართლის მომთაბარეები სარგებლობდნენ აგრეთვე ყარაიზის ყიშლილითაც, რომელიც 80-იან წლებში მეთაფი ვალსახადით მათვე სარგებლობაში დაუტოვებიათ. ს. მანაბელის მონაცემებით ჩანს, რომ ყარაიზის 37 ნაკვეთი საერთო მოცულობით 20263 დეს. ძირითადად ბორჩალოსა და თბილისის მახრების მომთაბარეთა გამგებლობაშია (C. B. Machabeli, ЭБГК Тифлисского уезда Тифл. губ. с. 219). ყარაიზის დანარჩენი 22 ნაკვეთი 8636 დეს. მოცულობით ადგილი ჰქონდათ იჯარით კერძო პირებს, რომლებითაც ასევე სარგებლობდნენ დასახელებული მახრები: ს. მესაქონლეები (იქვე, გვ. 219—220).

72. A. И. Натроев, Количество скота и пастбищные места Тифл. губ., ТКОСХ, № 7—8, 1888, с. 394—395.

73. A. A. Arbutinskii, დასახ. ნაშრ., გვ. 197. ელდარის თემს (ახალტუ და ყანლი-ყენდი) შირაქის ველზე ეჭირა 14243,5 დეს. საძოვარი და ხაზინის სასარგებლოდ იხდიდა 1424 მან. და 30 კაპ., ხოლო უსუფლეს საზოგადოებას — 1768 დეს., რომლის საფასურადაც იხდიდა 176 მან. და 80 კაპ. თანხა განწოდებული იყო ელდაშის წევრებზე საქონლის სულადობის მიხედვით (იქვე, გვ. 252).

74. ამჟამად ისინი საქართველოს ფარგლებს გარეთ სახლობენ.

75. X. A. Вермишев, ЭБГК в Ахалцихском и Ахалкалакском уездах Тифл. губ., МИЭБГКЗК, III, 2, Тф., 1886, с. 107—108

76. იქვე, გვ. 120.

77. ამჟამად აღნიშნული მომთაბარეებიც საქართველოს ტერიტორიის გარეთ სახლობენ.

78. დ. ბაქრაძე, ბათუმის მაზრა, „დროება“, 1880, № 2; В. Я. Лисовский, Чорохский край, I, Тф., 1887, с. 65.

79. Э. В. Эриксон, Опыт санитарного обзора окрестностей Батума, Тф., 1901, с. 3; Э. Лизен, Берег русского Лазистана, ИКОИРГО, XVIII, 1905, № 2, с. 146.

80. როსტომ მეფის მიერ 1655 წ. მცხეთის ტაძრისადმი მიცემულ სიგელში აღნიშნულია, რომ თუ „საქარის მამულში ან თათარის ან ქართულის კაცისა ცხუარმან იყოილაროს ფარის თავს თვითის ცხუარს უკლებლივ თქუენს მებალახეთ მიაბარებნო“ (თ. ჟორდანიანი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I, ტფ., 1897, გვ. 469).

81. ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970, გვ. 571—573

82. И. Л. Бахтадзе, Кочевники Закавказского края, СМЭБГКЗК, III, 2, Тф., 1888, с. 135.

83. იქვე, გვ. 135—136.

84. ილია ჭავჭავაძე, საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაკლი და მისი ეკონომიური მიზეზები, თხზ., VI, თბ., 1956, გვ. 217—219.

85. П. С. Варавин, დასახ. ნაშრ., გვ. 115—116.

86. B. M. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 199—200.

87. იქვე, გვ. 200.

88. А. Д. Ерицов, დასახ. ნაშრ., გვ. 445.
89. А. А. Аргутинский, დასახ. ნაშრ., გვ. 198.
90. Х. А. Вермишев, დასახ. ნაშრ., გვ. 106—107.
91. Г. Н. Казбек, Три месяца в Турецкой Грузии, с. 45.
92. დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, მათეუმის მუზეონი, „დროება“, 1880, № 80, 2.
93. Н. Шавров, Краткое описание маршрутов от Батума до Бенары и до Орджуха и от Артвина до Ардануча, Тф., 1907, с. 2.
94. Х. А. Вермишев, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.

ბარული მისაქონლეობა

საქართველოს ბარული მესაქონლეობის დამახასიათებელ ფორმათა გავრცელების არეალი ისტორიულად ქართლ-კახეთის ვაკით, კოლხეთის დაბლობითა და მათი მომიჯნავე გორაკ-ბორცვიანი ტერიტორიებით განისაზღვრა. აღნიშნული კუთხეების ბარის სამეურნეო-კულტურული კომპლექსების კლასიფიკაცია და ტიპოლოგიური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ განვითარებული სამიწათმოქმედო კულტურის პირობებში მხარული მესაქონლეობა გულისხმობს სასოფლო მენახივითა ზედამხედველობის ქვეშ გაერთიანებული საქონლის ჯოგებისა და ცხვრის ფარების სეზონურ მონაცვლეობას სოფლისშიგა და ახლომდებარე საძოვრებზე, ტყეებში, სახნავ-სათესებზე, ანეულზე და სხვა გასადევარზე, ზამთრის გარკვეულ თვეებში სოფლად ბაგურ კვებაზე გადაყვანით!

ბარული მესაქონლეობის ეს სპეციფიკური თავისებურებები, რომლის დროსაც ვათვალისწინებელი იყო მიწათმოქმედებისა და მეურნეობის სხვა დარგების ინტერესებიც, საქართველოს ბარში სხვადასხვა სტაციონალური ბაზებით წარმოდგენილი დამხმარე მესაქონლეობისა და მეტნაკლებად მოძრავი, ექსტენსიური საკარგო მეურნეობის სახით ჩამოყალიბდა.

მთური გადარეკვითი მესაქონლეობისაგან განსხვავებით, სადაც ადგილი ჰქონდა საქონლის თანმიმდევრულ მონაცვლეობას სეზონურ საძოვრებსა და ძირითად დასახლებებს შორის, ბარული მესაქონლეობა სამეურნეო-ორგანიზაციული გაძღოლის თვალსაზრისით ორგანულად იყო დაკავშირებული ძირითად სამეურნეო ბაზებთან და ადგილობრივი სასოფლო საძოვრებისა და საკვები მარაგის ხარჯზე გადიოდა. ბარული მესაქონლეობის აღნიშნული თავისებურებების გამო საქონლის მოვლა-პატრონობის წლიურ ციკლში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა სასოფლო საძოვრებსა და სახნავ-სათეს სავარგულებს, რომელთა რაციონალური გამოყენება ადრე გაზაფხულიდან გვიან შემოდგომამდე, ხელსაყრელ კლიმატურ პირობებში კი ზამთრის გარკვეულ პერიოდშიც, თანმიმდევრული სისტემის სახით იყო ჩამოყალიბებული. ამ სისტემაში ყურადღებას აიპყრობს სოფლის სახნავ-სათეს და ანეულ სავარგულებში გამართული ბერას კომპლექსები, სადაც რამდენიმე ოჯახის მეწველი საქონლის გაერთიანებულ მოვლა-პატრონობას საოჯახო მოთხოვნილებებისათვის დამხმარე მეურნეობის სახე გააჩნდა. უშუალოდ სახნავ-სათესებზე მუშა პირუტყვის ექსპლუატაციისა და მოვლა-პატრონობის ორგანიზაციის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა აგრეთვე სამიწათმოქმედო-მესაქონლურ კომპლექსს — კალოსაც, სადაც ინახავდნენ გუთნეულის გასამართავად აუცილებელ გამწვევ ძალას და ადგილზე მოსახმარად თითო-ოროლა მეწველ საქონელს. ასეთივე სტაციონარული ხასიათი ჰქონდა კოლხეთის დაბლობის

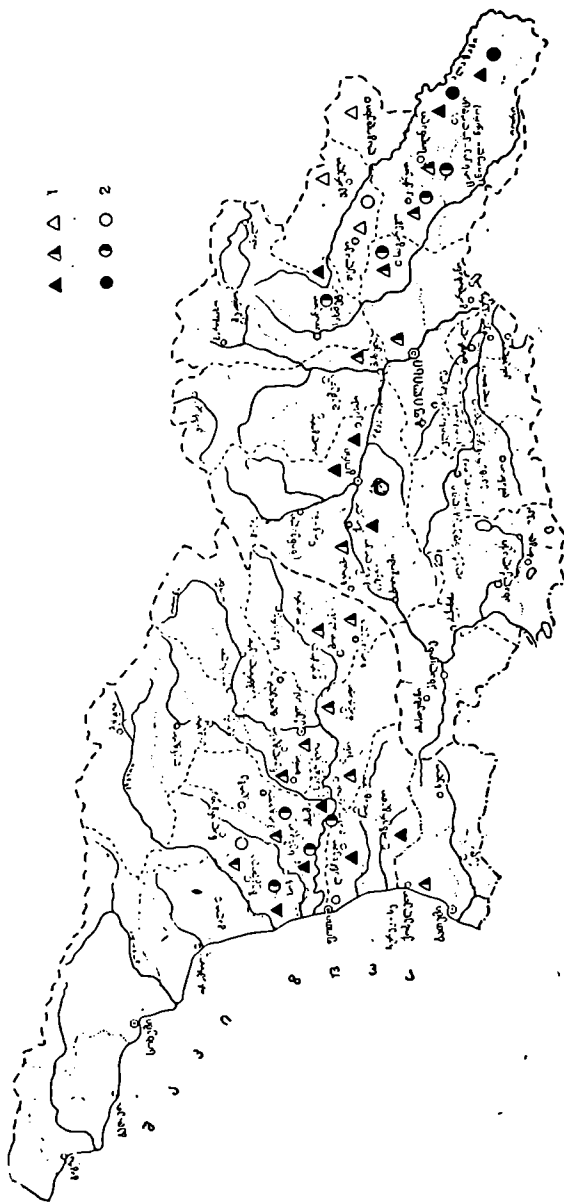
ა გ ე რ ა ს ა ც, თუმცა აქ კალსოგან განსხვავებით მიწათმოქმედებასა და მეურნეობის სხვა დარგებს (მეთევზეობა, მეფუტკრეობა, ნადირობა) დამხმარე ხასიათი ჰქონდათ¹.

(ბარული მეურნეობის პირობებში მეტნაკლებად მოძრავი ექსტენსიური ხასიათით გამოირჩეოდა საკარვო მეურნეობის სხვადასხვა ფორმები — კ ა რ ა ე ი, ს ა კ ა რ ე და ს ა ფ ა რ ე ხ ო, რომლებიც ძირითადად გამოყენებული იყო მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის გასარეკად. აღმოსავლური ქართული კარავი, რომელშიც გაერთიანებული იყო ახალმონარდი და უკვი საქონელი, მოსავლის აღებადღე და აღების შემდეგ გამართული იყო სასოფლო და სოფლისპირა საძოვრებზე, ხოლო ზაფხულობით, როცა სოფლის სავარგულები დაკავებული იყო სამიწათმოქმედო კულტურებით და გასადევარი მინიმუმამდე მცირდებოდა—ამ მიზნით მდინარეების ნაპირებსა და სოფლის მახლობლად მდებარე ტყიან-ბუჩქნარ და ბოაცვიან ხეობებს იყენებდნენ. აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ცხერის ფარები და თხის ჯოგები გადენილი იყო სოფლიდან შედარებით მოშორებულ საძოვრებსა და ტყიან სავარგულებზე, სადაც გამართული იყო აგრეთვე სეზონურად ადგილმონაცვლე კარგები — საფარეხო და საკარგ⁵.

საქართველოს ბარული მესაქონლეობის განვითარების მასშტაბები ადგილობრივი სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობების თავისებურებებით იყო განსაზღვრული. ისტორიულად ბარის სამეურნეო პროფილში წამყვანი ადგილი მიწათმოქმედება-მემინდვრეობას, მევენახეობასა და მეხილეობას ეკირა. მიუხედავად ამისა, ბარისა და მთისძირის ზოლში მესაქონლეობასაც გარკვეული ხვედრითი წონა გააჩნდა, რაც დაწინაურებულ მიწათმოქმედებასა და მემინდვრეობაში მუშა ძალის ფართო გამოყენებასთან ერთად მესაქონლეობის პროდუქტებზე საოჯახო მოთხოვნილებასაც ითვალისწინებდა. მართალია, ბარული მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სინთეზს მაღალგანვითარებული სიმბიოზური კულტურის დონემდე არ მიუღწევია, მაგრამ საქართველოს ბარის სამეურნეო პროფილში მესაქონლეობის განსაკუთრებული როლი ამ შემთხვევაშიც მიწათმოქმედება-მემინდვრეობის ინტერესებთან იყო დაკავშირებული.

ტრადიციული სამიწათმოქმედო კულტურის ინტენსიური განვითარება საქართველოს ბარში პირველ რიგში მუშა საქონლით უზრუნველყოფაზე იყო დამოკიდებული, რაც საქართველოს მთა-მალათან და შუამათსთან შედარებით ადგილობრივ მესაქონლეობას გაცილებით მაღალი მოთხოვნებს უყენებდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეოდა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარი, სადაც ნიადაგის სტრუქტურის თავისებურებანი მრავალუღიანი გუთნეულის გამართვისა და სახნავ-სათესი ფართობების ღრმა მოხენას მოითხოვდა⁶. საგულისხმოა გამწვევი ძალის გამოყენება ბარულ-საზიდ და სამეურნეო საშუალებებშიც (ბარული საძმე ურემი, ეკერი, ფარცხი, სათიელი და ა. შ.), რომელთა უმთავრესი სახეები ასევე მიწათმოქმედება-მემინდვრეობის ფართო განვითარების ინტერესებს პასუხობდა⁷.

(ბარული მესაქონლეობა გარკვეულ როლს ასრულებდა სამიწათმოქმედო სავარგულების განოციერების საქმეშიც.) მიუხედავად იმისა, რომ ბარის სახნავ-სათესებზე ნიადაგის გააბტივების შედარებით მარტივ პრაქტიკასთან გვაქვს საქმე, სამიწათმოქმედო სავარგულების განოციერება საქონლის ნახირისა თუ ცხერის ფარების პერიოდული ადგილმონაცვლეობით, ბარში გარკვეული სისტემის სახით იყო ჩამოყალიბებული, რაც ასევე აუცილებელი იყო ბარული მიწათმოქმედება-მემინდვრეობის ინტენსიური განვითარებისათვის⁸. თუ ამასთან ერთად ბარის მესაქონლეობის პროდუქტიულ ნაწარმსაც გავითვალისწინ-

რუკა № 7. ბიძული მუხანღოვანი (XIX ს. მეორე ნახევარი)
 1. საბჭო მუხანღოვანი, 2. დამბარ მუხანღოვანი.

ნებთ, რომელსაც საოჯახო მოთხოვნილებასთან ერთად ზოგჯერ საბაზრო და-
ნიშნულებაც გააჩნდა, მაშინ თვალნათლივ გამოჩნდება მეურნეობის აღნიშნუ-
ლი დარგის განსაკუთრებული ადგილი და როლი საქართველოს ბარის მრავ-
ალდარგოვან სამეურნეო პროფილში.

საქართველოს ბარული მესაქონლეობის აღნიშნული თავისებურებანი გარ-
კვეულად განსაზღვრავდა ბარში ჯოგის სტრუქტურასა და მესაქონლეობის მას-
შტაბებსაც. XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში საქართველოს ბა-
რულ მესაქონლეობაში წამყვანი ადგილი მსხვილფეხა მესაქონლეობას ეკია.
მართალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში მსხვილფეხა საქონელს რაოდენ-
ობით ცხვარი სჭარბობდა, მაგრამ იგი აქ ძირითადად მსხვილი მეურნეების
ხელში იყო მოქცეული, რომლებიც თავიანთ მრავალრიცხოვან ფარებს ზამ-
თარ-ზაფხულ მესაქონლეობის გარე სავარგულებზე — საზამთრო და საზაფხუ-
ლო საძოვრებზე მიერეკებოდნენ და მთაბარულ მეცხვარეობას ეწეოდნენ.
ძროხა, ხარი და კამეჩი¹⁰ ბარული მეურნეების უმრავლესობას გააჩნდა, ქამს-
თან ერთად, საქართველოს ზოგიერთი კუთხის ბარულ მესაქონლეობაში
ცხვრის გარკვეული რაოდენობაც იყო წარმოდგენილი, მაგრამ მისი რიცხვი
მკაცრად იყო ლიმიტირებული აქაური საკვები ბაზის შეზღუდულობის გამო.

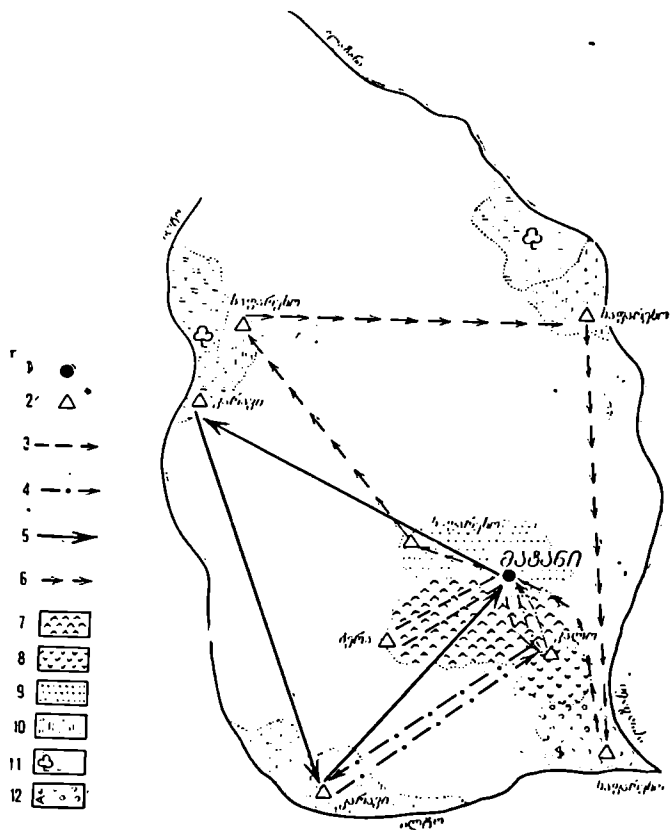
გარკვეული კანონზომიერებით იყო წარმოდგენილი მსხვილფეხა საქონ-
ლის ცალკეული სახეებიც. სამიწათმოქმედო რაიონებში საძოვრისა და სხვა
გასადევარის უკიდურესი სივიწროვე მეწველი საქონლის მომშენებლობას დიდ
სიძნელეებს უქმნიდა. შიდა, ქვემო ქართლისა და კახეთის, აგრეთვე კოლხეთის
დაბლობის ბარული მესაქონლეობის რაიონებში მერძეული საქონლის ძირი-
თადი დანიშნულება საოჯახო მოთხოვნილების დაკმაყოფილება იყო და ძრო-
ხის სულადობა ცალკეულ ოჯახებზე ერთეულებით განისაზღვრებოდა. მხო-
ლოდ ზოგიერთი დიდი ქალაქის (თბილისი, ქუთაისი, ფოთი, ბათუმი და ა. შ.)
საგარეუბნო მეურნეობანი ახერხებდნენ რძის პროდუქტების გარკვეული ნა-
წილის გატანას ბაზარზე¹¹.

სლმოსავლეთ საქართველოს ბარში მუშა პირუტყვის მომშენებლობა გარ-
კვეულად მრავალფეროვანი გუთნეულის გამართვის აუცილებლობით იყო შე-
პირობებული. გარდა გუთნეულისა, ბარში მუშა პირუტყვი აუცილებელი იყო
ზემოთ ჩამოთვლილ სატრანსპორტო საშუალებებში შესაბამელად¹². ქრუხე-
დავად ამისა, ბარში ცალკეულ მეურნეებზე არც მუშა პირუტყვის რაოდენობა
იყო საკმარისი ამას ემატებოდა ისიც, რომ გამწვევი ძალის სულადობა საკ-
მაოდ არათანაბრად იყო განაწილებული ცალკეულ კუთხეებში, სოფლებსა თუ
კომლებზე.

ამიერკავკასიის გლეხთა ეკონომიკური მდგომარეობის აღწერის მასალებ-
ში 1885 წ. სიღნაღის მაზრაში ერთზე მეტი მუშა საქონელი არ ჰყავდა მოსახ-
ლეობის 15%-ს, ამდენივე პროცენტი ფლობდა მხოლოდ 1—2 ულამდე ხარს.
4—5 ულამდე შესაბამელი ჰყავდა მოსახლეობის 2,4%-ს, ხოლო 5-ზე მეტი—
6,1%-ს. იმის გათვალისწინებით, რომ გუთნეულის გამართვას აქ 5—6 და მე-
ტი ყვეარი შესაბამელი სჭირდებოდა, მოსახლეობის მხოლოდ 6%-ს შეეძლო
დამოუკიდებელი მეურნეობის წარმოება¹³. დაახლოებით ასეთივე მდგომარეო-
ბა იყო ძროხის სულადობის მხრივაც, რომელიც მთელს მაზრაში კომლზე სა-
შუალოდ 3,5 სული მოდიოდა¹⁴.

ქვემოთ ჩამოთვლილ უზრუნველყოფის მხრივ უფრო მძიმე მდგომარეობა იყო
თელავის მაზრის სოფლებში, სადაც იმავე პერიოდში 16186 მუშა პირუტყვი-
დან საშუალოდ ოჯახზე თითო ხარი მოდიოდა¹⁵. მუშა პირუტყვის ძირითადი

ნაწილი აქაც უმცირესობის ხელში იყო თავმოყრილი. დამოუკიდებელი მეურნეობის წარმოება აქ მხოლოდ საქონლის მფლობელთა 3%-ს შეეძლო, მაშინ როდესაც მეურნეთა 26%-ს 1—2 წყვილამდე ხარი ჰყავდა. მიუხედავად მუშა პირუტყვის საერთო სიმცირისა, თელავის მაზრის ფონზე აშკარად ჩანდა მისი უპირატესი განვითარება მერძეულ საქონელთან შედარებით, რომელიც მთლიანად მხარეში 6133 უდრიდა და საშუალოდ ოჯახზე 0,8 სული მოდიოდა¹⁶.

სქემა 1. ბარული მესაქონლეობა

სოფ. მატანის პარალელური სამეურნეო ბაზების, საძოვრებისა და სხვა გასაღვეარის განლაგება და საქონლის მოძრაობა.

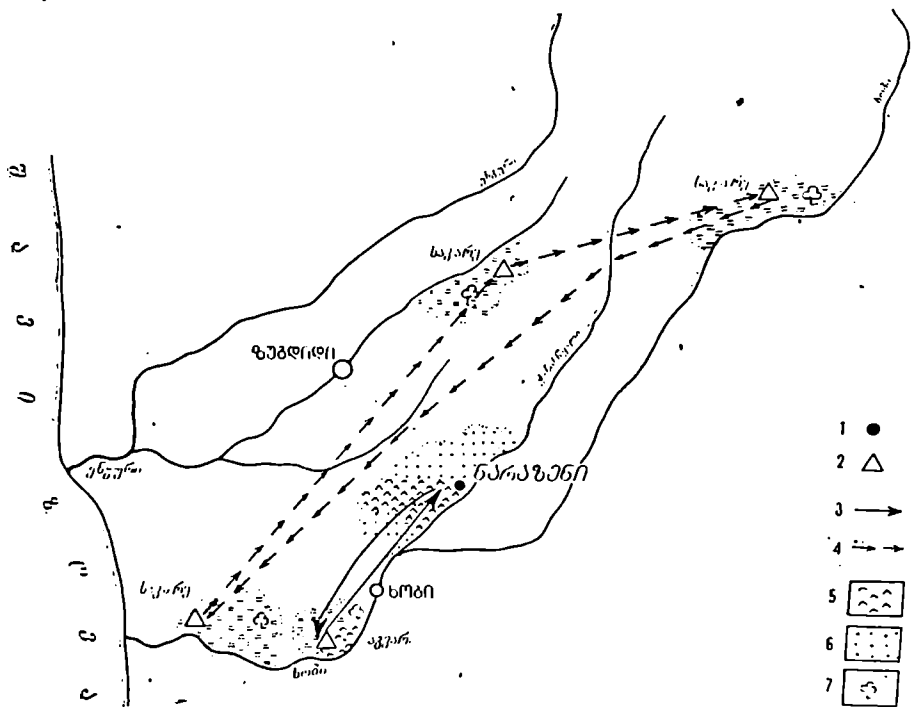
1. ძირითადი დასახლება. 2. პარალელური სამეურნეო ბაზები. 3. მეწველო საქონლის მოძრაობა. 4. მუშა პირუტყვის მოძრაობა. 5. უცვრი და ახალმოზარდი საქონლის მოძრაობა. 6. ცხვრის მოძრაობა. 7. სახნავე-სათესები. 8. სათიბები. 9. სასოფლო საძოვრები. 10. სოფლისპირა საძოვრები. 11. ტყიან-ბუჩქნარი გასაღვეარი. 12. ბალ-ვენახები. კახეთი, 1965 წელი.

მსხვილფეხა საქონლის განვითარების ასეთივე მონაცემებით ხასიათდებოდა თბილისის, გორისა და დუშეთის მაზრების სოფლებიც. კერძოდ, თბილისის მაზრაში საშუალოდ კომლზე 2—3 ხარი და 1—2 ძროხა მოდიოდა. გორის მაზ-

რის ბარის სოფლებში დაახლოებით 2—4 ხარი და 2 ძროხა¹, ხოლო დუშეთის მაზრის იმავე ზოლში კომლზე — 4,07 სული მსხვილფეხა საქონელი¹⁸.

აღნიშნული კუთხეების იმ სოფლებში, სადაც შესაბამისი სავარგულები ცხვრის ადგილზე მოვლა-პატრონობის საშუალებას იძლეოდა, საშუალო მეურნეობათა ცხვრის რაოდენობა ორ-სამ ათეულს არ აღემატებოდა¹⁹ ბარული მე-საქონლეობის პირობებში ცხვრის მოვლა-მომშენებლობის ასეთივე მაჩვენებლები ჩანს კოლხეთის დაბლობზეც, თუმცა აქაური ტყიანი ლანდშაფტის მონერხებულობის გამო ცხვარს ხშირად ენაცვლებოდა ამავე რაოდენობისა და ზოგჯერ უფრო გაზრდილი თხის ჯოგები.

მსხვილფეხა საქონლის სიმცირემ და არათანაბარმა განაწილებამ საქართველოს ბარში გამწვევი ძალისა და პროდუქტიული პირუტყვის ექსპლოატაცია-გამოყენების არაერთი თავისებურება გამოიწვია. მანიშნებელია, რომ მრავალუღიანი გუთნეულის შეკვრის ტრადიციული ფორმა — მოღგამობა¹⁹, აგრეთვე რძის გაერთიანების თავისებური წესი ხანულობა²⁰ სწორედ ქართლ-კახეთში შეიქმნა და ჩამოყალიბდა, სადაც მუშა და მეწველი საქონ-

სქემა 2. ბარული მესაქონლეობა

სოფ. ნარაზენის პარალელური სამეურნეო ბაზების, საძოვრებისა და გასადევარის განლაგება და საქონლის მოძრაობა.

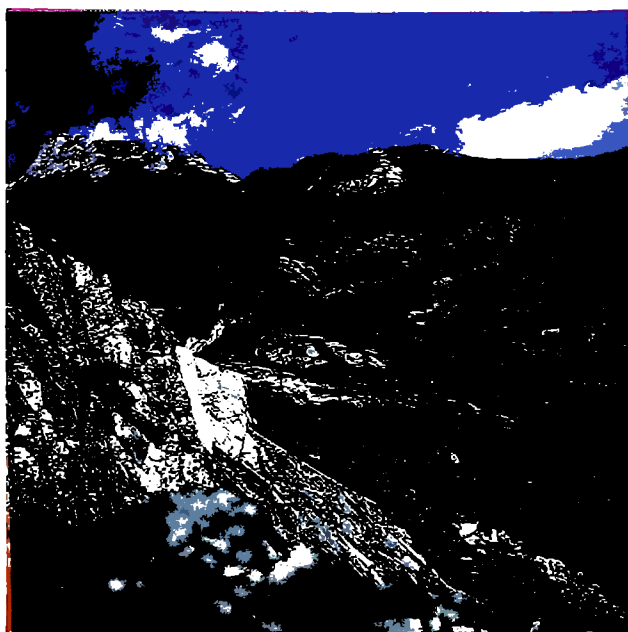
1. ძირითადი დასახლება. 2. პარალელური სამეურნეო ბაზები. 3. მსხვილფეხა საქონლის მოძრაობა. 4. წვრილფეხა საქონლის მოძრაობა. 5. სახნავ-სათესები. 6. სასოფლო საძოვრები.

7. ტყიან-ბუჩქნარი გასადევარი. სამეგრელო, 1969 წელი.

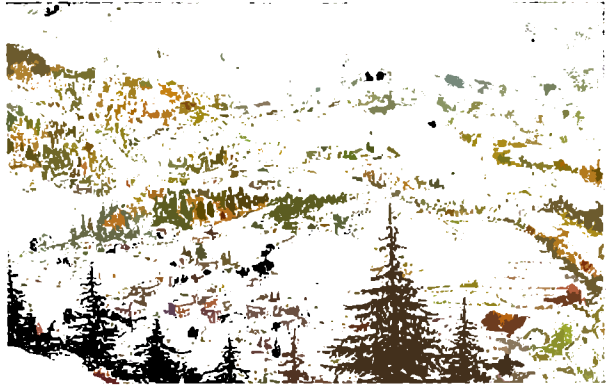

ილუსტრაციები

ИЛЛЮСТРАЦИИ

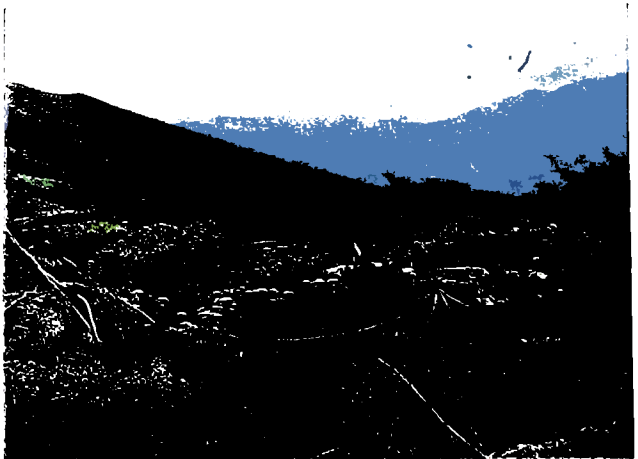

3

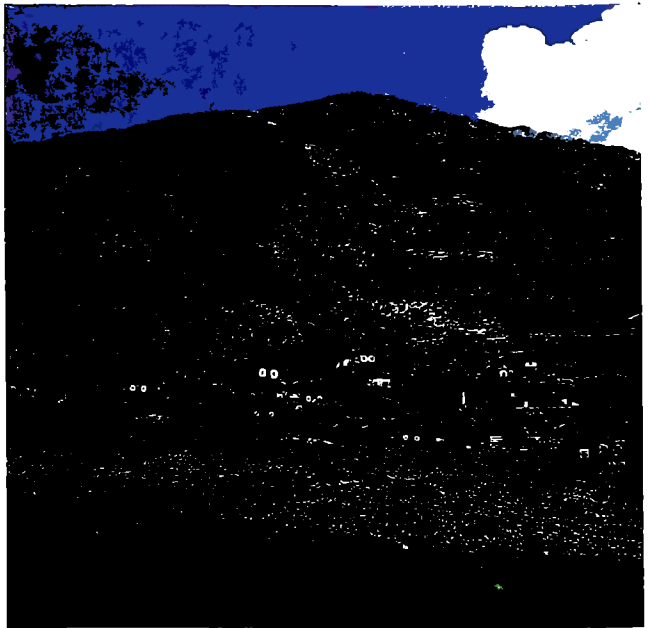
4

5

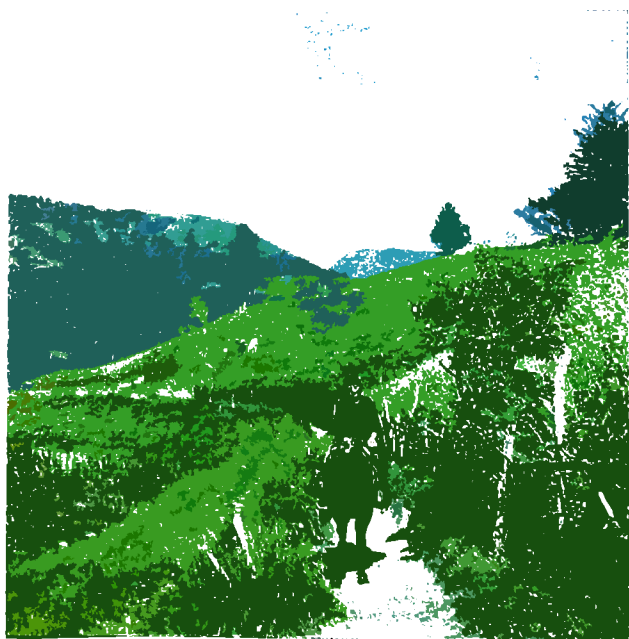
6

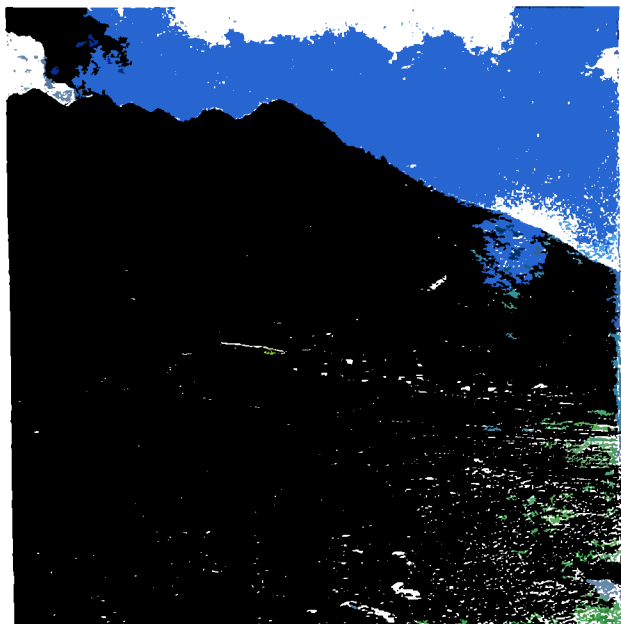
7

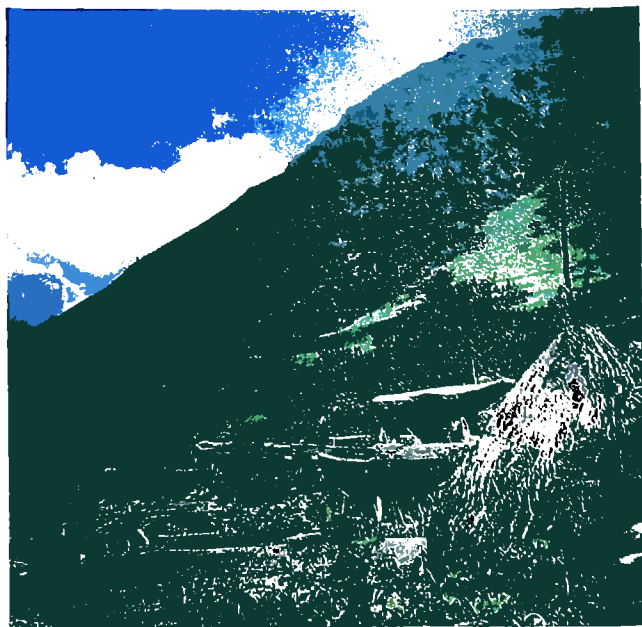
8

9

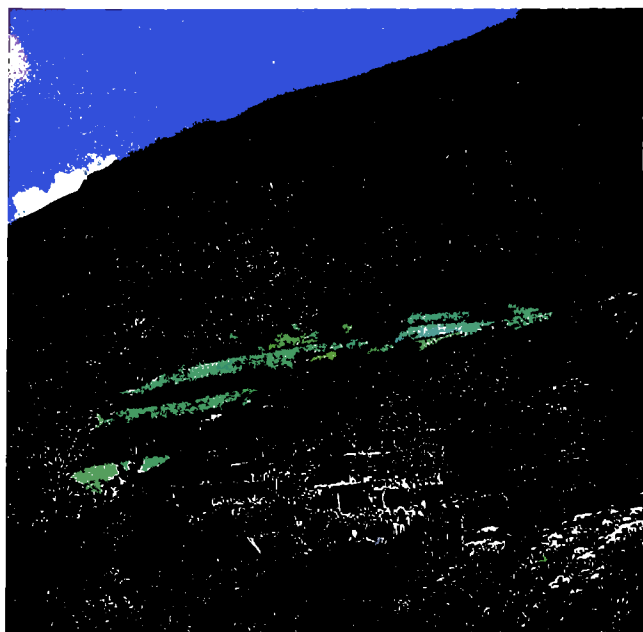
10

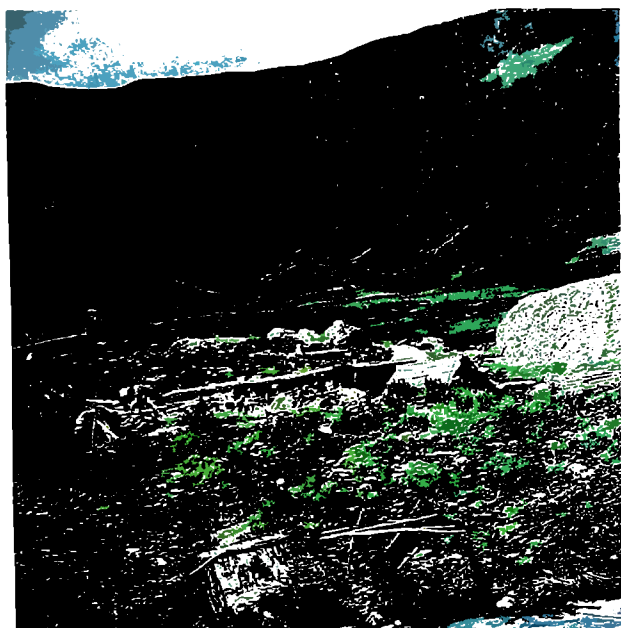
11

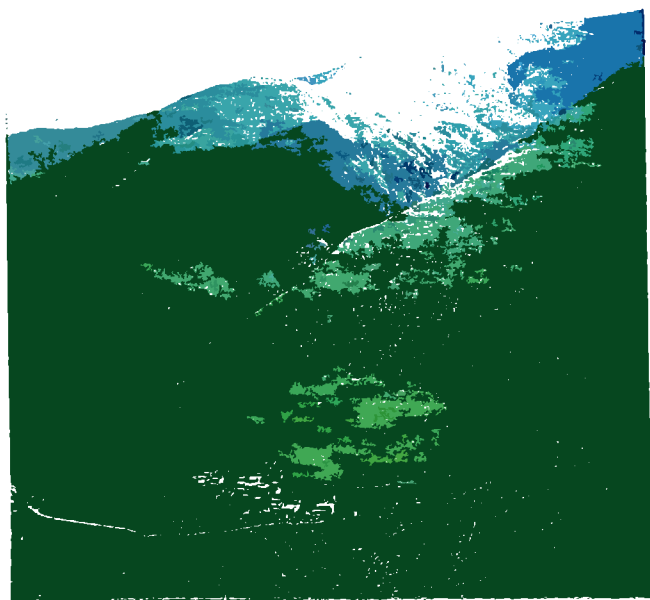
12

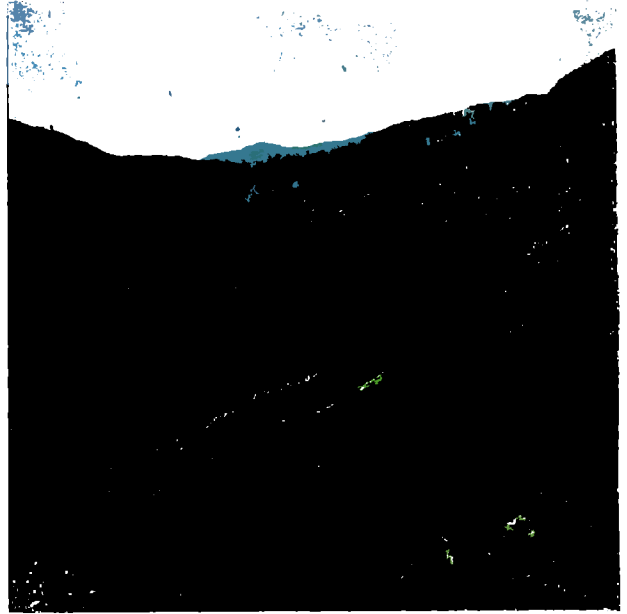
13

14

15

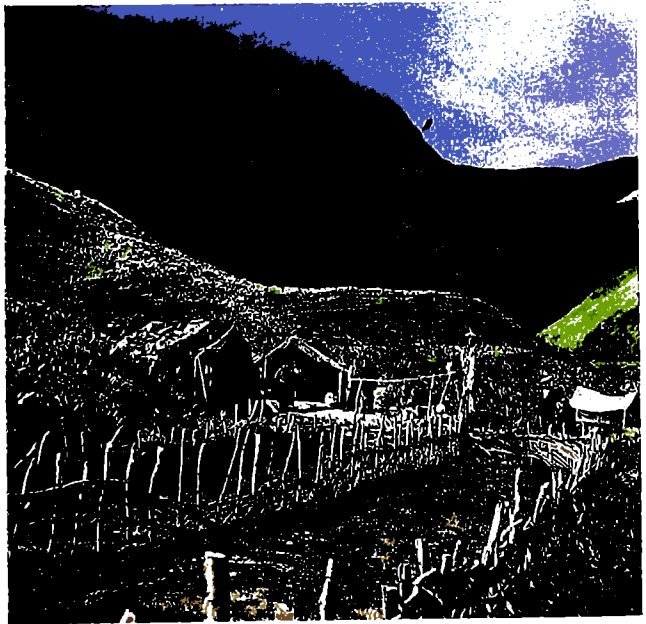
16

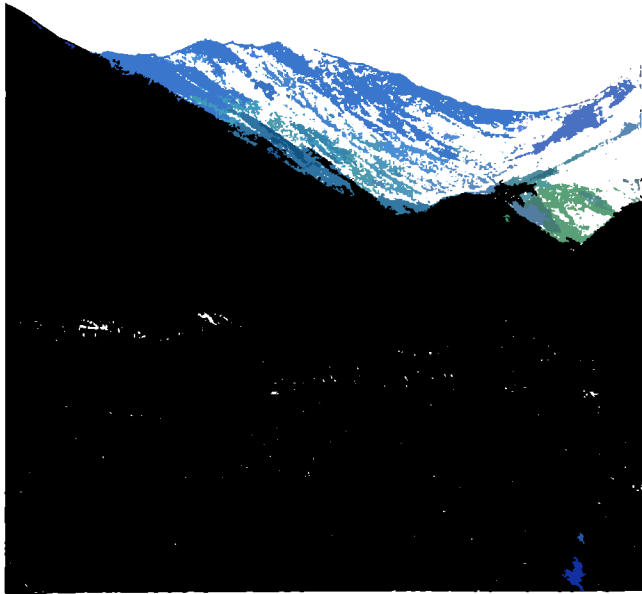
17

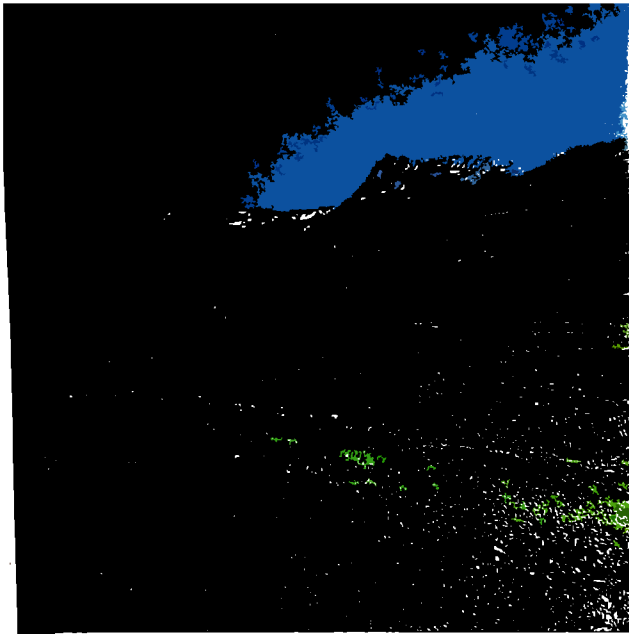

18

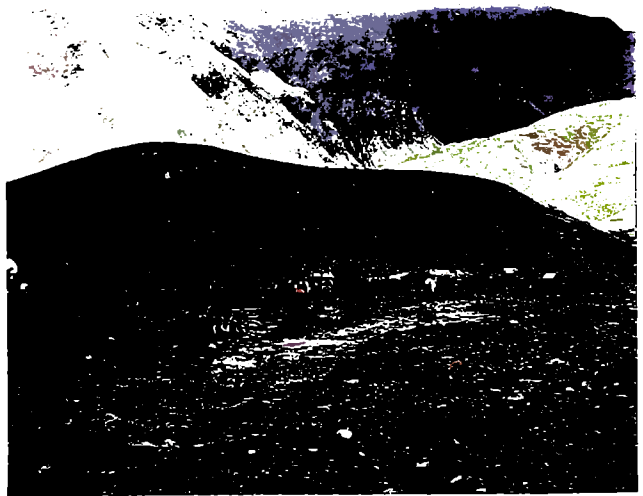

19

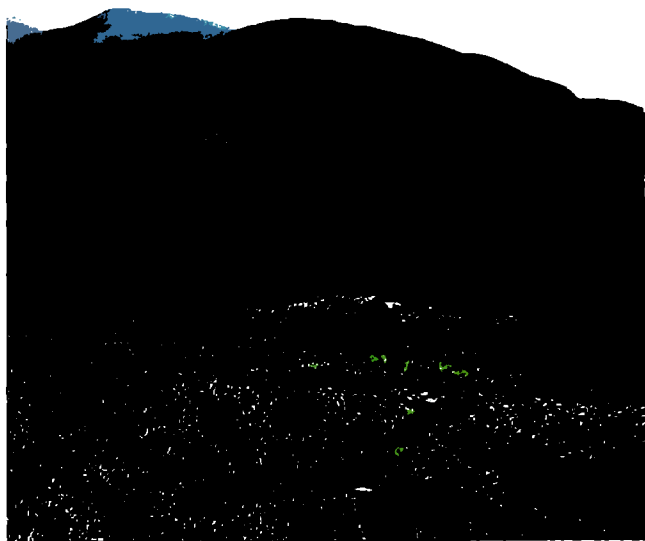

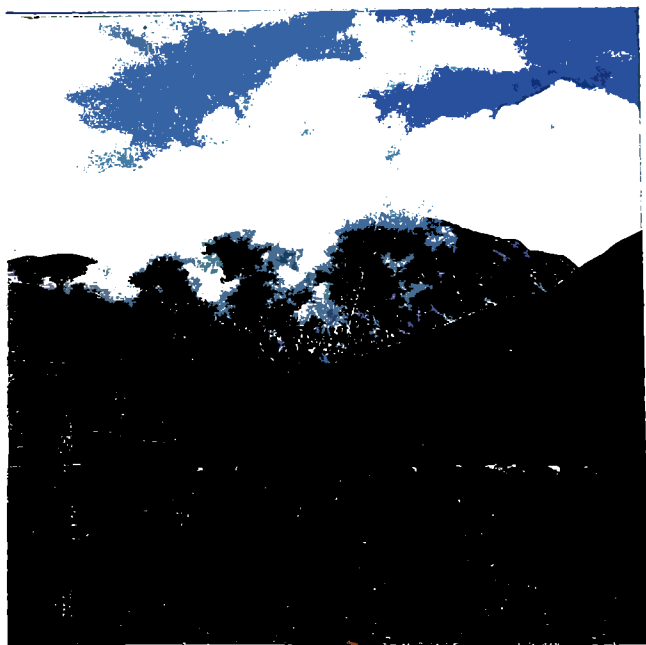
22

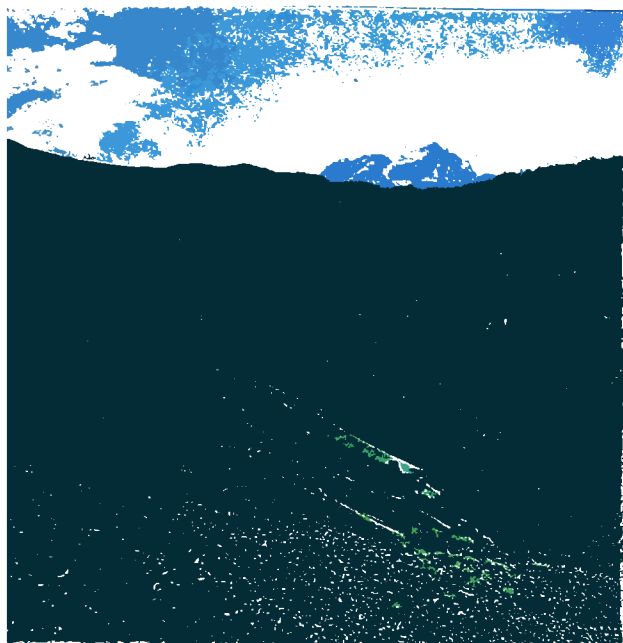
23

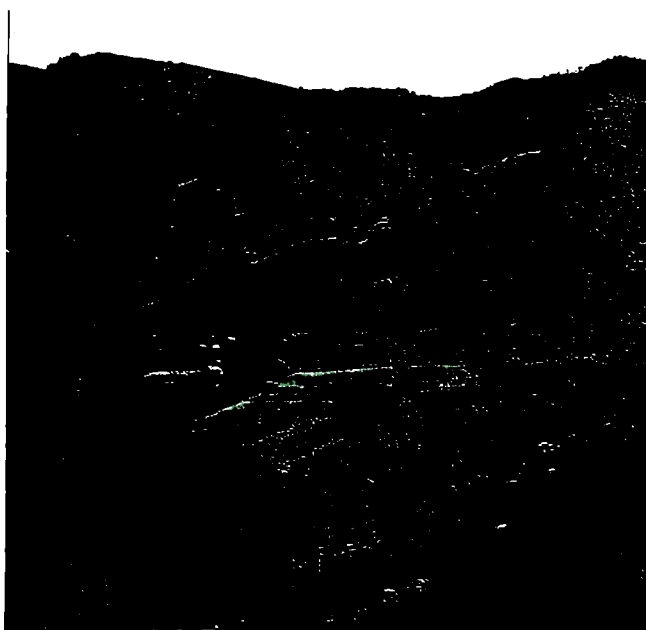
24

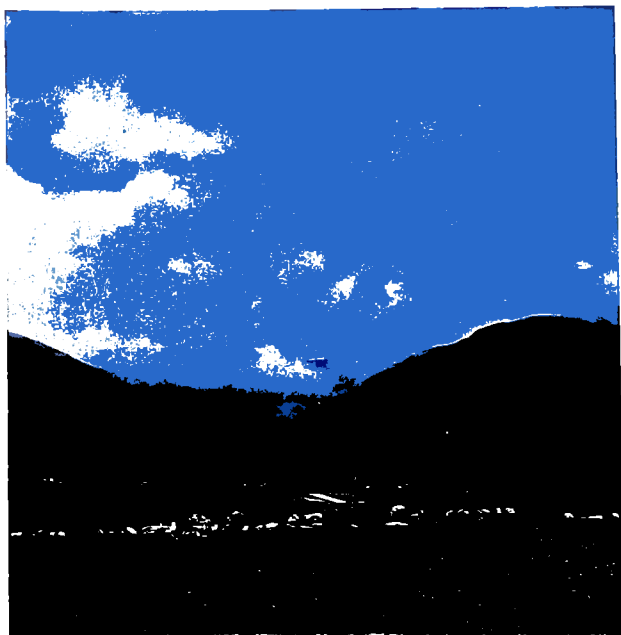
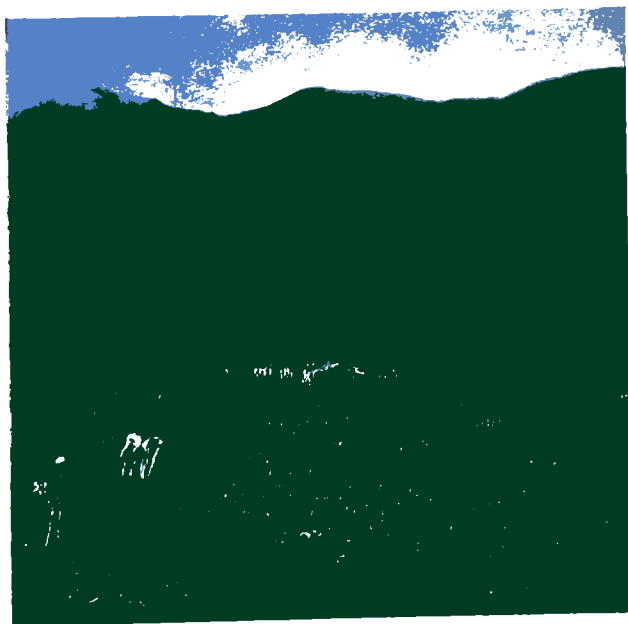
25

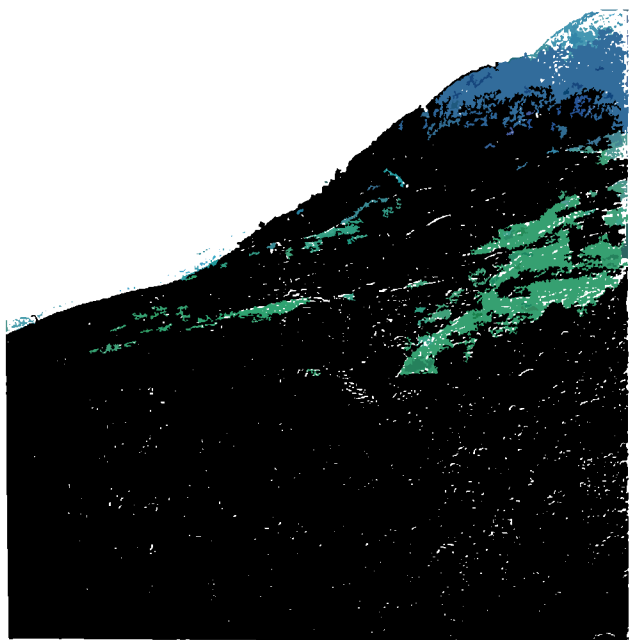

26

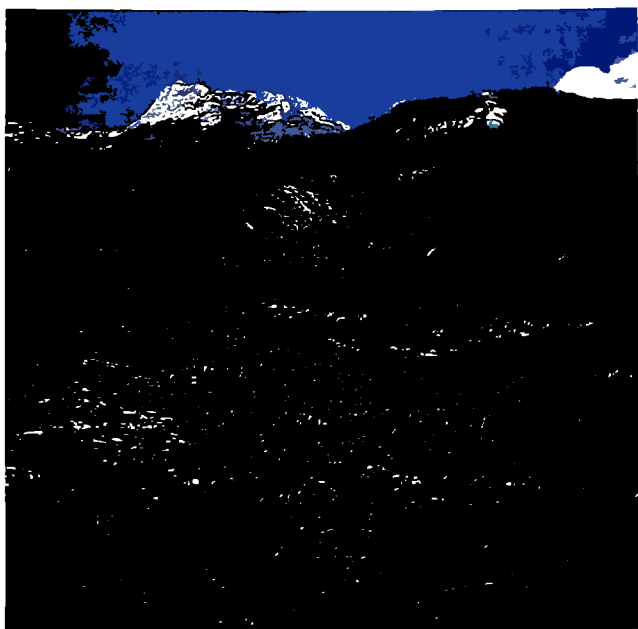

27

30

31

ლის მომშენებლობა ვერ აკმაყოფილებდა ადგილობრივი მეურნეობის მოთხოვნებს.)

შესაქონლეობის განვითარების დაბალი მაჩვენებლები ჩანს კოლხეთის დაბლობის, ნაწილობრივ კი მდ. რიონისა და ყვირილის აუზების ბარის სოფლებშიც. XIX ს. დასასრულს მუშა პირუტყვის სიმცირე განსაკუთრებით შესამჩნევი ყოფილა ქუთაისის გუბერნიის სოფლებში, რის გამოც ადგილი ჰქონდა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების აშკარა ჩამორჩენას²¹. აღნიშნული პერიოდის სტატისტიკური მაჩვენებლებით ზუგდიდის, სენაკისა და ოზურგეთის მაზრებში კომლზე დაახლოებით 2—3 მსხვილფეხა საქონელი მოდიოდა²². იმავე მასალებით კომლზე ამდენივე საქონლის რაოდენობაა აღრიცხული ქუთაისის²³ და შორაპნის²⁴ მაზრის ბარის სოფლებშიც.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნულ კუთხეებში ჰარბმოსახლეობა და სამეურნეო სავარგულების სიმცირე კიდევ უფრო ზღუდავდა პროდუქტიული საქონლის მოშენებას, ხოლო მუშა პირუტყვის დაბალი ხვედრითი წონა განსაზღვრული იყო ადგილობრივი სამიწათმოქმედო სისტემითაც) რომელიც ნიადაგის თავისებური სტრუქტურის გამო არ თხოულობდა მრავალუღლიანი გუთნეულის გამართვას. სხვათა შორის გასული საუკუნის 80-იანი წლების სტატისტიკური მონაცემების ანალიზით, ეს გარემოება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ბარული შესაქონლეობის ჯოგის სტრუქტურის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი მომენტი ჩანს. თუ მრავალუღლიანი გუთნეულის ექსპლოატაციის რაიონებში მორბილი პირუტყვის 50—80% მუშა ძალაზე მოდიოდა, მაშინ ხის მსუბუქი სახენელის გავრცელების რაიონებში მთლიანი ჯოგის რაოდენობიდან მუშა პირუტყვს 20—50%-მდე ჰქონდა დათმობილი²⁵. ბარულ მესაქონლეთა ჯოგში მუშა პირუტყვის ეს თანაფარდობა სხვადასხვა გარემოებათა გამო შესაძლოა დარღვეულიყო²⁶, მაგრამ მისი მომშენებლობის მთავარ სტიმულს მაინც მიწათმოქმედება-მემინდვრეობის ინტერესები განსაზღვრავდა.

ამრიგად, ბარული მესაქონლეობის ეკოლოგიურ გარემოში აღმოცენებული სამეურნეო კომპლექსების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ მეურნეობის ამ დარგის უმთავრესი დამახასიათებელი ნიშანი — საქონლის მოვლა-პატრონობა უშუალოდ ძირითად სამეურნეო ბაზებში — სოფლისა და სოფლისპირა სავარგულებსა და გასადევარზე, საქართველოს ბარის სამეურნეო პროფილითა და საკვები ბაზის განლაგება-გამოყენების ხასიათით იყო განსაზღვრული) მართალია, მიწათმოქმედება-მემინდვრეობისა და მებაღეობა-მევენახეობის დაწინაურებული კულტურის პირობებში საქართველოს ბარულ მესაქონლეობას მეორეხარისხოვანი ადგილი ეჭირა, მაგრამ თავისი ხასიათით იგი სამიწათმოქმედო მეურნეობის აუცილებელ ინგრედიენტს წარმოადგენდა და არსებითად განსაზღვრავდა გუთნითი მიწათმოქმედების მაღალ-განვითარებულ ფორმებს. სამიწათმოქმედო კულტურებისა და ბალ-ვენახების მოსავლიანობის გადიდების საქმეში ბარული მესაქონლეობა და მეცხვარეობა მნიშვნელოვან ადგილს იჭერდა ნიადაგის განოყიერების პრაქტიკითაც, რაც ჯოგებისა და ფარების სეზონურ ადგილმონაცვლეობაზე იყო აღმოცენებული.

(საკვები ბაზის შეზღუდული ხასიათი ბარული მესაქონლეობის პირობებში პირველ რიგში მსხვილფეხა საქონლის მომშენებლობის სტიმულს იძლეოდა. ამ მხრივ განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა მუშა პირუტყვს, რომლის გარეშეც წარმოუდგენელი იყო ადგილობრივი სამიწათმოქმედო მეურნეობა. რძის პროდუქტების ადგილზე მოხმარების აუცილებლობა განაპირობებდა მერძეული საქონლის მოვლა-მომშენებლობას, ხოლო მეცხვარეობა აქ ასევე ადგილობრივ მოთხოვნილებას პასუხობდა.)

1. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., 1979, с. 63.
2. ვ. შამილაძე, ბარული მესაქონლეობის ზოგიერთი თავისებურების შესახებ საქართველოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, VI, თბ., 1978, გვ. 49.
3. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 63.
4. კალოს, ბერასა და ავეარას შესახებ ვრცლად იხ. ს. მენტეშაშვილი, კალოზა ქიზიყში, საქ. სახ. მუხ. მოამბე, IX, 1935—1936, გვ. 59; თ. ცაგარეიშვილი, ნესაქონლეობა ქვემო ქართლში, საიანდ. დისერტ., თბ., 1975, გვ. 136—137; ა. რობაქიძე, მეფუტყრეობა გურაში, მსე, V, თბ., 1951, გვ. 14—16; მისივე, მეფუტყრეობის ისტორიისათვის, თბ. 1960, გვ. 96—98; ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 49—50.
5. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 64.
6. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 49. მ. მაჩაბელის ცნობით, ოორ-ალანის აუზის სოფლებში, კახეთის ბარის სხვა კუთხეების ანალოგიურად, მიწათმოქმედება და მევენახეობა-მეღვინეობა დაწინაურებული. თუმცა ამასთან ერთად აქ იგი მესაქონლეობის განვითარებულ მდგომარეობასაც უსვავდა ხიზს (М. В. Мацабели, ЭБГК Тiftonского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, V, Тф., 1887, с. 316). ა. არღუთინსკის მიხედვით, კახეთში საქონლის ძირითად სახეს მუშა პირუტყვი წარმოადგენდა, რომელიც გამოყენებული იყო გუთანში და სატრანსპორტო საშუალებებში. თხა-ცხვრისა და ღორის ჩაოღენობა და მათი შემოსავალი მკვლევარს ასევე უმნიშვნელოდ მიაჩნდა (А. А. Аргутинский, ЭБГК Телавского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, V, I, Тф., 1887, с. 116).
7. გ. ჩიტაია, მასალები საქართველოს ხსენელი იარაღების ისტორიისათვის, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, V, 1930, გვ. 382—385; მისივე, Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии, ВЭК, Тб., 1952, с. 99—105; ალ. რობაქიძე, მოღვაძე როგორც ექსპლოატაციის ერთი სახე ძველ საქართველოში, „მომომხილველი“, II, თბ., 1951, გვ. 407—408.
8. მ. გეგეშვიძე, ქართული ხალხური ტრანსპორტი, I, თბ., 1956, გვ. 70—96.
9. М. Д. Рчеулишвили, К истории овцеводства Грузии, Тб., 1953, с. 20—21.
10. კამეჩი, როგორც ძროხისა და მუშა ხარის შემცველი პირუტყვი, საკვლევ პერიოდში განსაკუთრებით გავრცელებული იყო კოლხეთის დაბლობისა და ოორ-ალანის აუზის სოფლებში. ენგურის ხეობის ქვემო წელისა და ქიზიყის სოფლებში საშუალო ოჯახი 2—3 კამეჩს ინახავდა, შეძლებულ მეურნეთა ჯოგში კი იგი ხშირად 5—8 სულამდე მრავლდებოდა. საქართველოსა და ამიერკავკასიის მეკამეჩეობის განვითარების პრობლემებს წარსულში არაერთხელ ეხებოდნენ ა. ქალანთარი, ი. ანდრონიკოვი, ა. ნატროვი, ა. რიკოვი, ნ. ფონ-დერევიზი და სხვ.
11. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 52.
12. ამიერკავკასიის მსხვილფეხა მესაქონლეობაში ი. ანდრონიკოვი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მუშა პირუტყვს, რომელსაც იგი მინდვრის სამუშაოებისა და გადასახლად საშუალებებს ერთაღერტ გამწვევ ძალად თვლიდა (И. З. Андроников. Скотоводство в Закавказском крае, СМЭБГКЗК, V, I, Тф., 1888, с. 175). მუშა პირუტყვის როლი განსაკუთრებით მრავლდებოდა იქ, სადაც მოსახლეობის კეთილდღეობის ერთ-ერთ წყაროდ მიწათმოქმედება ითვლებოდა. „ჩვენი გლეხი, ჩვენი ერი მჭიდროდ არის დაკავშირებული შინაურ საქონელთან, უპირატესად ხართან და კამეჩთან..., რომლებიც დიდ თანამდებობას ასრულებენ ჩვენი ერის კეთილდღეობის შემეტებაში. დღეს ჩვენი გლეხი, თუ ვისივე სიძლიერის აღწმუნა უნდა, ამბობს: ერთი-ორი გუთნეული ხარი და კამეჩი ჰყავს... უხარ-უკამეჩო გლეხი ითვლება ღარიბ-ღატაკად“ — წერდა 1909 წ. ეურნალ „მოსავლის“ მომომხილველი („მოსავლა“, 1909 წ., № 6—7).
13. А. А. Аргутинский, ЭБГК Сигнахского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, IV, 2, Тф., 1986, с. 285—286.
14. იქვე, გვ. 288.
15. А. А. Аргутинский. ЭБГК Телавского уезда Тифл. губ., с. 117.
16. იქვე, გვ. 118.
17. С. В. Мацабели, ЭБГК Тифлисского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, V, I, Тф., 1887, с. 144—145; მისივე, ЭБГК Горийского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, VI, I, Тф. 1887, с. 226.
18. Н. К. Никифоров, ЭБГК Душетского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, V, 2, Тф., 1887, с. 57.
19. ა. რობაქიძე, მოღვაძე როგორც ექსპლოატაციის ერთი სახე ძველ საქართველოში, გვ. 407—415. სხვათა შორის, მუშა პირუტყვის ეს ნაკლებობა და მისგან გამომდინარე მოსახლეობის

უმრავლესობის ექსპლოატაცია უმცირესობის მხრივ, საერთო მოვლენა იყო მთელს ამიერკავკასიაში, რასაც თავის დროზე ხაზს უსვამდა ი. ანდრონიკოვიც (И. З. Андроников, დასახ. ნაშრ., გვ. 177).

20. Н. Л. Абазадзе, Ханулоба — обычай соучастия в молоке, ЭО, № 1, 1898, с. 68—71.

21. მუშა საქონლის ნაკლებობამ და მისმა უარყოფითმა შედეგებმა ქუთაისის გუბერნიის მეურნეობის განვითარებაზე 900-იან წლებში მეფის ადმინისტრაციაც კი დააფიქრა. მიმომხილველები ერთხმად მიუთითებენ ქუთაისისა და შორაპნის მაზრებში ამ მიზეზით გამოწვეულ სეროზულ ეკონომიურ ზარალზე (Обзор Кутайской губернии за 1906 г., Тф., 1907, с. 32; за 1909 г., Тф. 1909, с. 34—35).

22. Д. П. Носович. ЭБГК в Сенакском и Зугдидском уездах Кутайской губ., МИЭБГКЗК, II, 2, Тф., 1886, с. 290—295; მისივე, ЭБГК в Озургетском уезде Кутайской губ., იქვე, I, Тф., 1893, с. 799—803.

23. Ф. Г. Марков. ЭБГК Северо-Восточной части Кутайской губ., МИЭБГКЗК, I, Тф., 1893, с. 284—289.

24. И. Л. Бахтадзе. ЭБГК Шорапанского уезда Кутайской губ., МИЭБГКЗК; V, 2, Тф., 1887, с. 220—253.

25. პ. გუგუშვილი, საქართველოს და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX XX სს., III, თბ., 1959, გვ. 557.

26. მუშა პირუტყვის მოშენებლობაზე ბარის რაიონებში გარკვეულ გაელენას ახდენდა ხარურმით საშოვარზე საარული, რომელიც განსაკუთრებით ფართო ხასიათს ღებულობს 80-იანი წლებიდან რკინიგზის ხაზების გაყვანასთან ერთად (პ. გუგუშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 558).

მთური მესაქონლეობა

საქართველოში მთური მესაქონლეობის დამახასიათებელი ფორმები ისტორიულად სვანეთში, რაჭა-ლეჩხუმში, აჭარაში, მესხეთ-ჯავახეთში, თუშეთში, მთიულეთში, ხევში და ფშავ-ხევსურეთში შეიქმნა და ჩამოყალიბდა. ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ძირითადი ნიშნების მიხედვით, მეურნეობის აღნიშნული ფორმის ძირითადი დასახლებები, პარალელური სამეურნეო ბაზები და სეზონური საძოვრები გეოგრაფიულად მთიან ზონშია განლაგებული და მათი ტერიტორიული და სამეურნეო-ორგანიზაციული დამოკიდებულება განსაზღვრავს მთური მესაქონლეობის კულტურულ-ისტორიულ და სოციალურ-ეკონომიკურ მხარეებს.

მთური მესაქონლეობის ძირითადი ქვესახეების — გადარეკვითი მესაქონლეობისა და შინააღებური მეურნეობის სტრუქტურა და სპეციფიკური ნიშნები ზონალურ თავისებურებებთან ერთად საქართველოს შუამთისა და მთის ტრადიციულად მომდინარე სამეურნეო პროფილით იყო განპირობებული?

გადარეკვითი მესაქონლეობა, რომელიც შუამთის მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის სინთეზური მეურნეობის პირობებში განვითარდა, თავისი მასშტაბებით, აგრეთვე სამეურნეო-ეკონომიკური მნიშვნელობით, მთური მესაქონლეობის მთავარ ქვესახეობას წარმოადგენდა. გადარეკვითი მესაქონლეობა გულისხმობს ტერიტორიულად განცალკევებული შუამთის ძირითადი დასახლებებისა და მთამაღალის საზაფხულო საძოვრების სამეურნეო-ეკონომიკურ ერთიანობას, ზაფხულობით სამიწათმოქმედო კულტურების და მუშავეებისა და მოსავლის მოყვანის პერიოდში საქონლის ჯოგისა და მომკვლევი პერსონალის მოძრაობას დასახლებიდან ალპური საძოვრებისაკენ და, პირიქით, ალპური მესაქონლეობის ვერტიკალურ-ზონალურ ხასიათს, მის სეზონურობასა და ორგანიზაციულ დამოკიდებულებას ძირითად დასახლებებთან.

საქართველოს შუამთის გადარეკვითი მესაქონლეობის სტრუქტურულად და ტიპოლოგიურად სრულყოფილი ფორმები ხევსურეთისა და სვანეთის სამეურნეო ყოფაში დასტურდება. ალპურ გაზაფხულზე სოფლად და საზამთრო საბოსლოებში ხენა-თესვის დაწყებამა და სათიბების შემოღობვასთან ერთად, ხევსურეთის შუამთის სოფლებიდან (დათვისი, გველეთი, ბურჩუკურთა, გუდანი და ა. შ.) საქონელი შემთევრ-მენახირების ზედამხედველობით წინა ალპების საგაზაფხულო-საშემოდგომო საბოსლოებში გადაყავდათ. აპრილში საქონელი საბოსლოს საგაზაფხულო საძოვრებზე ძოვდა, ხოლო მაისის დასაწყისში, ალპური საძოვრის თოვლის საფარისაგან განთავისუფლების შემდეგ, პირუტყვს მთაში მიერეკებოდნენ. ამასთანავე, როგორც წესი, საძოვრების ქვემო საფეხურს — საფურე||საძროხე მთას ხევსურები მერძელსა და მოზარდ საქონელს უთმობდნენ, ზემო საფეხურზე — სახარავნე მთაზე მუშა და სასუქი საქონელი ყო გარეკილი, ხოლო მაღალი

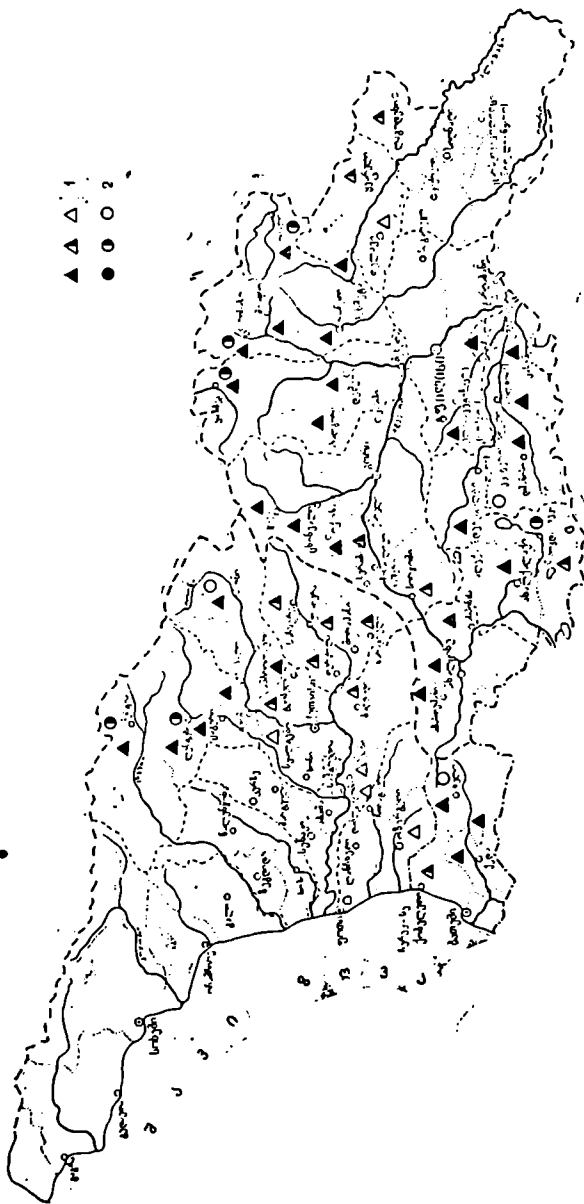
ფერდები — ხორხე ბი ცხერის, ბატყებისა და ცხენებისათვის იყო განკუთვნილი. ზაფხულის განმავლობაში აღნიშნულ საბოსლოებში სათიბებს, მთური ჭიშის ხორბლეულსა და ბოსტნეულს ამუშავებდნენ. სექტემბრის დასაწყისში, მთაში აცივებასთან ერთად, საქონელს ისევ საბოსლოებში ჩამორეკავდნენ, სადაც იგი რჩებოდა ერთ თვემდე. მოსავლის აღებისა და საზამთრო საკვების დამზადებასთან ერთად საქონელი სოფლად ბრუნდებოდა. სადაც ნაყანურების ხანმოკლე გაძოვნის შემდეგ, ოქტომბრიდან მომავალი წლის აპრილამდე ბაგურ კვებაზე გადაჰყავდათ⁴.

ღვესურეთის უმრავლეს სოფლებს ჰქონდა მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის კომპლექსებით აღჭურვილი საზამთრო საბოსლოები⁵ რომლებიც დასახლების ახლოს იყო განლაგებული და სადაც ზამთრობით ადგილზე გამოსაკვებად საქონლის ნაწილს მიერეკებოდნენ. ზაფხულობით საზამთრო საბოსლოებში მოსახლეობა სათიბი მეურნეობითა და სამიწათმოქმედო კულტურების მოყვანით იყო დასაქმებული⁶.

ასეთივე სისტემური თანმიმდევრობით იყო გამოყენებული სვანეთში ლაბავის სამეურნეო კომპლექსიც, რომელიც აქაც წინა ალპების საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვრების როლს ასრულებდა. ალპების ქვემო ზონა — ლაფურა-ლახვე სვანეთშიც მერძეულ და ახალმოზარდ საქონელს ეთმობოდა, ხოლო ზემო ზონა — ლახნირ-ლახვე ხარისა და სასუქი საქონლის საძოვრად იყო განკუთვნილი. მთის ყველაზე უკიდურეს ფერდზე — ლახვე სვანები წვრილფეხა საქონელს და ცხენებს მიერეკებოდნენ⁷.

საქართველოს მთიანეთის, კერძოდ ხევსურეთისა და სვანეთის მთური მესაქონლეობის გავრცელებისა და განლაგების ვერტიკალურ-ჰონალური კლასიფიკაციიდან ჩანს, რომ გადარეკვითი მესაქონლეობის ძირძო და დასახლებები შუამთის ზონას ემთხვევა, მაგრამ ყველაზე უფრო ინტენსიურად იგი მაინც 800—1200 მმ ფარგლებშია წარმოდგენილი; ზღვის დონიდან დაახლოებით 1200—1700 მმ სიმაღლეზე აქ ლაბავეი||საბოსლოს საზამთრო და საგაზაფხულო-საშემოდგომო სამეურნეო ბაზებია გამართული. ინტენსიური ტყის საფარის ზემოთ 1800—2000 მმ სუბალპური მდელოები — საფურა მთა||ლაფურა-ლახვე ძირითადად დათმობილია მერძეული და ახალმოზარდი საქონლისათვის. 2200—2400 მმ ზემოთ მდებარე ალპური მდელოები — სახარავენე||ლახნირ-ლახვე მუშა ბირუტყვის და სასუქი საქონელს ეჭირა, ხოლო დაახლოებით 2400—2600 მმ ზემოთ მთის მაღალი კალთები — საცხვრე||საცხორენი ცხერისა და ცხენის საძოვრად იყო გამოყოფილი. საქართველოს მთიანეთში ჰონალურად ცალკე იყო გამოჩენული ბატყის საძოვარიც — საბატყნე ხორხე ბი||ლახვე, რომელიც უშუალოდ მოსდევდა ცხერის საძოვარს და მუდმივი თოვლის ზონამდე ვრცელდებოდა⁷.

გადარეკვითი მესაქონლეობისას ალპური მეურნეობა ანალოგიური ჰონალობით ხასიათდება საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებშიც (მესხეთ-ჭავჭავთვი ალპური მესაქონლეობის დასახლებული ზონები ქვეშა მთისა და ზედა მთის სახელწოდებით იყო წარმოდგენილი⁸). აქარაში მეორე ჰონა ემთხვეოდა ზეგანი||ფერდას მეურნეობას, ხოლო მესამე — საზაფხულო საძოვარი — მთა||თის სახელწოდებით იყო ცნობილი⁹, რომელიც თავის მხრივ საძროხედ, ხარის საწოლად და საცხვრედ იყოფოდა. გადარეკვითი მესაქონლეობის კომპლექსებში სტრუქტურულად მრავალფეროვანი ჰონებია გამოვლენილი იმერეთში¹⁰, თუშეთში¹¹, და ა. შ. იგი დადგენილია თერგისა და თეთრი არაგვის სათავეებშიც¹².

რუკა № 9. შიდა საქართველო (XIX ს. მეორე ნახევარი)
 1. ადმინისტრაციული დაყოფა. 2. მოსახლეობის განაწილება.

გადარეკვითი მესაქონლეობისაგან განსხვავებით შინაალპური მეურნეობა გულისხმობს სუბალპური და ალპური ზოლის დასახლებათა და სეზონური საძოვრების, აგრეთვე სათიბების სამოსახლო-მეურნეობრივ და ორგანიზაციულ ერთიანობას, რომლის დროსაც საქონლის მოვლა-პატრონობის წლიურ ციკლს დასახლებებში და უშუალოდ მის სიახლოვეს განლაგებულ სამეურნეო სავარგულებზე უძღვებიან¹³

საქართველოს მთიანეთის შინაალპური მესაქონლეობის მკაფიო მაგალითს წარმოადგენს ხევსურეთის (ლებისკარი, ქისტანი, აჭე, რომეა), სვანეთის (კალა, უშგული, ცანა), ჭავჭავეთის (ფოკა, განძანი, თავფარავანი) და თუშეთის (ინდურთა, საგირთა, ეტელთა, გირევი, ფარსმა) კვალო, დანო) მაღალმთიანი სოფლები. შინაალპური მესაქონლეობისას ამ სოფლების დასახლების მაღალი განლაგება ზღვის დონიდან ზღუდავდა სამიწათმოქმედო კულტურების მოყვანას. მთის მკაცრ კლიმატურ პირობებში, ხანმოკლე ვეგეტაციური პერიოდისას, ზოგიერთი მთური ჯიშის მარცვლეულიც კი ვერ ასწრებდა დამწიფებას. აღნიშნულ დასახლებათა მიწის ძირითადი სავარგულები ალპურ მდელოებსა და საძოვრებს ეჭირა, რომლებიც განლაგებული იყო დასახლების ირგვლივ დაახლოებით 3—5 კმ დაშორებით. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობოდა სათიბ მეურნეობას, რომელიც ხანგრძლივი ზამთრის პირობებში უზრუნველყოფდა ბაგურ კვებისათვის აუცილებელ მარაგს. ეს გარემოება გამოირიცხავდა მეურნეობის მრავალდარგიანობას და მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობაში წამყვან ადგილს მესაქონლეობას ანიჭებდა¹⁴.

საქართველოს მთიანეთის გადარეკვითი და შინაალპური მესაქონლეობის გავრცელების ზონები, ზამთრის შეზღუდული საკვები მარაგის პირობებში, ძირითადად ნაკლებმომთხოვნი მსხვილფეხა მესაქონლეობის უპირატესი განვითარებით ხასიათდებოდა. მეწველი და მუშა პირუტყვის, აგრეთვე სასაპალნე და წვრილფეხა საქონლის მოვლა-მომშენებლობა აქ ადგილობრივი მურხანობის ინტერესებთან იყო შეხამებული. ამასთან ერთად, მესაქონლეობის ხვედრითი წონა განსაზღვრული იყო როგორც საოჯახო, ასევე სააღებშიცემო მოთხოვნილების მიხედვითაც¹⁵.

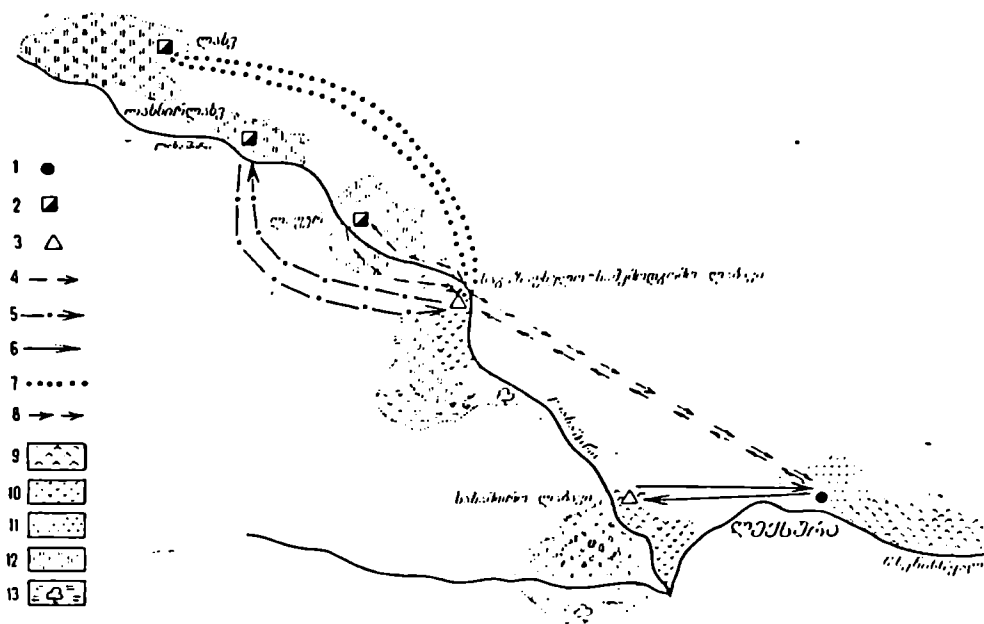
აჭარის, სვანეთისა და რაჭა-ლეჩხუმის მესაქონლეობის ხვედრითი წონა და მასშტაბები XIX ს. მეორე ნახევრისა და XX ს. დასაწყისში შემდეგ სურათს იძლევა¹⁶. შუამთის სოფლებში (ბალსკვემო სვანეთი, ქვემო რაჭა, მდ. აჭარისწყლისა და მისი შენაკადების შუაწელი) საშუალო შეძლების ოჯახი ინახავდა 5—10 მეწველ და მოზარდ პირუტყვს, 1—2 უღელ ხარს, 3—5 ცხვარს, 1 ცხენს და ა. შ. ამ კუთხეების მთამაღლის სოფლებში (ბალსზემო სვანეთი, მთარაჭა, აჭარის მთამაღალი) იმავე კატეგორიის მეურნეობაში მეწველი და მოზარდი საქონლის საშუალო რაოდენობა იზრდებოდა 15—20 სულამდე, მუშა პირუტყვი 1—2 უღელი ხარით იყო წარმოდგენილი, ხოლო წვრილფეხა საქონელი სვანეთში (კალა, უშგული, წვირმი და ა. შ.) 40—50 სულამდე აღწევდა. სპარასა და რაჭა-ლეჩხუმში საშუალო მეურნის თხა-ცხვრის რაოდენობა 15—20 სულს არ აღემატებოდა¹⁷ სასაპალნე საქონელი მთამაღლის სოფლებში ასევე 1—2 ცხენით, ჯორით ან სახედრით იყო წარმოდგენილი.

აღმოსავლეთ საქართველოს შუამთისა და მთამაღლის სოფლებში მსხვილფეხა და სასაპალნე საქონლის მოვლა-მომშენებლობას ისეთივე თანაფარდობა გააჩნდა, როგორც ეს დასავლეთ საქართველოს მიმართა აღნიშნული. მაგ., თუ ხევსურეთის შუამთაში (სოფ. გველეთი, დათვისი, ბარისახო, გუდანი, ბუჩუქურთა და ა. შ.) საშუალო შეძლების ოჯახი 8—10 მეწველ და მოზარდ პი-

რუკა № 10 ბოლქვი შესაქონლად (XIX ს. 30-იანი წლები)
 1. ბორჯომის რაიონი. 2. ზნობის რაიონი.

რუტყეს, 1—2 უღელ ხარსა და 1—2 ცხენსა და ჯორს ინახავდა, მთამალაში (სოფ. ხახმატი, აქე, როშკა, ქიშლა, ახიელი და ა. შ.) პროდუქტიული და მოზარდი საქონლის რაოდენობა იზრდებოდა 20 და ზოგჯერ 25 სულამდე. მუშა პირუტყვი აქაც 1—2 უღელი ხარით იყო წარმოდგენილი, ხოლო ცხენი და ჯორი 2—3 სულს არ აღემატებოდა. იგივე შეიძლება ითქვას ფშავსა და თუშეთზეც¹⁷. მსხვილფეხა საქონლის ხვედრითი წონის საშუალო მაჩვენებელი

სქემა 8. მთური მესაქონლეობა

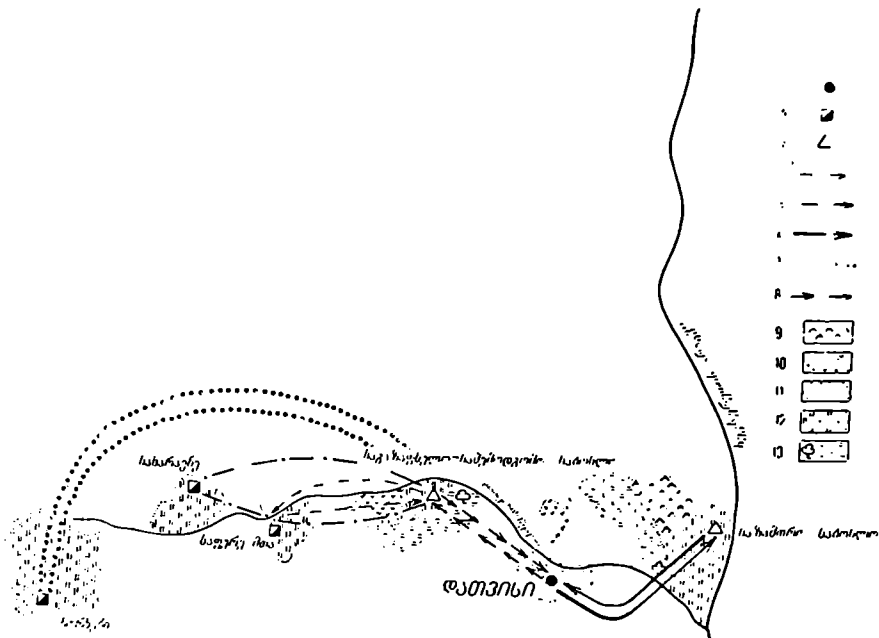
სოფ. ლექსურას პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების განლაგება და საქონლის მოძრაობა. 1. ძირითადი დასახლება. 2. სუბალპური და ალპური დასახლებანი. 3. პარალელური სამეურნეო ბაზები. 4. მეწველ საქონლის მოძრაობა. 5. მუშა პირუტყვის მოძრაობა. 6. უვეი და ახალმოზარდი საქონლის მოძრაობა. 7. წერილფეხა საქონლისა და ცხენის მოძრაობა. 8. ყველა სახის საქონლის მოძრაობა. 9. სახნავე-სათესები. 10. სათბობი. 11. სასოფლო საძოვრები. 12. საზაფხულო და საზამთრო საძოვრები. 13. ტყიან-ბუჩქნარი გასადევარი ქვემო სენათი, 1968 წელი.

რამდენადმე კლებულობდა ერწო-თიანეთისა და მთიულეთის იმ სოფლებში, რომელთაც არ გააჩნდათ სათანადო სათიბ-საძოვრები და საქონელს შორსმდებარე დაქირავებულ მთებზე მიერაკებოდნენ.

თუშეთი, ფშავი, მთიულეთი და ერწო-თიანეთი დიდ სხვაობას არ იძლეოდნენ მთური მეცხვარეობის მასშტაბებშიც. ქასავლეთ საქართველოს ანალოგიურად, შუამთაში საშუალო მეურნის ცხვრის რაოდენობა იშვიათად აღემა-

ტებოდა ერთ ათეულს, ზოლო მთამალაღში 15—20 სულს. სამაგიეროდ მთური მეცხვარეობის მხრივ დაწინაურებული იყო ხევსურეთი პირიქითი ხევსურეთის შუამთისა და ზოგიერთი მთამალაღის სოფლები (შატილისა და არხოტის თემი და სხვ.), რომლებიც სარგებლობდნენ ახლომდებარე სამხრეთის მზიანი სა-
 ორებით, 30—40 და ზოგჯერ 100-ზე მეტ ცხვარს ინახავდნენ. შატილში სა-
 შუალო შეძლების ოჯახი 30—40 ცხვარს უვლიდა, შემძლე — 100-ზე მეტს,
 ზოლო ღარიბს 10—15 ცხვარი მაინც უნდა ჰყოლოდა. ანალოგიური სურათი
 ჩანს არხოტში, ხახაბოში და ა. შ., სადაც შეძლებულ ოჯახში ცხვრის რაოდენ-
 ნობა ზოგჯერ 140 სულსაც აღწევდა.

მეცხვარეობის მხრივ დაწინაურებული ჩანს აგრეთვე მესხეთ-ჯავახეთისა
 და ქვემო ქართლის ზოგიერთი სოფელიც. თუ მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-

სქემა 4. მთური მესაქონლეობა

სოფ. დათვისის პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების განლაგება და საქონლის მოძრაობა.

1. ძირითადი დასახლება. 2. სუბალპური და ალპური დასახლებანი. 3. პარალელური სამეურნეო ბაზები. 4. მეწველი საქონლის მოძრაობა. 5. მუშა პირუტყვის მოძრაობა. 6. უვგი და ახალმოზარდი საქონლის მოძრაობა. 7. ცხვრისა და ცხენის მოძრაობა 8. ყველა სახის საქონლის მოძრაობა 9. სახნავ-სათესები. 10. სათიბები. 11. სასოფლო საძოვრები. 12. საზაფხულო და საზამთრო საძოვრები. 13. ტყიან-ბუჩქნარი გასადევარი. ხევსურეთი, 1975 წელი.

პომშენებლობით ეს კუთხეები დიდ სხვაობას არ იძლეოდნენ, მეცხვარეობას, ხევსურეთის ანალოგიურად, აქაც საკმაო ხვედრითი წონა ჰქონდა. ამასთანავე, მესხეთ-ჯავახეთის რიგ სოფლებში (ტობი, მუსხი, ტოლოში, ნაქალაქევი, მურჯახეთი, ბარალეთი და ა. შ.) მთური მეცხვარეობისას გამოყენებული იყო სოფ-

ლისპირა, სამხრეთის მზიანი საძოვრები, ე. წ. ყო რ უ ლ ე ბ ი, ხოლო ქვემო ქართლის სოფლებში (ბოლნისი, დარბაზი, ფოლადაური, შულავერი და ა. შ.) მესაქონლეობის ეს დარგი ტყე ი უ რ ი მ ე ც ხ ვ ა რ ე ბ ი ს სახით იყო წარმოდგენილი⁸. მესხეთ-ჯავახეთისა და ქვემო ქართლის ყორულებსა და სოფლის ახლომასლო ტყეებში ზამთრობით საშუალო შეძლების ოჯახს დაახლოებით 40—50-მდე სული ცხვრის გამოკვება შეეძლო, ზოგიერთი შეძლებული მეურნე კი 100-ზე მეტ ცხვარს აზამთრებდა.

ამრიგად, მთური მესაქონლეობის სამეურნეო-კულტურული და ეკონომიკური ასპექტების კლასიფიკაცია და ტიპოლოგიური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ მეურნეობის აღნიშნული ფორმა საქართველოს შუამთასა და მთამალაში ადგილობრივ სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობებისა და კულტურულ-ისტორიული ვითარების შესაბამისად, გადარეკვითი და შინაალური მესაქონლეობის უმთავრესი ქვესახეებით იყო წარმოდგენილი. გადარეკვითი მესაქონლეობის ვერტიკალურ-ზონალური ხასიათი ახლო მსგავსებას იჩენს ალპური მესაქონლეობის ზოგად თავისებურებებთან, თუმცა საქართველოს და კავკასიის სხვა კუთხეებში იგი სპეციფიკური ნიშნებითაც გამოირჩეოდა, რაც აქ მესაქონლეობა-მიწათმოქმედების სინთეზური კულტურის მაღალგანვითარებულ ფორმაში აისახა. გადარეკვითი მესაქონლეობის მიმართ ეს გარემოება ალპური მეურნეობის სტრუქტურულად მრავალფეროვანი საფეხურების დანიშნულებისა და გამოყენების პრაქტიკაში იყო ასახული. ასეთივე რეგიონული თავისებურებები გააჩნდა საქართველოსა და კავკასიის შინაალპურ მეურნეობასაც, რომელიც მთამალაის პირობებში მესაქონლეობის აშკარა დაწინაურებით გამოირჩეოდა.

საქართველოს მთიანეთის გადარეკვით და შინაალპურ მესაქონლეობაში წამყვანი იყო მსხვილფეხა საქონლის მომშენებლობა, რომლის ზვედრითი წონა, მეურნეობის აღნიშნული დარგის საერთო უპირატესობასთან ერთად, მთამალაში რამდენადმე იზრდებოდა. გარკვეული ადგილი ეკირა წვრილფეხა და სასაპალნე საქონლის მომშენებლობასაც, რომელთა მასშტაბებს ალპური მეურნეობის მოთხოვნებთან ერთად ამა თუ იმ კუთხის სათიბ-საძოვრებისა და სხვა საეარგულების ხასიათი განსაზღვრავდა.

ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. В. М. Шамилдзэ, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., 1979, с. 86; მისივე, К вопросу о формах скотоводства Грузии, ბენე, № 4, 1976, გვ. 51.

2. В. М. Шамилдзэ, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, с. 86.

3. იქვე, გვ. 86—87.

4. იქვე, გვ. 87. სეანეთის, ხეესურეთის და თუშეთის საზღვრულ საძოვრების მაღალი ზღვარი ზღვის დონიდან ზღუდავდა ალპური მეურნეობის ხანგრძლივობას და უარყოფითად მოქმედებდა საქონლის წველაზე. ამის გამო მეწველი საქონელი აქ ცალკე იყო გამოყოფილი და ალპების საშუალო და ქვემო ზოლში იდგა. ანალოგიური მდგომარეობა ჩანს ინგუშეთის ზოგიერთ მაღალმთიან ხეობაშიც. მოსახლეობის დაკვირვებით მეწველი საქონლის საძოვარი მხოლოდ იმ სიმაღლეებზე სასურველი, რომელზედაც ძროხა ზღვრის 100 დღის განმავლობაში საშუალოდ 1 ფუთ ერბოს და 3 ფუთ ყველს იძლეოდა (В. П. Христианович, Горная Ингушия. К материалам по экономике альпийского ландшафта, Тр. Сев.-Кавказк. ассоциацин НИИ, № 36, 1928, с. 114—116).

5. В. М. Шамилдзэ, დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

6. იქვე, გვ. 87—88.

7. იქვე, გვ. 88.

8. მ. შაკალათია, მესაქონლეობა მესხეთში, „მესხეთ-ჯავახეთი“, თბ., 1975, გვ. 66.
9. ვ. შამილაძე, მთური მესაქონლეობის საკითხისათვის საქართველოში, მაცნე № 3, 1968, გვ. 106—107; მისივე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 18.
10. გ. ჩიტაია, ზემო იმერეთი (ბაღდათის რაიონი), 1937 წ. ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიში, ენოქის მოამბე, II, 3, 1937, გვ. 338.
11. М. Н. Макалатия, Скотоводство в горной части Восточной Грузии, Автореф. канд. диссерт., Тб., 1975, с. 16—17.
12. В. Н. Геевский, О состоянии скотоводства в верховьях рек Терека и Белой Арагви, МУКЛЗПИСК, I, Тф., 1887, с. 275.
13. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, с. 91.
14. В. М. Шамиладзе, К вопросу о характере альпийского скотоводства в Грузии, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის კულტურისა და ყოფის საკითხები“, I, თბ., 1973, გვ. 20—21.
15. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 21; მისივე, К вопросу форм скотоводства Грузии, с. 52.
16. ვრცლად იხ. ვ. შამილაძე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 45—48, 50, 760; მისივე, მესაქონლეობა რაქა-ლერჩხუმში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, III, თბ., 1975, გვ. 7—9; მისივე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, იქვე, IV, თბ., 1976, გვ. 21—22.
17. 1843. წ. კაპერალური აღწერის მასალებით მთათუშეთის ზოგიერთ თემში მსხვილფეხა მესაქონლეობის მაჩვენებლები რამდენადმე ჩამოუვარდება ზემოთ განხილულ მონაცემებს. მაგ., საარქივო მასალებით წოვათაში ოჯახთა უმრავლესობა აშენებდა 1—4, ერთეული ოჯახები კი 5—6 სულ მსხვილფეხა საქონელს (სსცია, ფონდი 254, ანაწერი, 1, საქმე 2042, ფურც. 148). პირიქით თუშეთში საქონლის საშუალო სულადობა 7—9 სულამდე აღრიცხული, ზოლო მოსახლეობის უმნიშვნელო ნაწილში კი 10—20 სულამდე (იქვე, ფურც. III.). დაახლოებით ასეთივე სურათი ჩანს გომეწრისა და ჩალმა თუშეთის მიმართაც, თუმცა აქაურ შეძლებულ ოჯახში მსხვილფეხა საქონლის რაოდენობა 10-იდან 35 სულამდე იზრდება (იქვე, ფურც. 68, 196). უნდა ვივარაუდოთ, რომ წოვა თუშეთის მსხვილფეხა მესაქონლეობის ასეთი დაბალი მაჩვენებელი აღნიშუნლ პერიოდში ადგილობრივი მურწინების ტრადიციული საფუძვლების მოშლას უნდა გამოეწვია, რაც მოსახლეობის უმრავლესობის ბარში გადასახლებასთან იყო დაკავშირებული.
18. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, с. 93.

მთაბარული მესაქონლეობა — ტრანსჰუმანსო

საქართველოში მთაბარული მესაქონლეობის დაძახასათებელ ფორმებს სამეგრელოში, კახეთში, შიდა და ქვემო ქართლში, თუშეთში, ფშავში, ერწო-თიანეთში, მთიულეთში და ხევში ვხვდებით. მესაქონლეობის აღნიშნული ფორმა, ცალკე აღებული რეგიონალური სისტემის სახით, წარმოდგენილი იყო ძირითადი დასახლებებისაგან ტერიტორიულად მოწყვეტილი საქონლის ჯოგის, აგრეთვე ცხვრის ფარებისა და მოძველები პერსონალის მუდმივი მოძრაობით ცენტრალური და სამხრეთ კავკასიის საზაფხულო საძოვრებიდან, აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საგაზაფხულო-საშემოდგომო და საზამთრო საძოვრებისაკენ და, პირიქით. მესაქონლეობის ასეთი, მობილური ხასიათის მიუხედავად მთაბარობა სტრუქტურულად მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკურ და ორგანიზაციულ კავშირში იყო მიწათმოქმედებითა და მეურნეობის სხვა დარგებით დასაქმებულ ძირითად დასახლებებთან.

(მთაბარული მესაქონლეობის ძირითადი სამეურნეო ბაზები საქართველოს ზემოთ აღნიშნულ კუთხეთა სხვადასხვა ზონებში იყო განლაგებული.) ამ ბაზების სამეურნეო პროფილმა, ზონალურმა ფაქტორებმა და ტერიტორიულმა დამოკიდებულებამ საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებთან, რაც აპირობებდა საქონლის მოვლა-ბატონობისა და მესაქონლეობის შრომის ორგანიზაციის თავისებურებებს, განსაზღვრა ტრანსჰუმანეს უმთავრეს ქვეახეობათა სპეციფიკური ნიშნები?

ტრანსჰუმანსეს აღმოცენებისა და განვითარების ისტორიული პროცესიდან ჩანს, რომ საქართველოში ცნობილი იყო მესაქონლეობის აღნიშნული ფორმის ყველა უმთავრესი ქვეახეობა, რაც ძირითადი სამეურნეო ბაზების განლაგების მიხედვით აქ ბარის (აღმავალი), შუამთისა (შუალედი) და მთამალალის (დაღმავალი) მეცხვარეობისა და მესაქონლეობის სტრუქტურული კომპლექსების სახით იყო წარმოდგენილი.

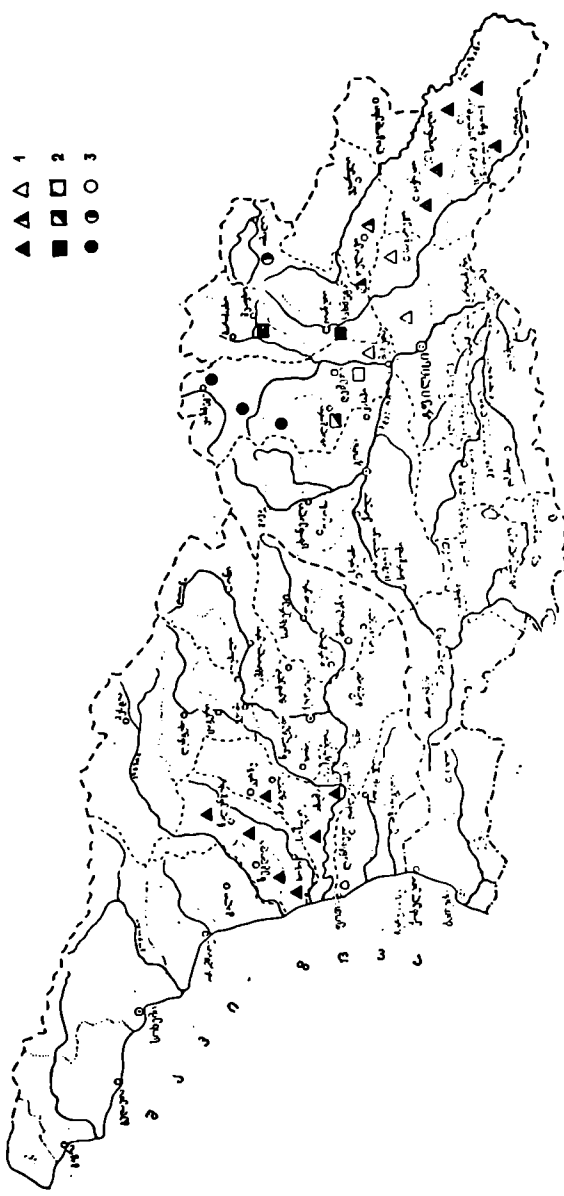
XIX ს. დასასრულსა და XX ს. დასაწყისში საქართველოს მთაბარული მესაქონლეობის ტიპოლოგიურ ქვეახეობათა შორის წამყვანი ადგილი შუამთის მეცხვარეობასა და მსხვილფეხა მესაქონლეობას ეჭირა. შუამთის მთაბარული მესაქონლეობის მკაფიო მაგალითს წარმოადგენს ერწო-თიანეთის (სოფ. მაგრანეთი, ქორანა, ორხევი, არტანი), მთიულეთის (სოფ. მლეთა, კაიშაური, ნადიბაანი), ხევისა (სოფ. კობი, აბანო, სიონი) და სამეგრელოს (სოფ. ფახულანი, მუყავა; ჭალი, კურზუ, ტალერი) მეცხვარეობა და მსხვილფეხა მესაქონლეობა, რომელთა ძირითადი სამეურნეო ბაზები განლაგებული იყო გადარეკვით მესაქონლეობის ზონაში და სამეურნეო პროფილთ მესაქონლეობა-მიწათმოქმედების შერწყმულ, სინთეზურ ფორმას წარმოადგენდა. მხოლოდ სამეგრელოში, სადაც ტრანსჰუმანსე მსხვილფეხა მესაქონლეობაზე იყო დაფუძნებული, წინამთიანი მოსახლეობის მეურნეობის პროფილი განსაზღვრული იყო მიწათმოქმედებით და მებღაღობით.

XVIII ს. დასასრულამდე საქართველოს მთაბარული მესაქონლეობის სა-
მეურნეო კომპლექსებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მთამალის მეცხეა-
რეობასაც, რომლის მთავარ, დამახასიათებელ ნიშანს ძირითადი სამეურნეო ბა-
ზის მთიან და უმთავრესად მალაღმთიან ზონაში განლაგება და აქედან გამომ-
დინარე მესაქონლეობის ორგანიზაციული გაძლიერების თავისებურებანი წარ-
მოადგენდა. მთამალის ტრანსჰუმანსეს განვითარება-გენეზისის სურათი მკა-
ფიოდ ჩანს მთათუშეთის მაგალითზე, სადაც ადრეულ შუასაუკუნეებში, მთუ-
რი მესაქონლეობის პირობებში შეზღუდული მეცხეარეობა განუწყვეტლივ
ეძიებდა გზებს აღმოსავლეთ საქართველოს საზამთრო საძოვრებზე გასასე-
ლელად⁵.

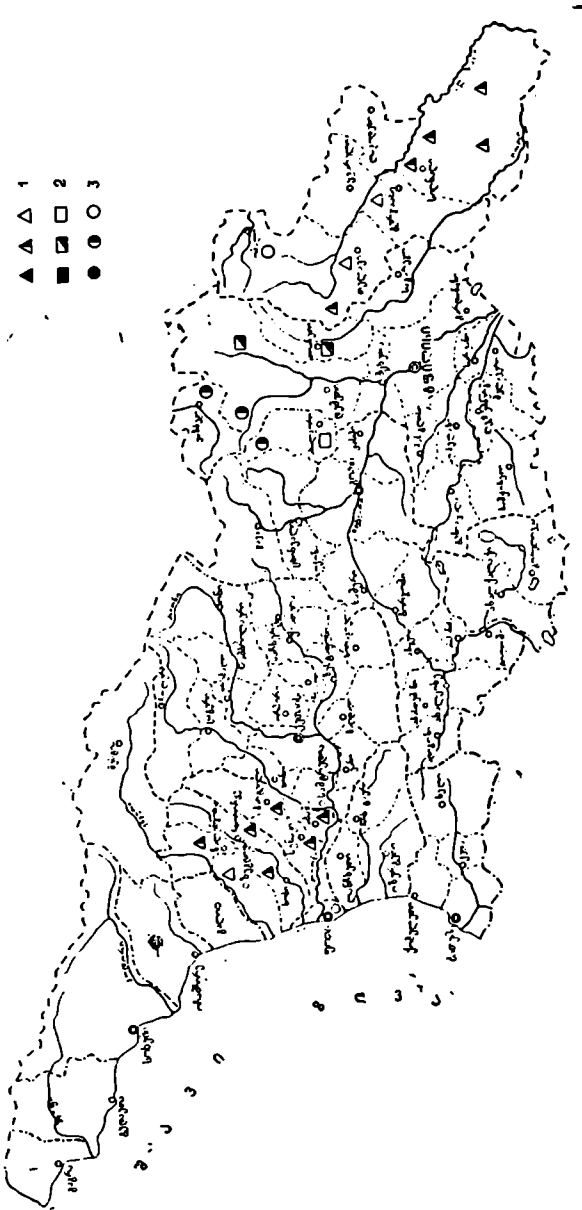
საქართველოში ძირძველი ტრადიციები გააჩნდა ბარულ მეცხეარეობასაც,
რომლის ძირითადი სამეურნეო ბაზები მიწათმოქმედების, მებაღეობისა და მე-
ვენახეობის უპირატესი განვითარებით, ტრადიციულად შიდა და ქვემო ქარ-
თლისა და კახეთის დაბლობზე იყო განლაგებული. აღნიშნულ ტერიტორიაზე
გასული საუკუნის დასასრულამდე შემორჩენილი მეცხეარეობა მთლიანად მდ.
მტკვრის, იორისა და ალაზნის აუზების საზამთრო და თრიალეთის საზაფხულო
საძოვრების რაციონალურ გამოყენებაზე იყო დამყარებული. გვიანფოდა-
ლურ ხანაში თუშების ჩასახლებით ალაზნის ხეობაში მათი მეურნეობა არსე-
ზით ცვლილებებს განიცდის. ძირითადი სამეურნეო ბაზების გადმონაცვლებით
მთამალლიდან დაბლობში, თუშთა მეურნეობა იწყებს ჩამოყალიბებას ბარული
მეცხეარეობის სახით, რაც გარკვეულ გავლენას ახდენს მათი სამეურნეო ყო-
ფისა და კულტურის უმთავრეს თავისებურებებზე⁶.

საქართველოს ტრანსჰუმანსეს სტრუქტურულ-ტოპოლოგიური ნიშნები და
თავისებურებები მიუთითებენ, რომ (მესაქონლეობის ამ ფორმის წარმოშობა
და განვითარება შეზღუდულ არეალში მიმდინარეობდა.) მესაქონლეობის
წლიურ ციკლში საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების ერთიანმა გამოყენებამ
და ძირითად სამეურნეო ბაზებში ბაგური მოვლა-პატრონობის გამორაცხვამ
თავისებური დალი დასევა არა მარტო მეურნეობის პროფილს, არამედ დასახ-
ლების სტრუქტურას, კარმიდამოს, საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს,
შრომის ორგანიზაციის ფორმებს მესაქონლეობაში და ა. შ. ბარის, შუამთისა და
მთამალის მთაბარული მეცხეარეობა და მესაქონლეობა ძირითად დასახლე-
ბებთან მხოლოდ ორგანიზაციული თვალსაზრისით იყო დაკავშირებული (სა-
ზამთრო და საზაფხულო საძოვრებზე ტრანსჰუმანსეს წლიურ ციკლს ოჯახის
ერთეული წევრები — მამაკაცები უძღვებოდნენ, რომლებიც ამ მიზნით
ოკათურისა და მონარეების შრომის ორგანიზაციის ფორმებში იყ-
ვნენ გაერთიანებული.)

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ტრანსჰუმანსეს ძირითადი დასახლებე-
ბის ბაზაზე მესაქონლეობის ორი დამოუკიდებელი ფორმის აღმოცენება, რაც
ოჯახის მუშახელს შორის შრომის დანაწილების თავისებურებებს იწვევდა/ბარ-
ში, შუამთასა და მთამალში მამაკაცთა ნაწილი დაკავებული იყო მთაბა-
რული მეცხეარეობით, ქალთა ნაწილი კი ბარული (ბარის), მთური გადარეკ-
ვითი (შუამთაში) და შინაალპური (მთამალში) მესაქონლეობით.) ამასთანავე,
მუშახელის ორივე კონტინგენტი მონაწილეობას იღებდა მემინდვრეობა-მევე-
ნახეობა-მებაღეობასა (ბარსა და შუამთაში) და სათიბ მეურნეობაში (მთამა-
ლსა და შუამთაში). საყურადღებოა აგრეთვე მთაბარული მესაქონლეობის
სხვადასხვა ქვესახეობისას პარალელური სამეურნეო ბაზების — კარეი|სა-
კარეების, ჟალონა||ლაკადების, საგაზაფხულო-საშემოდგომო სა-
ძოვრების — იაზდაგებისა და სხვ. სამეურნეო-ეკონომიკური გაძლი-

რუკა № 11. წინაარსული მესაქონლეობა (XIX ს. შორე ნახევარი) და ადრეული მესაქონლეობა. 1. ადრეული მესაქონლეობა და მესაქონლეობა. 2. შუალედი მესაქონლეობა და მესაქონლეობა. 3. დაღმართ მესაქონლეობა.

რუკა № 18. შიბარული შესაქონლეობა (XV ს. 80-იანი წლები)
 1. ადგილი მეტეაობა და შესაქონლეობა. 2. შუალედ მეტეაობა და შესაქონლეობა. 3. დამეალი მეტეაობა.

ლის თავისებურებები, რაც ასევე შრომის ორგანიზაციის გარკვეული ფორმების მეშვეობით ხორციელდებოდა.)

XIX ს. დასასრულს საქართველოს მთაბარულ მესაქონლეობაში ჯერ კიდევ შენარჩუნებული იყო მსხვილფეხა მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის ტრადიციულად მომდინარე პროფილი და მიმართულება. მეცხვარეობასა და მესაქონლეობაში მეწველი საქონლის ხვედრით წონას საყოველთაოდ ცნობილი თუშური და მეგრული ყველის დამზადების ტრადიციები განსაზღვრავდა, რომელთაც საოჯახო მოხმარებასთან ერთად ფართო საბაზრო დანიშნულებაც გააჩნდათ. (ნატურალური მეურნეობის პირობებში განსაკუთრებით მრავალმხრივი გამოყენება ჰქონდა მეცხვარეობის პროდუქტებს.) იგი არა მარტო აკმაყოფილებდა საკვებსა და ტანსაცმელზე მოთხოვნილებებს, არამედ მატყლის სახით კუსტარული შინამრეწველობის მასალასაც იძლეოდა. შინაწარმოების ნაწარმს — ხალიჩებს, ფარდაებს, ხურჩინებს, ნაბღებს, სხვადასხვა სახის შალეულსა და სხვ. ფართო მოთხოვნილება ჰქონდა ადგილობრივ ბაზრებზეც. ამასთანავე სოფლად სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებასთან ერთად ფეხს იკიდებდა სამრეწველო-სასაქონლო მიმართულებაც, რაც ძირითადად სასუქი და საკლავი საქონლის მომრავლებასა და მატყლის დამზადებას ითვალისწინებდა.

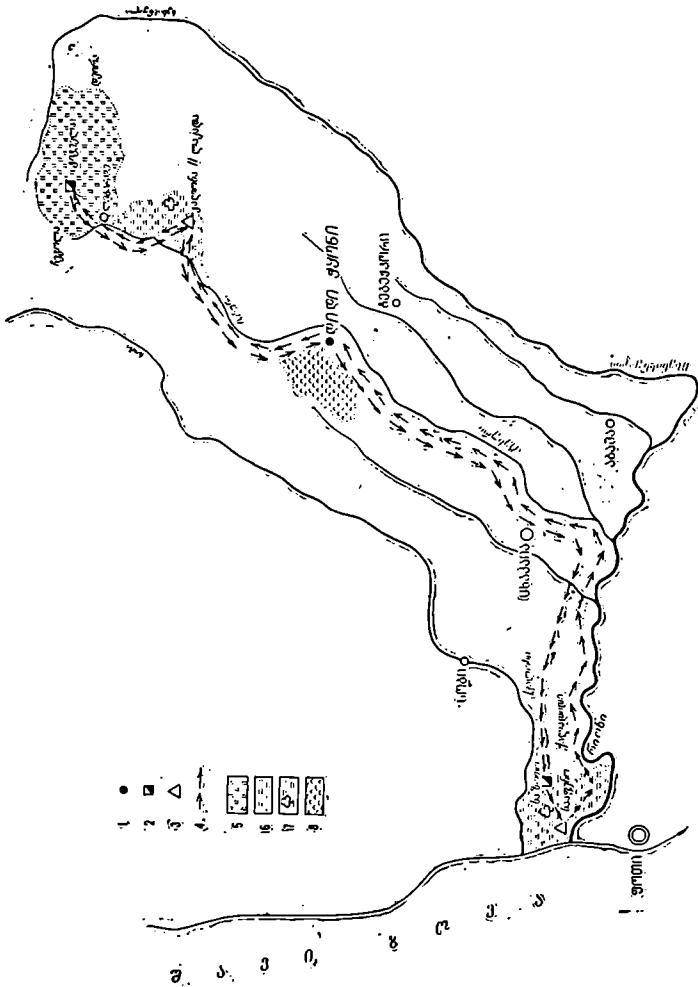
აღნიშნულ პერიოდში ქართველ მეცხვარეთა და მეჯოგეთა მსხვილ, კულაკურ მეურნეობებში წინა პლანზე სწორედ ასეთი ტენდენციები იყო წამოწეული, რაც მესაქონლეობის ამ ფორმის ფართო ექსტენსიურ მეურნეობად გადაქცევის აუცილებლობას იწვევდა. (ცხადია, ტრანსჰუმანსეს შორეული გადასვლებისას მნიშვნელოვანი ყურადღება ექცეოდა აგრეთვე სასაპალნე პირუტყვის მომშენებლობასაც, რომელიც ქართველ მეცხვარეებში ძირითადად მეცხენეობაზე იყო დაფუძნებული.)

(დასავლეთ საქართველოს მთაბარული მესაქონლეობის მიმართულება ასევე განსაზღვრული იყო ადგილობრივ სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობებით. კოლხეთის დაბლობის საზამთრო საძოვრების შეზღუდული ხასიათი გამოიციხავდა ფართო მასშტაბის მეცხვარეობასა და ადგილზე ძირითადად მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-მომშენებლობის სტიმულს იძლეოდა.) XIX ს. დასასრულსა და XX ს. დასაწყისში ჭანისწყლის, ხობისა და ტეხურის ხეობების საშუალო მეჯოგე-მესაქონლეები აშენებდნენ 50—80 სულამდე მსხვილფეხა საქონელს 30—32 მეწველი ძროხით, 3—5 ცხენით, რამდენიმე ათეული თხა-ცხვრით და ა. შ. ამავე ხეობათა, აგრეთვე ენგურის ზემოწყლის შეძლებულ მეჯოგეთა მეურნეობა მოითვლიდა 400—500 სულამდე მსხვილფეხა საქონელს, მათ შორის 80-მდე ხბოს, 300-მდე ძროხას, 50—60 ხარსა და 400 სულამდე თხა-ცხვარს. გარდა ამისა, აღნიშნულ ხეობათა სხვადასხვა სოფლებში ცნობილი იყო არაერთი მსხვილი მეჯოგე, რომლებიც აშენებდნენ 1000-მდე მსხვილფეხა და 2000-მდე წვრილფეხა საქონელს, 100-მდე ცხენს და ა. შ.¹⁰

მთაბარული მეცხვარეობის მასშტაბები კიდევ უფრო გაზრდილი იყო აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეობაში. ცხვრის ფარების რიცხვი და რაოდენობა განსხვავებული იყო არა მარტო ბარში, შუამთასა და მთამალაში, არამედ ამავე ზონების ცალკეული სოფლებისა და კომლების მიხედვითაც. მაგ., მეცხვარეობით დაწინაურებულ წოვა (თუშებში საშუალო მეურნის ცხვრის ფარა 300 სულს არ აღემატებოდა, პირიქით თუშეთში, გომეწარსა და ჩაღმაში კი ეს მაჩვენებელი დაახლოებით 100—200 ცხვრით იყო წარმოდგენილი) წოვა თუშეთი კიდევ უფრო დაწინაურებული ჩანს შეძლებული მეცხვარეების მხრივაც, რომელთა მეურნეობა ხშირად 2000-მდე და მეტ ცხვარს

მოითვლიდა (ბურკიშვილები და უშარაულები სოფ. ინდურთიდან, სულხანაურები სოფ. წაროდან და სხვ)¹¹.

ქართულ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ცნობილია დიდი ჭიჭურიანების, დიდი ვანანების, თბელანების, ჩაყანებისა და სხვ. დიდი ოჯახები, რომლებიც XX ს. დასაწყისში 2000-მდე ცხეარს, 50—100 ცხენსა და 7—12 ძროხას აშენებდნენ¹². მათულშეთის დანარჩენ თემებში იმავე კატეგორიის მეცხ-

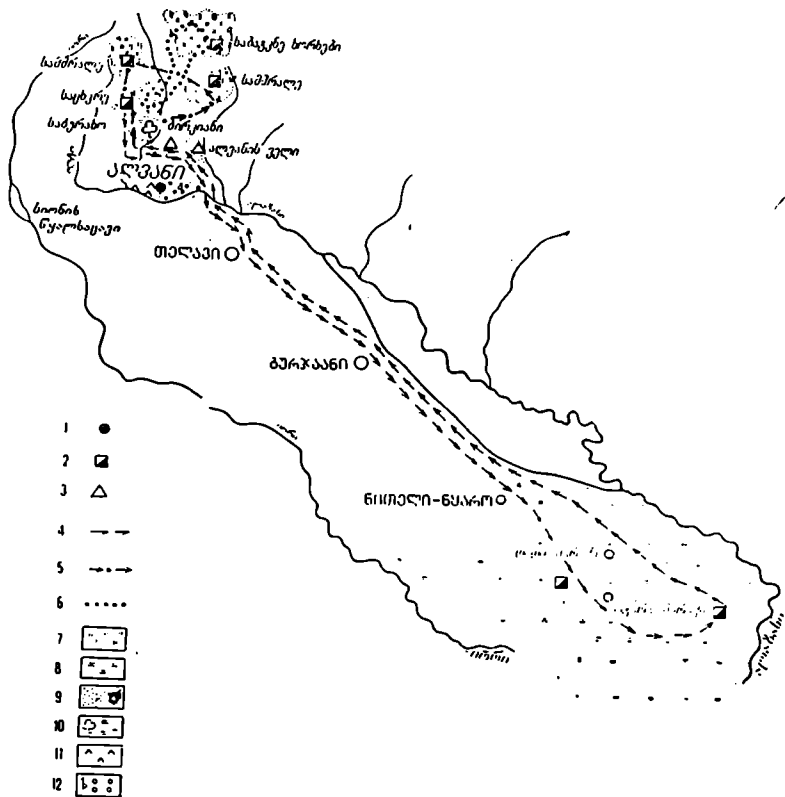

სურათი 5. შიდაკარლი მუხრანის რაიონის ტერიტორიის განაწილება და საქონლის მოძრაობა. 1. ძირითადი დისპლუსა. 2. საზღვრული და საზღვარი დასახლებანი. 3. პარალელური სამეურნეო ბაზები. 4. მსხვილფეხა საქონლის მოძრაობა. 5. საზღვრული საძოვრები. 6. საზღვარი საძოვრები. 7. ტყე-ბუნება გასაღებები. 8. სახე-საიესები. 1969 წელს.

ვარეთა ფარები იშვიათად აღემატებოდა 800—1000 სულს. ცროსახლეობის გარკვეულ ნაწილს საერთოდ არ გააჩნდა სამომთაბარო ცხერის ფარა და მთური

მესაქონლეობის პირობებში 2—3 ათეული ცხვრის შენახვით კმაყოფილდებოდა¹³.

ჩვენი საუკუნის მიჯნაზე მეცხვარეობის მასშტაბების საერთო ზრდასთან ერთად საშუალო, შეძლებულ და დიდფარიან მეცხვარეთა ფარები რამდენაღ-

სქემა ს. შთაბარული მეცხვარეობა

სოფ. ილვანის პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების განლაგება და ცხვრის მოძრაობა

1. ძირითადი დასახლება. 2. საზაფხულო და საზამთრო დასახლებანი. 3. პარალელური სამეურნეო ბაზები. 4. ყველა სახის ცხვრის მოძრაობა. 5. მშრალი ცხვრის მოძრაობა. 6. ბატენისა და ცხენის მოძრაობა. 7. საზაფხულო საძოვრები. 8. საზამთრო საძოვრები. 9. საზაფხულო-საშემოდგომო საძოვრები. 10. ტყიან-ბუჩქნარი გასაღვეარი. 11. სახნავ-სათესები. 12. ბალენეხები. კახეთი, 1971 წელი.

მე გაზრდილა. მაგ, წოვებში ამ პერიოდში საშუალო მეურნეს 700—800 სულამდე ცხვარი ჰყავდა, ხოლო 300-სულიანი ფარის პატრონი „კულდალად“ ით-

ვლებოდა. ამ პერიოდში საგრძნობლად გაზარდილა დიდფარიანთა (ცისკარი-შვილები, ჰუკობიშვილები, ბუჭურაულები და სხვ.) ცხვრის რაოდენობაც, რომელიც ზოგჯერ 5—10 ათას სულს აღემატებოდა. უთანაბრობა იყო აგრეთვე ფშავის, ხევის, მთიულეთის, ერწო-თიანეთისა და კახეთის მეცხვარეობაშიც. იორ-ალაზნის აუზის სოფლებში ბარულ მეცხვარეობას მხოლოდ გარკვეული კომლები მისდევდნენ, რომელთა ცხვრის ფარები იშვიათად აღემატებოდა 1000 სულს. მეცხვარეთა უმრავლესობას აქ 500—600-სულიანი ფარები ჰყავდა, მოსახლეობის დიდი უმეტესობა კი 1—2 ათეულ ცხვარს ფლობდა და ბარული მესაქონლეობის პირობებში უვლიდა მის¹⁴.

მოსახლეობის შედარებით მეტი ნაწილი იყო დასაქმებული მეცხვარეობით ხევში, ფშავსა და ერწო-თიანეთში, აგრეთვე პანკისის ხეობაში. საშუალო მეცხვარეთა ფარები აქ განსაზღვრული იყო 200—300 სულით, ხოლო შეძლებულ მეურნეთა ფარა ხშირად ჰქარბობდა 1500—2000 სულს. ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ხევში აღნიშნული კატეგორიის მეცხვარეთა შორის გამოირჩეოდნენ დიდ-ჩიკინთთა, ელგუჯანთთა, ბეკურენთთა, დიდ-ოდიენტთა, ლალიტენთა და სხვ. დიდი ოჯახები, რომელთა ცხვრის ფარები ხშირად 3000 სულამდე აღწევდა¹⁵. ამავე პერიოდში ფშავსა და ერწო-თიანეთში დაწინაურდნენ ერთეული კულაკური მეურნეობანი (ხუტურაულები, ჩარბოდაშვილები, ქუმისაშვილები, ნადირაშვილები და სხვ.), რომელთა საკუთრებაში ხშირად 5—10 ათასზე მეტი ცხვარი ირიცხებოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოს ცალკეული რეგიონების მეცხვარეობის ხვედრით წონასა და მასშტაბებზე საყურადღებო მასალებია დაცული საარქივო დოკუმენტებსა და ლიტერატურულ წყაროებში. 1843 წ. კამერალური აღწერის მონაცემებით მთა-თუშეთში აღრიცხული 86354 სული ცხვრიდან 57019 სული წოვებზე მოდიოდა. აქ მოსახლე 252 ოჯახიდან 12 კომლი ფლობდა 1000-იდან 2000-მდე ცხვარს, 20 კომლი 500—800-მდე, 32—300—400-მდე, 88—100—200-მდე, 57—40—100-მდე, 17 კომლი კი 30-ზე ნაკლებს¹⁶. პირიქით თუშეთში აღრიცხული 7466 სული ცხვრიდან ოთხი ოჯახი ფლობდა 400—500 ცხვარს, 10 კომლი—200—300, ხოლო 55 კომლი 100-ზე ნაკლებს. 220 ოჯახიდან 149 ოჯახზე საერთოდ არაა ნაჩვენები ცხვრის რაოდენობა¹⁷. ცალკეულ კომლთა ცხვრის სულადობა შესამჩნევ უთანაბრობას იჩენს აგრეთვე გომეწრის ხეობასა და ჩალმა თუშეთშიც¹⁸.

მართალია, კამერალური აღწერა არ იყო ზუსტი და უნაკლო, მაგრამ ამ ზოგადი სურათიდანაც ნათლად ჩანს წოვა თუშების საერთო დაწინაურება მეცხვარეობაში, აგრეთვე მოსახლეობის ქონებრივი დიფერენციაციის ხელშეწყობები სურათი¹⁹. ეს პროცესი კიდევ უფრო გაღრმავებული ჩანს 1876 წ. კამერალური აღწერის მასალებში, რომელის მიხედვითაც მთელი თუშეთის ცხვარი იმ დროს 172408 სულია და ოჯახზე საშუალოდ 175 ცხვარი მოდის. აქედან ყველაზე მეტი — 72420 სული წოვების საკუთრებაშია, რაც საშუალოდ ოჯახზე 232 სულს უდრიდა. მეორე ადგილი ფარსმის საზოგადოებას ეჭირა — 24015 სული, სადაც ოჯახზე საშუალოდ 187 სული ცხვარი მოდიოდა. მთათუშეთის ცხვრის ეს რაოდენობაც ოჯახებზე ძალზე უთანაბროდ იყო განაწილებული²⁰.

1886 წ. კამერალური აღწერის მასალებში მთათუშეთის ცალკეული თემების სამეურნეო პროფილი ზოგადაადა მითითებული. აღნიშნულია, რომ წოვასა და ფარსმას საზოგადოების სოფლები მესაქონლეობას მისდევდნენ, ხოლო ჩალმა-გომეწარისა და დართლოს საზოგადოება — მიწათმოქმედებას²¹.

იმავე კამერალური აღწერის მასალებზე დაყრდნობით, აღრიცხულია თიანეთის მაზრის სხვა კუთხეების ცხვრის რაოდენობაც. ფშავში აღნიშნულ პერიოდში აღრიცხული ყოფილა 71288 სული ცხვარი, ერწო-თიანეთში—29234 სული; მაზრაში შემავალ კახეთის სოფლებში — 1798 სული, ხოლო პანკისის ხეობაში — 4780 სული. ცხვრის ეს რაოდენობა უთანაბრად ყოფილა განაწილებული ცალკეულ საზოგადოებებზეც. მარტო არტნის საზოგადოებას ჰყოლია მთელი ფშავის ცხვრის ნახევარზე მეტი — 36758 სული, რაც კომლზე საშუალოდ 109 სულს უდრიდა. მთლიანად ფშავში საშუალოდ კომლზე 72 ცხვარი მოდიოდა, ერწო-თიანეთში — 21, კახეთში — 6, ხოლო პანკისში — 23 სული ცხვარი²². არაერთგზისაა მითითებული, რომ მთათუშეთისაგან განსხვავებით სხვა კუთხის კომლთა საკუთრებაში არსებული ცხვრის რაოდენობას საშუალო მაჩვენებელი არარეალურია, რამდენადაც აქ ცხვრის ფარები თავმოყრილი იყო ერთეული პირების საკუთრებაში. მაგ., არტნის საზოგადოებაში მეცხვარეობას მისდევდა 171 კომლი, ანუ მთლიანი მოსახლეობის 51%²³.

საინტერესო მასალებია დაცული ხევისა და მთიულეთის მეცხვარეობის ხვედრით წონასა და მასშტაბებზეც. ლიტერატურული წყაროებიდან ჩანს, რომ ფსანაურებიდან დარიალამდე მთის სოფლებში გასული საუკუნის ბოლოს 100 ათასი ცხვარი ითვლებოდა. თერგის აუზის თემებიდან აბანოს საზოგადოებაში აღრიცხული ყოფილა 6250 სული ცხვარი, რაც კომლზე 27 სულს უდრიდა, კობის საზოგადოებაში 8230 ცხვირიდან კომლზე 41 სული მოდიოდა, სიონში 14200 სულიდან — 76, სნოში 17600 სულიდან — 77, სტეფანწმინდაში 16250 სულიდან — 53. თეთრი არაგვის აუზის ცალკეულ თემებში ეს შეფარდება ასე გამოიყურებოდა: კაიშაურის სასოფლო საზოგადოებაში 18715 სული ცხვირიდან კომლზე საშუალოდ 74 სული ცხვარი მოდიოდა, ქვემო მღვთაში 4450 სულიდან — 32, ხოლო ნაღიბანთკარში 19220 სულიდან — 44²⁴.

ამიერკავკასიის გლეხთა ეკონომიური ყოფის ამსახველ მასალებში ჩანს აგრეთვე იორ-ალანის აუზის მეცხვარეობის ზოგადი მასშტაბებიც. მაგ., საკელე პერიოდში სიღნაღის მაზრის სოფლებში 249848 სული ცხვარი მოსახლეობის 19,2%-ის საკუთრებაშია. აქედან 15 სულამდე ცხვარი ჰყავდა მოსახლეობის 3,6%-ს, მთლიანად 1926 სული, 15—20-მდე — 3,5%-ს, მთლიანად 10625 სული, 5 — 100-მდე — 4,8%-ს, მთლიანად 35415 სული, 100—300-მდე — 5,6%-ს, მთლიანად 98433 სული და 300-ზე მეტი 1,7%-ს, მთლიანად 103380 სული²⁵. მეცხვარეობით დაწინაურებული ჩანს ქიციზის სოფლებიც, სადაც მარტო ბოდბეს საზოგადოებაში აღრიცხულია 31120, მალაროში 10839, ზემო მაჩხაანში 34009, ხოლო მირზაანში 12485 სული ცხვარი და ა. შ.²⁶.

(აღმოსავლეთ საქართველოს მთაბარულ მესაქონლეობაში გარკვეული ადგილი ეჭირა ცხენის მოვლა-მოშენებასაც, რომელიც მეცხვარეთა შორეულ მარშრუტებზე სატრანსპორტო ძალად იყო გამოყენებული. მეცხენეობის განვითარებით გამოირჩეოდა მთათუშეთი, სადაც დიდფარიან მეცხვარეთა ჯოგი 50—100 და ზოგჯერ 150 ცდიშერიძეები, ბუჭურაულები, ცისკარიშვილები, აზიკურები ს. ეთელტაში, საგირთასა და ინდურთაში, ცაძიკიძეები—ფარსმაში და ა. შ.) ცხენს მოითვლიდა (შეძლებულ მეცხვარეებს მთათუშეთში 20—30 ცხენი ჰყავდათ, ხოლო საშუალო კატეგორიის მეურნეობა 5—10 ცხენს მაინც გულისხმობდა. ერწო-თიანეთის, ფშავის, ხევის, მთიულეთისა და კახეთის დიდფარიან მეცხვარეებში ცხენის ჯოგი 50 სულს არ აღემატებოდა.) ასეთივე თანაფარდობით იყო შემცირებული მეცხენეობა აჭაურ შეძლებულ და საშუალო კატეგორიის მეურნეობებშიც. აღწერის მასალების მიხედვით, არაერთხელ

მეუთითებდნენ მეცხენობის მაღალ ხვედრით წონას ქართველ მეცხვარეებში, ხოლო ზოგჯერ მათეუშეთში მეცხენობას დამოუკიდებელ დარგადაც მიიჩნევდნენ²⁷. მართალია, ამ შემთხვევაში მათეუშეთის მეურნეობა გადაჭარბებულადაა შეფასებული, მაგრამ ცხენს ადგილობრივ მთაბარეულ მეცხვარეობაში მართლაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა.

(ამრიგად, მთაბარეული მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის სამეურნეო კომპლექსების კლასიფიკაცია და ტიპოლოგიური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ მესაქონლეობის აღნიშნული ფორმისათვის დამახასიათებელი უმთავრესი ნიშნები — ძირითადი სამეურნეო ბაზების გამორიცხვა საქონლის შოვლა-პატრონობის წლიური ციკლიდან, საქონლის ჯოგებისა და ცხვრის ფარების გასარეკად საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების თანმიმდევრული გამოყენება, მესაქონლეობით დასაქმებული პერსონალის შრომის გაერთიანება-ორგანიზაციის დამახასიათებელი თავისებურებანი და ა. შ. საქართველოსა და კავკასიის სხვა კუთხეების ბარისა და მთიანეთის სამეურნეო-ორგანიზაციული ერთიანობის პირობებში ჩამოყალიბდა)

(საქართველოს ტრანსპუმანსეს უმთავრესი ქვესახეობანი, ბარის, შუამთისა და მთამალის მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის სახით ძირითადი დასახლებების სამეურნეო პროფილის, მათი ზონალური განლაგებისა და საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებისადმი ტერიტორიული და მეურნეობრივ-ორგანიზაციული დამოკიდებულების ნიშნებით განისაზღვრა) განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ ქვესახეობათა შერწყმა საქართველოს ბარულ მესაქონლეობასთან, აგრეთვე მთიანეთის გადარეკვით მესაქონლეობასა და შინაალბურ მეურნეობასთან, რაც ერთი ძირითადი სამეურნეო ბაზის საფუძველზე მესაქონლეობის ორი — სტრუქტურულად და ტიპოლოგიურად დამოუკიდებელი ფორმის აღმოცენებისა და მათი მეურნეობის სხვა დარგებთან შერწყმის პირობებში შრომის დანაწილების გარკვეულ თავისებურებებს იწვევდა.

(საქართველოს მთაბარეული მესაქონლეობის, მეცხვარეობისა და მეცხენეობის მასშტაბები, ნატურალური მეურნეობის მოთხოვნებთან ერთად იმთავითვე ითვალისწინებდა ფართო სავაჭრო და სააღებშიცემო ურთიერთობას ქვეყნის შიგნით და გარეთ, რაც მსხვილი მეჯოგეობისა და ლიდფარიანი მეცხვარეობის სახით განსაკუთრებით დაწინაურდა XIX ს. ბოლოსა და XX ს. დასაწყისში)

ლიტერატურა და შენიშვნები:

1. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., 1979, с. 142.
2. იქვე, გვ. 142.
3. იქვე, გვ. 142—143.
4. ვ. შამილაძე, მცირე მომთაბარეობა საქართველოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, V, თბ., 1977, გვ. 22; მისივე, მესაქონლეობა სამეგრელოში, იქვე, II, თბ., 1974, გვ. 59—64.
5. ვ. შამილაძე, მცირე მომთაბარეობა საქართველოში, გვ. 20—24.
6. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 143. ახალ სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებში დამკვიდრებასთან ერთად თუშთა მეურნეობის პროფილი მიწათმოქმედებითა და მებაღეობა-მევენახეობით შეიცვალა, თუმცა თუშები წარმატებით განაგრძობდნენ მსხვილფეხა საქონლის მომშენებლობასაც, მით უმეტეს, რომ ბარად მუშა პირტუყვის ყოლას მიწათმოქმედების ინტერესებიც ითვალისწინებდა. ამასთანავე ქართლისა და კახეთის უმრავლესი სოფლებისაგან განსხვავებით, სადაც მსხვილფეხა საქონელს ბარის პირობებში უვლიდნენ, ალყანელი თუშები სარგებლობდნენ ალაზნის სათავეებში მეფის ხელისუფლების მიერ ნაბოძები ტბათანას საზაფხულო საძოვრებით

(იხ. Г. И. Радде, Хевсурия и Хевсури. Тф., 1881, с. 314, М. В. Мачабели, ЭБГК Тiftonского уезда Тиф., губ., МИЭБГКЗК, V, Тф., 1887, с. 324).

7. ვ. შ ა მ ი ლ ა ძ ე, მცირე მომთაბარეობა საქართველოში, გვ. 26—27; მოიკვე, მესაქონლეობა სამეგრელოში, გვ. 65; მისივე, მომთაბარე მეცხვარეობის ისტორიიდან საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბათუმის სამეცნ.-ეკლ. ინსტ. XIII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 1976, გვ. 84.

8. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 145.

9. იქვე, გვ. 146.

10. სამეგრელოს მსხვილფეხა მესაქონლეობის ხეიდრითი წონა და მასშტაბები სათანადო საეკონომიკური ეთნოგრაფიული მასალებით და ლიტერატურული წყაროებით (ა. ლამბერტი, დონ ქუზეპე ქუდიჩე მილანელი, ე. ბატონიშვილი, ი. მეუნარგია, კ. ბოროზდინი, რ. ერისთავი, გ. რადე, ე. ლაფროვი, დ. ნოსოვიჩი) განხილულია ადრე გამოქვეყნებულ ნაშრომში (ერცულაბ. იხ. ვ. შ ა მ ი ლ ა ძ ე, მესაქონლეობა სამეგრელოში, გვ. 55—65).

11. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 147.

12. Р. Л. Харадзе, Грузинская семейная община, I, Тб., 1961, с. 103—117.

13. მეცხვარეთა განმარტებით დამოუკიდებელ მეურნედ შეიძლება ჩათვალიყო ის პირი, რომელსაც თუნდაც 100 ცხვარი ჰქავდა. მანამდე იგი მწყემსად ითვლებოდა და თავისი ცხვრით დიდფარის მეცხვარეს ეკედლებოდა.

14. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 147.

15. Р. Л. Харадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 128—137.

16. სსცია, ფონდი 254, ანაწერი I, საქმე № 2042, ფურც. 68, 148.

17. სსცია, ფონდი 254, ანაწერი I, საქმე № 2042, ფურც. 68, III,

18. აღწერის მასალებით გომეწრის ხეობის 205 ოჯახზე აღრიცხულია 15022 სული ცხვარი. აქედან 97 ოჯახს საერთოდ არ გააჩნდა ცხვარი. თითო ოჯახია დასახელებული 300, 600, 800 და 1500 სული ცხვრით, 2 ოჯახი — 500 სულიანი, ხოლო 3 ოჯახი კი 400 სულიანი ფარით. მოსახლეობის დანარჩენი ნაწილიდან 49 ოჯახი ფლობდა 20—60 სულამდე ცხვარს, ხოლო 48 ოჯახი 100—200 სულს (სსცია, ფონდი 254, ანაწერი I, საქმე № 2042, ფურც. 68, 116). ასეთივე მდგომარეობაა ჩაღმა თუშეთის თემშიც. აქ აღრიცხული 6847 სული ცხვრიდან 43 ოჯახი ფლობდა 20—60-მდე ცხვარს, 22 ოჯახი 100-იდან 200-მდე, ხოლო სულ 5 ოჯახი 300—500-მდე ცხვარს. 150 ოჯახზე ცხვარი საერთოდ არაა აღრიცხული (იქვე, ფ. 196).

19. ა. შ ა ე ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, აღმოსავლეთ საქართველოს მეთაქონის ისტორიიდან. თუშეთი XVI—XIX სს. I ნახევარში, თბ., 1977, გვ. 67.

20. ერცულაბ. იხ. М. В. Мачабели, დასახ. ნაშრ., გვ. 461.

21. სსცია, ფონდი 254, ანაწერი 3, საქმე 1729—1760.

22. М. В. Мачабели, დასახ. ნაშრ., გვ. 460.

23. იქვე, გვ. 461.

24. В. Н. Геевский. О состоянии скотоводства в верховьях рек Терек и Белой Арагвы, МУКЛЗПИСК, I, Тф., 1887, с. 183. გეევსკის ცნობით, საეკლევ პერიოდში სნოში, ქარქუზში, ახალციხეში, სოფში, კაიშაურში და ყანოზში გამოირჩეოდა რამდენიმე დიდფარის მეცხვარე, რომელთა ფარები ხშირად 1—3 ათასამდე ცხვარს მოითვლიდა (იქვე, გვ. 283—284).

25. А. А. Аргутинский, ЭБГК Сигнахского уезда Тифл., губ., МИЭБГКЗК, IV, 2, Тф., 1886, с. 296.

26. იქვე, გვ. 362—363.

27. М. В. Мачабели, დასახ. ნაშრ., გვ. 435.

მომთაბარე მესაქონლეობა

XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში საქართველოს მომთაბარე მესაქონლეობის დამახასიათებელი ფორმები და სისტემები ძირითადად ქვემო ქართლში, კახეთში და სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს ბარისა და დაბლობის ზოგიერთ რეგიონში გვხვდება. აღნიშნული კუთხეების მომთაბარეთა ყოფისა და კულტურის ძირითადი ნიშნების ანალიზიდან ჩანს, რომ ისტორიულად საქართველოს (მომთაბარე მესაქონლეობა მოსახლეობის ცხოვრებისა და მეურნეობის წარმოების ნომადურ წესს გულისხმობდა, რომელიც არსებითად გამოიციხავდა მკვიდრ ბინადრობასა და მეურნეობის სხვა დარგების წარმოებას¹. ზამთრობით ქოჩადმავალი ტომები სამომთაბაროდ იყენებდნენ ქვემო ქართლისა და აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ სხვა საზამთრო საძოვრებს, აგრეთვე კოლხეთის დაბლობს — მდ. კოროხის, ჩოლოქისა და რიონის შესართავეებში, ხოლო ზაფხულობით გადადიოდნენ სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს საზაფხულო საძოვრებზე².)

საქართველოში მომთაბარე მესაქონლეობის სამეურნეო კომპლექსების გენეზისისა და განვითარების ისტორიული პროცესი თავისებური და სპეციფიკურია (ქვემო ქართლის, კახეთის თუ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში ადრე მომთაბარე „ელის“ ტომი³, ნაწილობრივ კი ქურთები და ხემშინები, გვიანფეოდალური ხანისათვის გადასული არიან ნახევრად მომთაბარე ცხოვრების წესზე, რის გამოც მომთაბარეობა საქართველოში ძირითადად ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეობის ტიპოლოგიური სახესხვაობითაა წარმოდგენილი, მიუხედავად ამისა, საქართველოში ქოჩადმავალი მესაქონლეობისათვის დამახასიათებელია ყველა ის თავისებურება, რაც სპეციფიკური იყო მთიანი ქვეყნების მომთაბარეობისათვის⁴, კერძოდ, დაბლობის საზამთრო საძოვრების ზოლში შედარებითი ბინადრობა და მიწათმოქმედებისა და მეურნეობის ზოგიერთი სხვა დარგის წარმოება, ზაფხულობით ექსტენსიურ მომთაბარეობასთან შეხამებით.)

საქართველოს ტერიტორიაზე ადრეულ ეპოქებში შემოსახლებულმა მომთაბარეთა მეურნეობამ ახალ სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებში გარკვეული ცვლილებანი განიცადა. ჩვენს პირობებში ისინი ბარისა და მთის საზამთრო და საზაფხულო საძოვრების მონაცვლეობით გამოყენებასა და ვერტიკალურ მომთაბარეობაზე გადავიდნენ, რაც ველის მომთაბარეობისაგან განსხვავებით, მრავალ ახალ თავისებურებას წარმოშობდა. სწორედ ეს დამახასიათებელი ნიშნები დაედო საფუძვლად შემდგომ მომთაბარეთა სამეურნეო ყოფისა და კულტურის ძირეულ გარდაქმნებსა და მომთაბარეობიდან ნაწილობრივ მკვიდრ სამიწათმოქმედო მეურნეობაზე გადასვლას⁵.

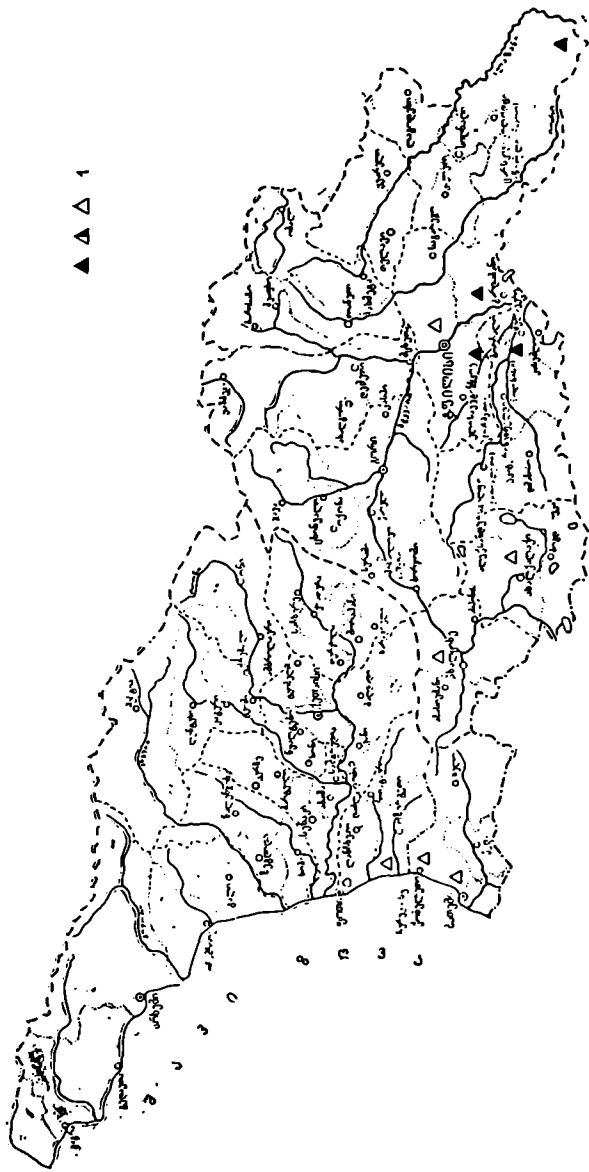
საქართველოს მომთაბარეთა საზამთრო ადგილსამყოფელს ყიშლადები წარმოადგენდა, რომელიც ბინადარ მესაქონლეთა საზამთრო საძოვრებისაგან განსხვავებით, საქონლის ჯოგებთან ერთად მომთაბარეთა დასახლებებით

იათალებით იყო წარმოდგენილი და მასში გაერთიანებული გარკვეული ჯგუფის— ელდაშიის სახით საძოვრის ცალკე უბანს ფლობდა) სავარაუდოა, რომ ქვემო ქართლისა და საქართველოს სხვა კუთხეების საზამთრობებზე აღრეულ ეტაპებზე ადგილი ექნებოდა მომთაბარეთა დასახლებების ინტენსიურ ადგილმონაცვლეობას, მაგრამ საზამთრო საძოვრების შეზღუდული ხასიათისა და საძოვრების გარკვეულ გაერთიანებებზე მიმდგრების გამო, ეს სეზონური ადგილმონაცვლეობა თანდათანობით იათალების ერთი ან უკიდურესად ორი გადაადგილებით ამოიწურებოდა.⁸

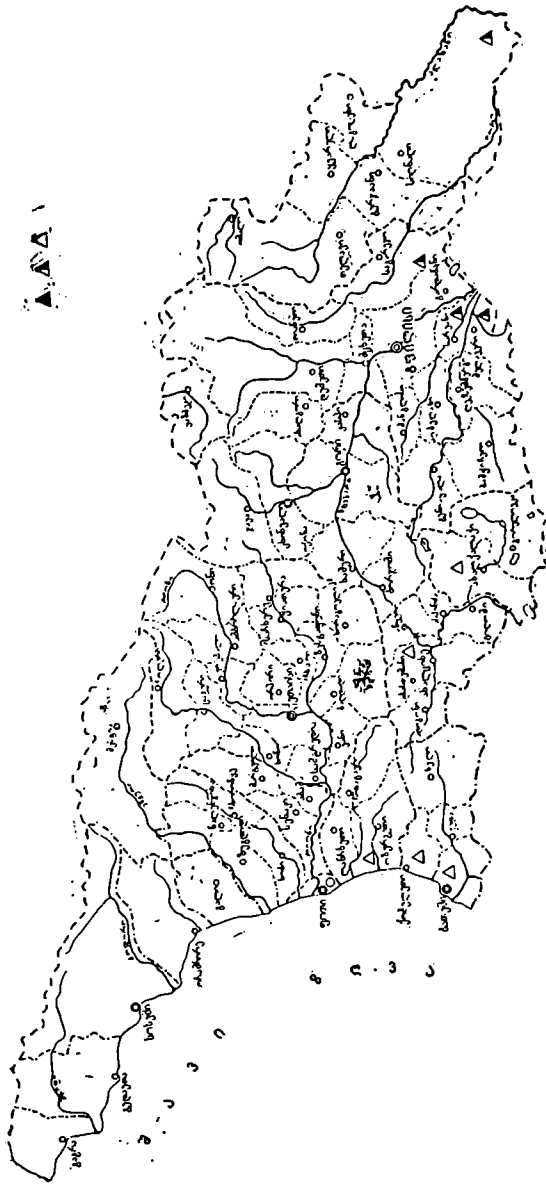
(ამიერკავკასიის სხვა კუთხეების მომთაბარეთა ანალოგიურად საქართველოს მომთაბარეთათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა იაზღაგებს, რომლებიც სავაზაფხულო და საშემოდგომო საძოვრების როლში გამოდიოდა. იაზღაგებამ მომთაბარეებს გამოყენებული ჰქონდათ ქვემო ქართლის წინამთიანი გორაკ-ბორცვიანი ველები, სადაც ისინი 10—15 დღის განმავლობაში ჩერდებოდნენ და საზაფხულო საძოვრის თოვლის საფარისაგან განთავისუფლებასთან ერთად საქონლითა და მოძრავი საცხოვრებლებით მთაში მიემგზავრებოდნენ⁷.)

მომთაბარე მესაქონლეთა საზაფხულო საძოვრებზე — იაზღაგებზე (ალპური საძოვრების ქვემო ზოლი) და იალაღებზე, ყიშლალებისა და იაზღაგების მსგავსად, ქოჩადმავალი მოსახლეობაც იყო წარმოდგენილი. აღნიშნული სპეციფიკის გამო მომთაბარეთა იალაღები დასახლების სტრუქტურისა და საძოვრების ექსპლოატაცია-გამოყენების თვალსაზრისით, ძირეულად განსხვავდებოდა მთური მესაქონლეობისა თუ ტრანსპუმანსეს დასახლებებისა და საზაფხულო საძოვრების ექსპლოატაციის ფორმებისაგან⁸. (მომთაბარეთა საზაფხულო დასახლებები ალაჩიხი და დაია ქოჩადმავალი მოსახლეობის იმავე გაერთიანებებზე იყო წარმოქმნილი, რომლის საფუძველსაც იათალები წარმოადგენდა.) მომთაბარეთა ეს ორგანიზაციულ-ეკონომიკური უჯრედიც საზაფხულო საძოვრების ცალკეულ უბნებს სავლადმოების სახით უწყვედა ექსპლოატაციას⁹.

XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში სამომთაბარო საძოვრების მკვეთრ შემცირებასა და მომთაბარეებში ქონებრივი დიფერენციაციის შემდგომ გაღრმავებასთან დაკავშირებით საქართველოს მომთაბარეთა ძირითადი ნაწილი, რომელსაც აღარ შეეძლო მომთაბარე მეურნეობის წარმოება, ნახევრად ბინადრული ცხოვრების წესზე გადასულ ქვემო ქართლის ყიშლალები და იაზღაგები, რომლებიც სამიწათმოქმედო მეურნეობის თვალსაზრისით ხელსაყრელი იყო, თანდათანობით მომთაბარე მესაქონლეთა ძირითად სამეურნეო ბაზებად გადაიქცა, სადაც მოსახლეობამ მესაქონლეობასთან ერთად ხელი მოკიდა მიწათმოქმედებისა და მეურნეობის სხვა დარგების წარმოებას¹⁰. ბინადარი ცხოვრებისაღმე ამ აშკარა ტენდენციების მიუხედავად, საქართველოს მომთაბარეთა რეველუციამდელი ყოფა მაინც ნახევრად მომთაბარეობის ტყვეობაში დარჩა¹¹. თუ ზამთრის პერიოდში იაზღაგებში დასახლებული მომთაბარეები აღარ ეწეოდნენ ქოჩადმავალ ცხოვრებას და საქონლის ჯოგს ყიშლალებზე ცალკეული პირების მეშვეობით უძღვებოდნენ, მაშინ ზაფხულის პერიოდში მომთაბარეთა ყოფა კვლავ ოჯახებით ადგილმონაცვლეობას გულისხმობდა. ნახევრად მომთაბარეთა ძირითადი სამეურნეო ბაზები ჯერ კიდევ არ იყო მკვიდრი სამიწათმოქმედო დასახლებები, რის გამოც მას, ბინადარი მოსახლეობის ძირითად სამეურნეო ბაზების მსგავსად, არ შეეძლო მესაქონლეობის სამეურნეო-ორგანიზაციული გაძლიერება სეზონურ ბაზებზე

რუკა № 18. მოხაზვარე მესაკონტროლო (XIX ს. მეორე ნახევარი)
 1. ნახევრად მშობობარე მესაკონტროლო.

რუკა № 14. მომზადებულია (XX ს. 80-იანი წლები)
 1. ნაყოფიერების მონიტორინგის რეზულტატები.

მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეობის სამეურნეო კომპლექსებს საკვლევ პერიოდში ამიერკავკასიის სხვა კუთხეებში უფრო კომპაქტური და ჩამოყალიბებული სახე გააჩნდა¹³. მკვლევართა უმრავლესობა ნომადური სამეურნეო ყოფის აშკარა მატარებლად ერევნის გუბერნიის ქუთთებს მიიჩნევდა, რომლებიც დიდი და პატარა რადიკლისა და სხვ. საზოგადოებების სახით, კეიტ-იანისისა და ალაგოზის საზაფხულოებსა და მდ. არაქსის საზამთრო საძოვრებზე მომთაბარეობდნენ¹⁴. (ამიერკავკასიის მომთაბარეთა უმრავლესობა ბინადარი ცხოვრების წესსა და ნახევრად მომთაბარულ სამეურნეო ყოფაზე იყო გადასული. ნახევრად მომთაბარული მესაქონლეობის ტიპურ წარმომადგენლად ითვლებოდნენ ჩობანკიარას საზოგადოების თათრები, რომლებიც XIX ს. დასასრულისათვის დასახლებული იყვნენ ერევნის გუბერნიის სოფ. ზემო და ქვემო კულუბეკლიუში, ილხორუხში და ეწეოდნენ მიწათმოქმედებასა და მებაღეობას¹⁴.)

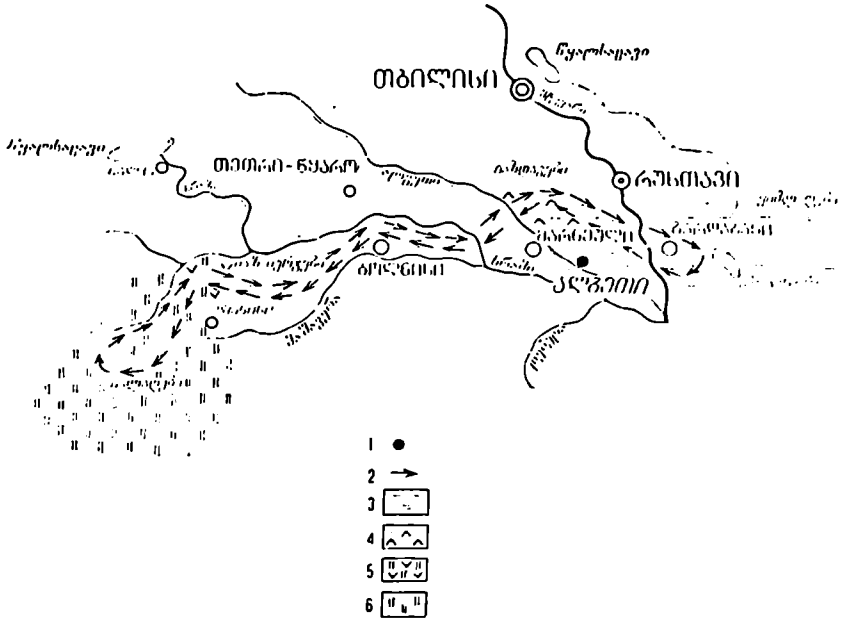
ნახევრად მომთაბარული ცხოვრების წესისა და სამეურნეო ყოფის მტკიცე ტენდენციები გააჩნდათ აგრეთვე ელისავეტპოლის გუბერნიის სოფ. ბოზანგალში, ჭირდახანში, კირიხლიში, ჭლოვდარლიში, ბაირამლიში, ოკსიუზლში, დალიარში და სხვ. დასახლებულ თათრებს¹⁵, აგრეთვე აზერბაიჯანის მთიანეთის სოფ. ბოზლუში, ზეილიკში და სხვ. დამკვიდრებულ ქუთთებს, რომლებიც მესაქონლეობასთან ერთად მიწათმოქმედებით, მებაღეობითა და მებოსტნეობითაც იყვნენ დასაქმებული¹⁶.

(საქართველოს მომთაბარე მესაქონლეობის პროფილისა და მიმართულების შესახებ წყაროები ძალზე ძუნწია. აღნიშნულ პერიოდში მომთაბარე მესაქონლეობა წარმოდგენილი იყო როგორც მსხვილფეხა, ასევე წვრილფეხა საქონლით, რომელთა შორისაც წამყვანი ადგილი პროდუქტიული მიმართულების ძროხეულისა და ცხვრის მოვლა-მოშენებას ეჭირა. გარდა ამისა, მომთაბარეები აშენებდნენ აქლემს, სახედარს, ცხენს და ნაწილობრივ კი კამეჩს. აქედან უპირატესობა ენიჭებოდა პროდუქტიულ საქონელს. მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის პროდუქტებს — რძეს, ხორცს, ყველს, მატყლს, ტყავსა და ა. შ., საოჯახო მოთხოვნილებასთან ერთად საბაზრო დანიშნულებაც გააჩნდა, რაც კიდევ უფრო მეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა აღნიშნული მიმართულების პირუტყვის მოშენებას.)

ხელშესახებად განსხვავებულია ამავე პერიოდის საქართველოს მომთაბარეთა მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის მოშენებლობის ხვედრითი წონა და მასშტაბებიც. (ქვემო ქართლის ნახევრად მომთაბარე სოფლებში მესაქონლეობის ფართო განვითარებით გამოირჩეოდა სოფ. ალგეთი, დარბაზი, ფანრანლო, სარჩალო, მულანლო) და ა. შ. საშუალო კატეგორიის მომთაბარე აშენებდა 10—15 მსხვილფეხა საქონელს, რომელშიც 8—10 მეწველი ძროხა ითვლებოდა. გარდა ამისა, მას ჰყავდა 1—2 უღელი ხარი. 1—2 უღელი კამეჩი, 80—100 ცხვარი და 1—3 ცხენი ან 1—2 აქლემი¹⁷. შექლებული შეურნის ჯოგი მოითვლიდა 20—25 მსხვილფეხა საქონელს, 4—5 წყვილ ხარს, 5—6 მეწველსა და ხარკამეჩს, 200—300 ცხვარს, 2—3 აქლემს და ა. შ. მდიდარი მომთაბარის მეურნეობა აღემატებოდა 1000 სულ ცხვარს (სულიმანოვები და სავკულოვები სოფ. ქურთლარიდან, ახმედოვები — ალგეთიდან, აიბოვები — ქაფანახჩიდან და ა. შ.), 50—60 მსხვილფეხა საქონელს, 8—10 წყვილ, ხარს, 10-მდე კამეჩს, 20—25 ცხენს, 8—10 აქლემს და ა. შ. ქვემო ქართლის მომთაბარეთა შორის აშკარად გამოირჩეოდა ლარიბი (2—3 ძროხა, 5—10 ცხვარი, 1—2 ხარი, 1 სახედარი და ა. შ.) და ულარიბესი ფენა, რომელსაც საერთოდ

არ გააჩნდა საქონელი და მდიდარ მომთაბარესთან მოჯამაგირედ იყო შეკედლებული¹⁷.

მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის რაოდენობა საგრძნობლად კლებულობდა იორ-ალაზნის აუზის მომთაბარეებში, რაც მათ განკარგულებაში არსებული იალაღების სიშორით და შეზღუდულობით უნდა აიხსნას. უმავე მიზეზებით იყო შემცირებული დასავლეთ საქართველოს მომთაბარეთა ჯო-

სქემა 7. მომთაბარე მესაქონლეობა

ს. ალგეთის სეზონური საძოვრების განლაგება და ნახევრად მომთაბარეთა მოძრაობა.

1. ნახევრად მომთაბარეთა დასახლება. 2. ნახევრად მომთაბარეთა სეზონური მოძრაობა. 3. უიშ-ლაღები. 4. იაზღაღები. 5. იაზ-იურტა. 6. იალაღები. ქვემო ქართლი, 1973 წელი.

გის შემადგენლობაც, რომელთა გასაქირს არა მარტო იალაღების, არამედ უიშლაღების უქონლობაც ემატებოდა. კახაბრის ველსა და კოლხეთის დაბლობზე ქუთ და ხემშინ მესაქონლეებს ჯოგში საშუალოდ 8—10 მსხვლფეხა საქონელი, 1—2 ხარი, 80-მდე ცხვარი და 1—2 ცენი ჰყავდათ. რაოდენობრივად შემცირებული იყო შეძლებული მომთაბარის საქონლის რიცხვიც, რომელთა ფარა იშვიათად სჭარბობდა 1000 სულს. ასეთი მრავალრიცხოვანი ფარები ამ რეგიონში არც საზაფხულო და არც საზამთრო საძოვრებზე არ გაიმართებოდა¹⁸.

საქართველოს მომთაბარე მესაქონლეობის ხვედრითი წონისა და მასშტაბების შესახებ წყაროები ზოგადი ხასიათისაა. მაგ., ლიტერატურაში მოცემულია ქვემო ქართლის მომთაბარეთა ძირითადი რეგიონის — ბორჩალოს მაზრის საქონლის საერთო რაოდენობა, რომლის მიხედვითაც აქ მთლიანად აღრიცხულია 134073 სული მსხვილფეხა და 413454 წვრილფეხა საქონელი,

5. ვ. შამილაძე, მომთაბარეობის აღმოცენებისა და განვითარების ზოგიერთი თავისებურების შესახებ კავკასიაში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, VII, თბ., 1979, გვ. 68.

6. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, с. 192—193.

7. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

8. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 193—194.

9. იქვე, გვ. 194.

10. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 194. აღნიშნულ პერიოდში საზამთრო საძოვრების — ყივლაღების ტერიტორიაზე მოხდა აგრეთვე ანატოლიაში მომთაბარე მეყოფეთა მასობრივი დასახლება (X. de Planhol, Geographi, Politic and Nomadisme, ISSJ, UNESCO, XI, № 4, 1959, p. 256).

11. ითვალისწინებდა რა მომთაბარეთა მეურნეობის მოწესრიგების აუცილებლობას, ილია ჭავჭავაძე ამჩნევდა, რომ ცარიზმის ხელისუფლებას ამ პრობლემის რეალური გადაწყვეტის საშუალებანი არ გააჩნდა. ამევე დროს იგი „ელის“ ტომთა მოხეტიალე ცხოვრებას ნაწილობრივ მომთაბარეობის შინაგანი ბუნებითაც ხსნიდა. „ჩვენებური თათარი უფრო ეული კაცია, ვიდრე ფეხ-მოკიდებული მკვიდრი ბინადარი — წერდა იგი. — ადგილიდან ადგილზე გადასვლა, ერთი ბინიდან აყრა, მეორეზე ხელახლა დაბინავება არამეთუ ეადვილება, თითქმის ჩვეულებად აქვს გამხდარი. ეს გაადვილებული აყრა-დაყრა ხშირად იქამდე მიდის, რომ მთელი სოფელი დღეს რომ აქ არის, ხელ იმ ადგილას სოფლის ნატამალიც არ ჩანს, აყრილა და სხვაგან გადასულა დედა-ბუღიანად... თათარი უფრო მწყემსია, გარეთ მთარული, ვიდრე შინ მჭრომი მუშეკაცი. თათარი მწყემსად გადის მთელი თავისის სახლობით, წერილი შეილთი, დედა-წულთი. საცა სამწყესოს საძოვარია იქ მისი ბინა“ (ილია ჭავჭავაძე, საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაკლი და მისი ეკონომიური მიზეზები, თბ., VI, თბ., 1956, გვ. 217).

ილია ჭავჭავაძის ეს შეხედულება ჩვენს პირობებში მომთაბარეობის ზოგადი შეფასების თვალსაზრისით იქცევა ყურადღებას.

12. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XX в., Л., 1949, с. 66, 95.

13. В. Ф. Каменский, Кёйты-Яныхские эйлаги Новобаязетского уезда Эриванской губ., МУКЛЗПИСК, I, Тф., 1887, с. 320—321; А. А. Калантар, Алагезские летние пастбища Александропольского и Эчмиадзинского уездов Эриванской губ., МУКЛЗПИСК, III, Тф., 1895, с. 15, 24—26.

14. А. А. Калантар, დასახ. ნაშრ., გვ. 15—20.

15. Х. А. Вермишев, Джейранчельские зимние пастбища Элисаветопольского и Казахского уездов Элисаветопольской губ., МУКЛЗПИСК, II, Тф., 1890, с. 169—170.

16. А. С. Букшпан, Азербайджанские кудры, Баку, 1932, с. 15, 19.

17. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 195.

18. იქვე, გვ. 195—196.

19. А. Д. Ерицов, ЭБГК Борчалинского уезда Тифл., губ., МИЭБГКЗК, VII, Тф., 1887, с. 481—482.

20. А. А. Аргутинский, Скотоводство в Борчалинском уезде Тифл., губ., КСХ, № 91, 1895, с. 1553. პ. ვოზიანოვი ასახელებს მომთაბარეთა გაერთიანების საქონლის საერთო რაოდენობას, სადაც 8—10 ოჯახი შედიოდა. რამდენადაც ასეთი გაერთიანება საშუალო კოტეგორიის მომთაბარეთა თავშეყრას გულისხმობდა, გაერთიანების მთლიანი საქონლიდან ოჯახზე საშუალოდ მოდიოდა 10—15 მსხვილფეხა საქონელი, 30—40 ცხვარი, 1—2 ხარი და ა. შ. (П. И. Возианов, Данные по скотоводству в Борчалинском уезде, КХ, № 29, 1894, с. 509). ვოზიანოვის მითითებული აქვს დიდფარიანი მომთაბარეებიც, რომელთაც 1000 სულზე მეტი ცხვარი გააჩნდათ (იქვე, გვ. 510).

მესაქონლეობის მარშრუტები

საქართველოს მსხვილფეხა მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის ტიპოლოგიურად მრავალფეროვანი ფორმებისა და სისტემების სამეურნეო-ეკონომიკური და ორგანიზაციული გაძღოლის საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქონლისა და ცხვრის გადასარეკ ტრადიციულ მარშრუტებს. ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონებსა და ზონებში განლაგებული ბარული, მთური, მთაბარული და მომთაბარე მესაქონლეობის სტრუქტურულად რთულ სისტემათა ძირითადი დასახლებების, სეზონური საძოვრებისა და სამეურნეო ბაზების დამაკავშირებელი ეს უმთავრესი არტერიები, მესაქონლეობის აღნიშნულ ფორმათა ტიპოლოგიური სახესხვაობის შესაბამისად განსხვავებული მანძილით, აღნაგობით, ფუნქციებითა და დანიშნულებით ხასიათდებოდნენ. თუ მთური მესაქონლეობის მარშრუტები შუამთის ზონიდან მთიანეთისაკენ გაზავალ ხეობათა შიგნით მდებარე გზა-ბილიკებს მიუყვებოდა, ძირითადად 1—2 დღის სავალს არ აღემატებოდა და რამდენადმე რთული ხასიათის სადგომებს არ საჭიროებდა¹, მაშინ კავკასიის სხვადასხვა კუთხეში მდებარე საზამთროებიდან მთიანეთის საზაფხულოებისაკენ, სხვადასხვა ქვეყნისა და ხალხების ტერიტორიაზე გამავალი, მთაბარული მესაქონლეობის ტრასები ხშირად 20—25 დღის სავალს აღწევდა და გზის გარკვეულ მონაკვეთებზე მეტნაკლებად კომპლექსური ხასიათის ღამისათევების გამართვას მოითხოვდა². ამავე დროს ეს მარშრუტები ძირითადად საქართველოს ბარისა და მთიანეთის, აგრეთვე კავკასიის სხვა ხალხებთან საურთიერთო სამომოსვლო გზებსა და უღელტეხილებს გასდევდა, თუმცა გარკვეულ მონაკვეთებზე იგი მხოლოდ საქონლის ჯოგებისა და ცხვრის ფარების სეზონური მოძრაობის სპეციფიკის გათვალისწინებით იყო გაკვალული.

XIX ს. მეორე ნახევრისა და XX ს. დასაწყისის საქართველოს ბარის სამეურნეო პროფილის სპეციფიკისა და მესაქონლეობის დაბალი ხვედრითი წონის გამო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის საკლასიფიკაციო სისტემაში ბარული მესაქონლეობის მარშრუტები ძალზე მკრთალადაა წარმოდგენილი, სოფლისა და მის ახლომდებარე ჭალისპირებში, სახნავ-სათესებზე; ანეულ და ნასვენ სავარგულებზე თუ ტყიან-ბუჩქნარ საძოვრებზე, სოფლის გაერთიანებულ ნახირსა და ცხვრის ფარებს ძირითადად სასოფლო გზა-ბილიკებითა და ორღობეებით მიერეკებოდნენ, რომელთა რუკაზე გატანა პრაქტიკულად შეუძლებელია. ეს ბილიკები გარკვეულად გეზს იცვლიდა სოფლად ხენა-თესვის დაწყებისა და ბად-ვენახებისა თუ სათიბების დაცვასთან ერთად, თუმცა ამ შეშთხვევაშიც, ამ მიზნით, იგივე სასოფლო სამომოსვლო გზები იყო გამოყენებული. ამდენად ბარული მესაქონლეობის პირობებში მეტნაკლებად დადგენილი და განსაზღვრული მესაქონლეობის მარშრუტები იშვიათობას წარმოადგენდა.

საქონლის გადასარეკ გზა-ბილიკთა შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანი მთური მესაქონლეობის მარშრუტები გახლდათ. სვანეთის, რაჭა-ლეჩხუმის, აჭარის, მესხეთ-ჭავჭავეთის, მთიულეთის, ფშავ-ხევსურეთის, ხევისა თუ თუშეთის შუამთისა და მთაძალის სოფლებიდან ხეობათა სათავეებში მდებარე საზაფხულო საძოვრებისაკენ ურიცხვი გზა-ბილიკები გადიოდა, რომლებზედაც ცალკეული სოფლებისა თუ ხეობების გაერთიანებულ ნახირს მიერეკებოდნენ. კერძოდ, მთარაქის სოფელ კიორადან და ღებოდან რიონის სათავეების საზაფხულო საძოვრებისაკენ გამავალი სარწივისძირის გზა მდ. რიონის სანაპიროებს მიუყვებოდა. გაივლიდა თევრეშოს, ჩვეშოს, ბრილს, ზოფხითოსა და სარწივისძირში გადადიოდა. ამ ძირითადი გზიდან უხვევდა აგრეთვე ტრასა შუკაქალის. საზაფხულო საძოვრებისაკენ, რაც ადგილზე შუკაქალის გზის სახელწოდებით იყო ცნობილი.

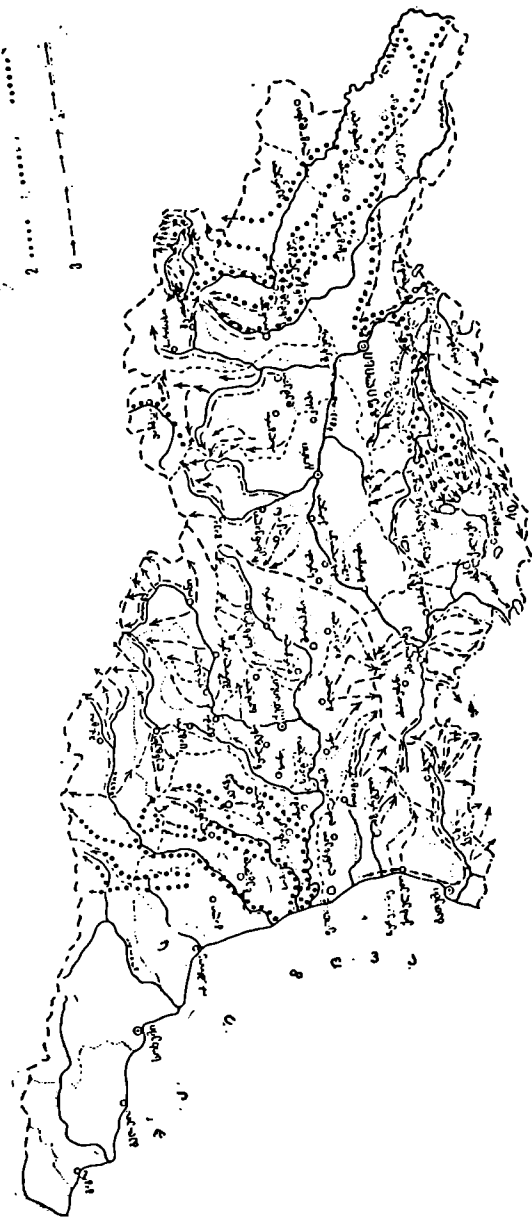
ასეთივე მოკლე მარშრუტებით მოძრაობდნენ აჭარაში ჭვანის ხეობის მესაქონლეებიც, რომელთაც საზაფხულო საძოვრები თავინურისა და ძელგორის მთაზე ედოთ. აქაური ნახირი მიუყვებოდა მდ. ჭვანისწყლის სანაპიროებს, გაივლიდა წყლისაყარს, ნღვარევეს, ძელგორსა და თავინურის გზით საზაფხულო საძოვრებზე გადიოდა. რა თქმა უნდა, შეუძლებელია კონკრეტულად ჩამოვთვალოთ მთური მესაქონლეობის ყველა ეს მარშრუტი, მაშინ, როდესაც მარტო მთა აჭარის სტრუქტურულად რთულ სამეურნეო კომპლექსებში საქონლის გასარეკთა ჩაოღენობა სამ ათეულზე მეტ გზა-ბილიკს მოითვლიდა.

მტკიცედ განსაზღვრული და დადგენილი იყო საქართველოს ბარის საზამთროებიდან ალპურ საძოვრებამდე გადაჭიმული მთაბარული და მთაბარი მესაქონლეობის მარშრუტები, რომლებზედაც ადრე გაზაფხულსა და გვიან შემოდგომაზე საქონლისა და ცხვრის ურიცხვი ჯოგები და ფარები მოძრაობდნენ. საკვლევე ჰერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის საზამთროებიდან თრიალეთისა და ცენტრალური კავკასიონის საზაფხულო საძოვრებისაკენ ცხვრის გადასარეკი ორი ძირითადი ტრასა გადიოდა, რომელთაც გარკვეულ უბნებზე ცალკე განშტოებები გააჩნდათ.

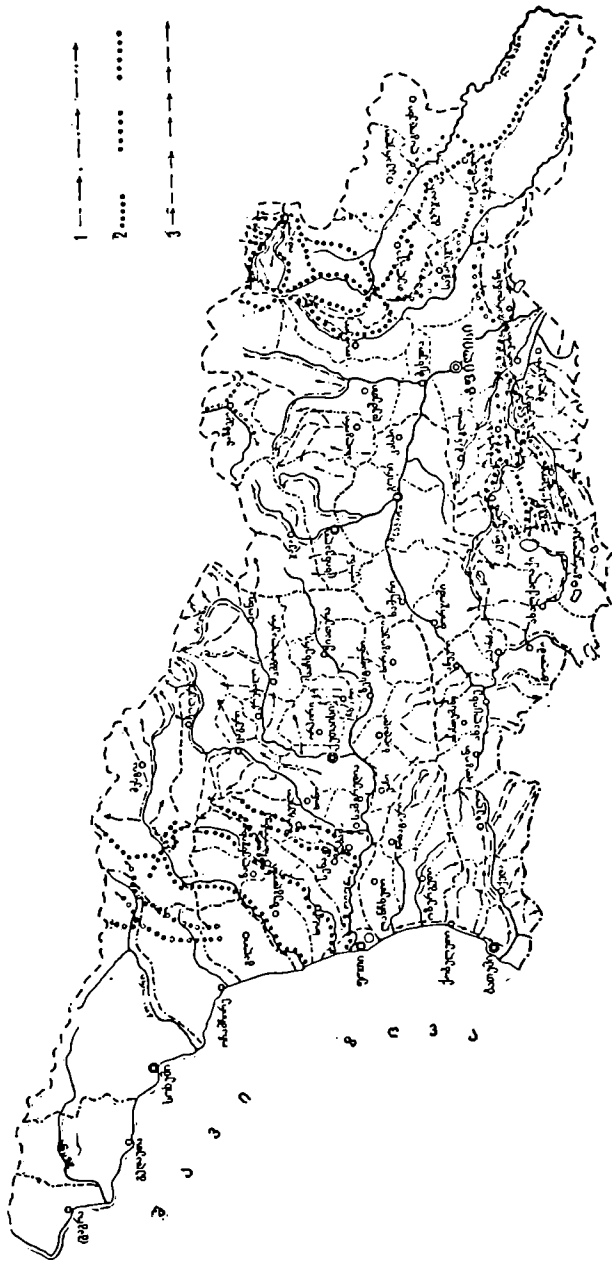
პირველი მარშრუტით, ანუ თრიალეთის გზით შირაქის, ელდარის, სამუხის, ტარიბანას, ნაზარლებისა და სხვა საზამთრო საძოვრებიდან თრიალეთის საზაფხულო საძოვრებისაკენ მეცხვარეები ფარებს მიერეკებოდნენ წითელწყაროს, თავწყაროს, ლაკებს, შიბლიანის, სამგორის, რუსთავის, იაღლუჯას, მარნეულის, სანდარას, წინწყაროს, თეთრიწყაროს, ბენდიყელის, გოხნარისა და წალკის გავლით, საიდანაც ისინი აღიოდნენ ჭოჭიანში და ნაწილებოდნენ თრიალეთის საზაფხულო საძოვრების სხვადასხვა უბნებზე — ფარავნის, საღამოსა და ტაბაწყურის ტბების მიმართულებით⁵. ჩათმის მიდამოებიდან რუსთავამდე ცხვარი ამოდიოდა ბერებისწყლის გზით — დონღუზდარას, ბერებისწყლის, აჯიას, ჭანგირსუსა და ყარადღუზის გავლით, შემდეგ კი უერთდებოდა თრიალეთისაკენ მიმავალ მთავარ ტრასას. დმანისის მიმართულებით მიმავალი ცხვარი მარნეულამდე მოდიოდა ზემოთ აღნიშნული მარშრუტით, აქედან კი ვარდისუბნის გზით გადიოდა ბოლნისში, ვარდისუბანსა და დმანისში, საიდანაც ფარები ჭავჭავთის ქედის საძოვრებზე გადაჰყავდათ.

მეორე მარშრუტით, ანუ მთათუშეთის გზით აღნიშნული საზამთროებიდან ცენტრალური კავკასიის საზაფხულო საძოვრებისაკენ ცხვრის ფარებს მიერეკებოდნენ წითელწყაროს, თავწყაროს, წნორის წყლის, გურ-

- 1. მთელი ტერიტორიის მარშრუტი
- 2. მთავარი გზები
- 3. მთავარი მდინარეები

რუკა № 15 მესაქონლეობის მარშრუტები (XIX ს. შერე ნახევარი)
 1. მთელი ტერიტორიის მარშრუტი. 2. მთავარი გზები. 3. მთავარი მდინარეები.

რუკა № 16. შესაქონლეობის მარშრუტები (IX ს. 80-იანი წლები)
 1. მთური შესაქონლეობის მარშრუტები. 2. შიდაჩრდილ შესაქონლეობის მარშრუტები. 3. შიდასამხრეთ შესაქონლეობის მარშრუტები.

ჯანის, აკურას, წინანდალის, კონდოლის, თელავის, რუისპირის, ველისციხის, იყალთოს, ხოდაშენისა და ალვანის გავლით. აქედან მეცხვარეები გადიოდნენ წინა გორის, ქოჩადალის. ქოჩადალის ხევის, ლამაზურის გორის, იწურიყინ-ჩოს, რკინის მთის, წიფლოვანის ხევის, კუპრაბალინჩოს, მაჟორის უღელტეხილის, პატარა წიფლოვანის ხევისა და ბრუდგორის უღელტეხილის გზა-ბილიკებზე. ბრუდგორიდან მეცხვარეები გადადიოდნენ ალაზნისთავში, საიდანაც ნ ა რ ო ვ ა ნ ის გ ზ ი თ ცხვარი გადიოდა პირიქით თუშეთში, ხოლო შავი წყლის და წ ო ვ ა თ ი ს გ ზ ი ს გავლით წოვათში?.

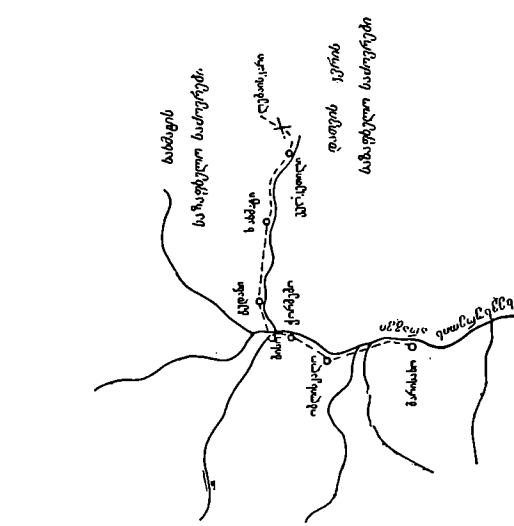
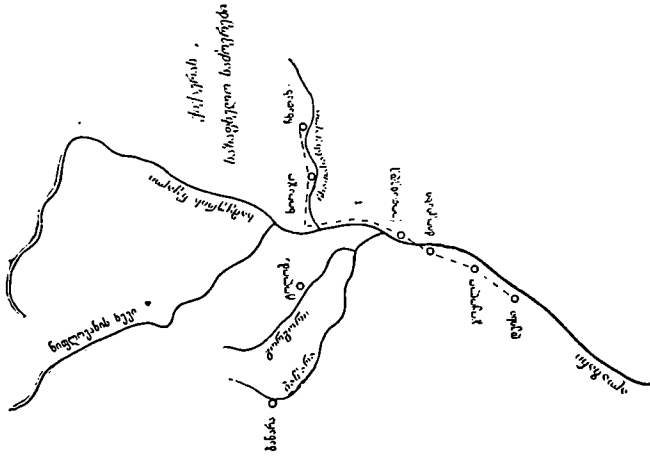
ცენტრალური კავკასიის საზაფხულო საძოვრებისაკენ გამავალი ეს რთული ტრასა მეცხვარეებს გზად უამრავ სირთულეებს უქმნიდა. კერძოდ, მთათუშეთში, მეცხვარეთა დიდ ბინებში მიმავალი ცხენის ჯოგი, „რკინის მთის გამოსვლაძღე“ საზამთროებში რჩებოდა, რადგანაც ამ და სხვა უღელტეხილებზე გაზაფხულზე თოვლი იღო და ცხენი ვერ გადიოდა. ფარას მიყვებოდა 4—5 ცხენი პირველ დღეებში საჭირო სურსათ-სანოვავის ასატანად. რკინის მთასთან ცხენებს ტვირთს ხსნიდნენ, მეცხვარეები ინაწილებდნენ და ზურგით მიჰქონდათ. ცარიელი ცხენი როგორმე აპყავდათ მთაზე, ნაბდებით კრავდნენ და აღრე დილით გაყინულ თოვლზე აცურებდნენ⁶. ცხენის ჯოგის გადარეკვის აუცილებლობის შემთხვევაში იყო სხვა გამოსავალიც. მეცხვარეები ალაზნისთავში გასასვლელად იყენებდნენ მეორე გზას, კერძოდ კუპრაბალინჩოდან ცხენებს ბარკს ხსნიდნენ და მშრალგორის ან წ ი ფ ლ ო ვ ა ნ ის გ ზ ი ს გავლით საყორნეში, აქედან კი ალაზნისთავში მიერეკებოდნენ. ბარგი მეცხვარეებს რკინის მთამდე აქაც ზურგით გადაჰქონდათ.

ზემთ აღნიშნული მარშრუტები შესამჩნევად იზრდებოდა იმ შემთხვევებში, როდესაც თუში მეცხვარეები ფარების გასაზამთრად აზერბაიჯანის ველის საძოვრებს ქირაობდნენ. მაგ., შირვანის საზამთრო საძოვრებიდან შირაქსა და ელდარამდე ტრასა გადიოდა ა ე ყ ი ნ ა უ რ ი ს გ ზ ი თ, აჯიკაბულის, სიღირის, ქურდამირის, გეოგჩაის, დახნას, აჟინაურის, საგირის, აგრიჩაისა და საბათლოს ბორანის გავლით, საიდანაც მეცხვარეები გზას აგრძელებდნენ ზემოთ დასახელებული მარშრუტებით⁷.

განსაკუთრებით ძნელი და საშიში გზებით უხდებოდათ მოძრაობა მეცხვარეებს ყიზლარის საზამთრო საძოვრებისაკენ. პირიქით თუშეთის, წოვასა და ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრებიდან ყიზლარის საზამთროებისაკენ თუში მეცხვარეები ფარებს მიერეკებოდნენ ს ა ქ ი ს ტ ო ს გ ზ ი თ —ქერიგოს უღელტეხილით, პილდინხარის, ითუმყალეს, შატოის, ათათის, შობოთის, გროზნოს, თერგისა და იშორის გავლით, აქედან გადიოდნენ დასავლეთით კუმაზე, საიდანაც იშლებოდნენ ყიზლარის საზამთრო საძოვრების სხვადასხვა უბანზე⁸. იმავე საძოვრებისაკენ მთიულეთის, გუდამაყრისა და ხევის მეცხვარეები ხშირად მიჰყვებოდნენ საქართველოს სამხედრო გზას. ამ შემთხვევაში მეცხვარეებს დ ა რ ი ა ლ ი ს გ ზ ი ს გავლით ფარები ორჭონიციძეში ჩაჰყავდათ, საიდანაც ყიზლარისაკენ იღებდნენ გეზს.

აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეობის უმთავრეს ტრასებთან ერთად აღსანიშნავია ადგილობრივი მნიშვნელობის მცირე ლოკალური მარშრუტებიც, რომლებიც ზოგჯერ გარკვეულ მონაკვეთებზე ძირითად ტრასებს უერთდებოდნენ. ამ მხრივ აღსანიშნავია აღმოსავლეთ საქართველოს საზამთროებიდან გამავალი გზა ფშავის მთებამდე, რომელიც ალვანამდე ზემოთ აღნიშნულ პუნქტებს გაივლიდა, ხოლო აქედან ი ლ ტ ო ს გ ზ ი თ გადადიოდა ფშავის მთებში. პანკისელი მეცხვარეები ალვანიდან ალაზნის სათავეების ცალკეულ საძოვ-

რებზე, კერძოდ ჭიჭურასა და ნაჭერალზე ფარებს ძიერეკებოდნენ კიჭაუ-
 რას გზით ომალოდან ჯოყოლოს, ქისტაურას, ქორთა ბუდეს, ხორაჯოსა
 და ჩხათანას გავლით, ხოლო ის მეცხვარეები, რომლებსაც დაღესტნის საზაფხუ-

სქემა № 8. მოფრია მესაქონლეობის მარშრუტები
 სამცხე-სააბხაზეთის რეგიონში, 1975 წელი. ხედიდან: პანკისის ხეობა, 1965 წელი.
 სამცხე-სააბხაზეთის რეგიონის გეოგრაფიული მდებარეობა და ტერიტორიის გეგმა.

ლო საძოვრებზე დაუდიოდათ ფარები, შირაქიდან ყაღორის გზით გა-
 დიოდნენ წნორის წყალზე, ჭიჭურაზე, შილაზე. საბუეზე და ყაღორზე, საი-
 დანაც ფარებს შლიდნენ ლეკიძეთების სხედასხევა უბნებზე!!.

და ბოლბისხევს, კარდანახს და სიღნაღ-თელავის გზატკეცილით აღიოდა ალ-
 ვანში. უკანამხარის გზა შირაქიდან გადიოდა მირზაანში, გაივლიდა

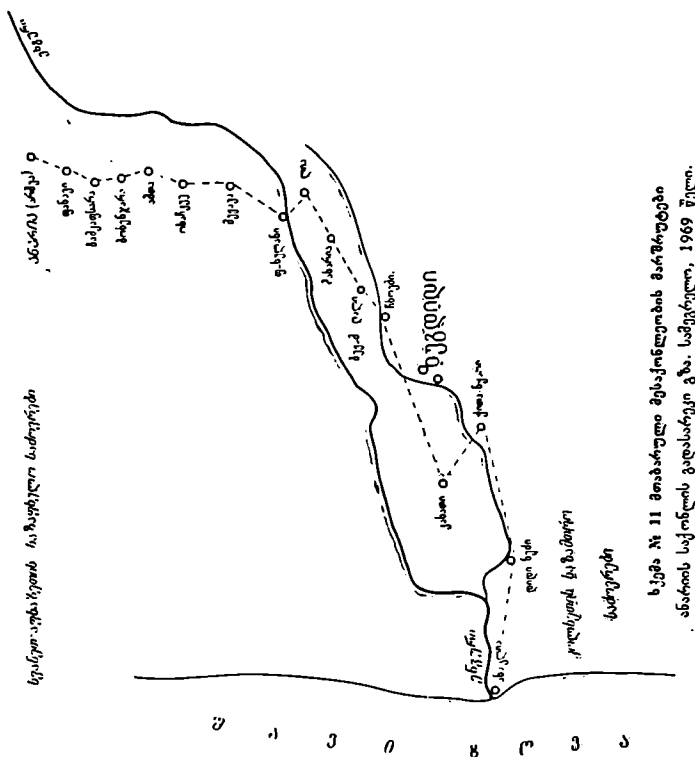

სქემა № 10 შთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტები
 მთიანეთის ცენტრის ვალსარეცი ტრასა ნარკანისა და შოეთის განუტოლებით.
 თუმეტი, 1971—1974 წლები.

მარჯანს, ბოლბისხევს, ბოლბეს, მალაროს, გადადიოდა მდ. იორის შენაკა-
 დებზე და ჩაუვლიდა დამპალასა და მანავს, სიღნაღ იყოფოდა ორად: ერთი

გზა გადიოდა საგარეჯოს, მეორე კი მანავის თავის გავლით. ორივე ეს ტრასა ერთდებოდა გომბორის შთაგრეხილზე კერძოდ, ცივის მთაზე, აქედან კი ალვანის ველამდე მეცხვარეები სხვადასხვა გზებით მიდიოდნენ. ამ გზებით ძირითადად დადიოდნენ ფშავის, ერწო-თიანეთისა და თუშეთის ის მეცხვარეები, რომლებიც ვერ სარგებლობდნენ ალვანის ველით და ტრასაზე ფარების გასარეკად იაზღაგებს მებრატონეთაგან ჭირაობდნენ¹².

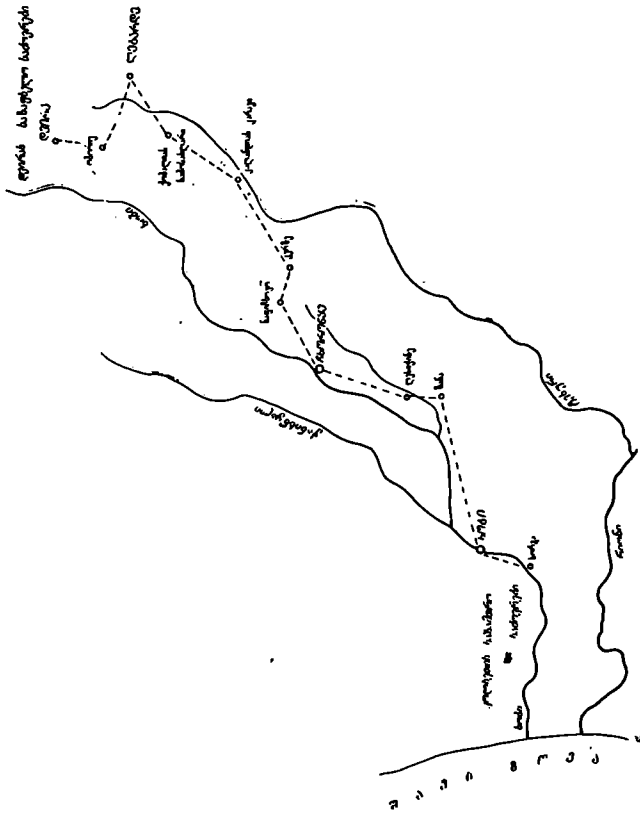
საყურადღებოა XIX ს. მეორე ნახევარში აღწერილი კიაურას გზაც. იმდროინდელი მონაცემებით კიაურას მარშრუტი წინა მხარის გზას ეყოფოდა.

სოფ. საკობიანოსთან, გადიოდა ლაგოდეხის გზატკეცილზე, მიჰყვებოდა კახეთის ალაზნის მარცხენა მხარეს, გადიოდა გავაზს, ყვარელს, შილდას, საბუეს, ნაფარელს და იშლებოდა ლეკიმთებში. ამ გზით ძირითადად მოძრაობდნენ თუში, აგრეთვე ზოგიერთი კახელი და პანკისელი მეცხვარეები¹³.

ამ პერიოდის მონაცემებით დახასიათებულია ალვანიდან მომავალი ალაზნის თავის, გომეწარის, ჩალმასა და პირიქითის, აგრეთვე ლეკიმთების საცხვრე გზებიც. აღწერილი მარშრუტებიდან ჩანს, რომ ალვანის მიდამოებიდან ერწო-თიანეთლები მიდიოდნენ იორის.

ნაპირებით, თუშები კი სხვადასხვა გზებით. თუშ მეცხვარეთა უმრავლესობა ფარებს მიერეკებოდნენ სოფელ ფუშაველისა და ლეჩურის გავლით, გადადიოდნენ ნაქერალ-დიდგვერდის, ლეტევაკისა და ჩხათანას იალაღებზე, ასვენებდნენ ფარებს და აქედან გადადიოდნენ ალაზნისთავში, გომეწარში, ჩაღმაშა და პირიქითში, აგრეთვე ლეკიმთებზე. პირიქით და წოვა თუშ მეცხვარეთა დიდი ნაწი-

სქემა № 18. მთიანეთის მესაქონლეობის მარშრუტები ლიბურდეს საქონლს გადასარეკი გზა. სამე. რე. უ. 1969 წელი.

ლი ალაზნისთავსა და პირიქითში გადადიოდა ტბათანის გზით — პანკისის ხეობის, ბირკიანისა და ტბათანის გავლით¹⁴.

ამიერკავკასიის გლეხთა ეკონომიკური ყოფის აღწერის მასალებში მოცემულია აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეობის უმთავრესი მარშრუტების დაახლოებითი მანძილიც. ამ პერიოდის მონაცემებით ცხერის ტრასა შირაქის საზამთრო საძოვრებიდან მთათუშეთის იალაღების სხვადასხვა უბნებზე

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საზღვხულო საძოვრებისაკენ გა-
შვალი მეცხვარეობის ეს მარშრუტები გარკვეულ ცვლილებებს განიცდიდა
შემოდგომით ცხვრის ფარების ბარის საძოვრებისაკენ მოძრაობის დროს. ცხა-
დია, ეს ცვლილებები გამოწვეული იყო ამა თუ იმ ხეობის სეზონური კლი-
მატურ-გეოგრაფიული პირობებით. მაგ., თუ ადრე გაზაფხულზე მეცხვარეებს
ძირითადად ამ ხეობებში გამავალი ტრასების თოვლის საფარისაგან განთავი-
სუფლებდნენ და გზის ახლოს არსებული სახელდახელო გასადევარის, პრობლემა
აწუხებდათ, რის გამოც მარშრუტები უფრო ხეობათა სამხრეთ მზიან კალ-
თებს მიუყვებოდა, მაშინ ზაფხულის დასასრულსა და ადრე შემოდგომაზე
ძლიერი წვიმების, მეწყერისა და წყალდიდობის საშიშროება მეცხვარეებს
აიძულებდა ფარები მთის ხეობათა მდგრადი, კლდოვანი გზა-ბილიკებით ეტა-
რებინათ. სწორედ ამის გამო იყო, რომ მთათუშეთის საზღვხულო საძოვრები-
დან შირაქ-ელდარის საზამთროებისაკენ გამავალი ცხვრის ტრასები მთიან ხე-
ობებში რამდენიმე ახალი ვარიანტით იყო წარმოდგენილი. კერძოდ, პირიქით
თუშეთის უკიდურესი სოფლის — გირევის საძოვრებიდან მეცხვარეები ფა-
რებს მიერეკებოდნენ ჯ ვ ა რ ბ ო ს ე ლ ი ს გ ზ ი თ — ჯვარბოსელის, ვაქს-
ძირისა და ნაქერალის გავლით ლეჩურში, აქედან კი შირაქის საზამთროებზე.
გომეწრის ხეობიდან ბარისაკენ ფარები მოძრაობდნენ — ნ ა ქ ე რ ა ლ - ლ ე ჩ -
უ რ ი ს გ ზ ე ბ ი თ — სახარეს, ორწყალის, დიდველის, ნაქერალის, ლეჩუ-
რის, შაქრიანის, ყვარელისა და ახალსოფლის გავლით. ომალოდან საცხვრე
ტრასა გადიოდა ა ბ ა ნ ო ს გ ზ ი თ — ხისოზე, ორხეზე, აბანოსა და ლეჩურ-
ზე. აბანოს გზასთან ერთად ჩაღმა თუშეთიდან ცხვარს მიერეკებოდნენ ყ ა -
დ ო რ ი ს გ ზ ი თ ა ტ. კერძოდ, ეს ტრასა ომალოდან მიდიოდა ბილოეთ სა-
თიბში, ვესტმოსა და საღუეკში. აქედან ერთი გზა დიდოეთის სოფლების ფოტ-
რაზოს, ყვითილოსა და ხ ო ფ რ ა ს გ ზ ი ს გავლით ყადორის ხეობაში გადა-
დიოდა, საიდანაც მეცხვარეები ფშაველში ჩადიოდნენ. მეორე — ლ ა ფ ა ნ -
ყ უ რ ი ს გ ზ ი თ კი საღუეკიდან ფარებს ჭუხათციხესა და ლაფანყურში მიე-
რეკებოდნენ. ვესტმოდან ჩაღმელთა ცხვრის ტრასა გადიოდა მესამე მიმარ-
თულელთაჯ, კერძოდ, ა ქ ქ ე რ ო ს გ ზ ი ს გავლით ფარები გადადიოდნენ
ბოკვიანტლეუში, აქედან კი აბთანაში. მთის ხეობებიდან ბარის ამ უკიდურეს
სოფლებში მოხვედრილი ცხვრის ფარები შირაქ-ელდარისაკენ მიმავალ შემ-
დგომ გზას მეცხვარეთა ძირითადი ტრასებით აგრძელებდნენ.

საქონლის გადასარეკი ტრადიციული მარშრუტებით სარგებლობდნენ აგ-
რეთვე დასავლეთ საქართველოს მეჯოგე მესაქონლეებიც. კოლხეთის დაბლო-
ბის საზამთრო საძოვრებიდან სვანეთ-აფხაზეთის მთებისაკენ ა ნ ა რ ი ი ს
გ ზ ი თ ჯოგებს მიერეკებოდნენ ენგურის ნაპირებზე — ფახულანის, მუყავას,
ოხაჩყუეს, აშთას, აფქვაცუს, ბოხენჯარას, ბაშკაფსარასა და ჩამხარის გავლით,
საიდანაც უნდა გაეგრძელებინათ გზა ამ საძოვრების სხვადასხვა უბნებზე
თვით ყარაჩაის საძოვრებამდე¹⁶. სხვათა შორის, XIX ს. დასასრულს აღწერი-
ლია სამურზაყანოდან სვანეთ-აფხაზეთის, კერძოდ ანარიის (არმუა) მთისაკენ
მიმავალი ორი გზა, რომელთაგანაც ერთი იწყებოდა სოფ. ჩხორთოლიდან, მეო-
რე კი ოქუმიდან. ამ აღწერის მიხედვით ჩხორთოლიდან მიმავალ ბილიკს ა ფ -
ხ ა ზ ე ბ ი ს გ ზ ა ს ე ბ ა ნ დ ნ ე ნ, რადგან აფხაზ მწყემსებს ძირითადად ამ გზით
დაუდიოდნენ საქონელი სამურზაყანოს მთებზე, ოქუმიდან მიმავალ გზას კი
მხოლოდ სამურზაყანოელი მწყემსები სარგებლობდნენ¹⁷. ამავე მონაცემებით
ჩანს, რომ ანარიის მთისა და მის მიმდებარე საძოვრებზე აღნიშნული გზა-ბი-
ლიკებით ყოველ ზაფხულს სამურზაყანოსა და აბუუს მწყემსები სულ ცოტა
60 ათას მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელს მიერეკებოდნენ¹⁸.

რთული მარშრუტით უხდებოდათ საქონლის გადარეკვა ასხისა და დვი-
რას საზაფხულო საძოვრებით მოსარგებლე მესაქონლეებსაც. ლ ე ბ ა რ დ ე ს
გ ზ ი თ ქალაღიდის, ანაკლიის, ხორგასა და კოლხეთის დაბლობის საზამთრო
საძოვრების სხვა უბნებიდან მეჯოგე-მესაქონლეები მიდიოდნენ ხობის, ზანას,
ჩხოროწყუს, ნაფიჩხოვოს, კურზუს, კლანდიას კარვის, ქობალიას ნამოსახლ-
არისა და ლებარდეს გავლით. რაც შეეხება ა ს ხ ი ს გ ზ ა ს, აქ სამეგრელოს
ხეობათა შუაწელიდან ჯოგები მოძრაობდნენ სალხინოს, ბალდის, დიდი ქყო-
ნის, კურზუს, ტალერის, გოდირაკარის, ასმასხვარის, კამონისა და შანდის მთის
გზა-ბილიკებით¹⁹.

საქართველოს მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის სამარშრუტო გზებზე
სპეციალურად არჩევდნენ ჯოგებისა და ფარების ღამისსათევებს. ასეთი კომპ-
ლექსური ღამისსათევები ეწყობოდა გზის დაცულ და მოფარებულ ტერიტო-
რიაზე, რომელსაც გააჩნდა მონარეებისა და ოკათურის წვერთა თავშესაფარი
და ბარგის გასაშლელი, აგრეთვე, რაც მთავარია, სახელდახელო გასადევარი
და დასარწყულბელი ადგილები. აღნიშნულ ტრასებზე ცხვრის ფარის თანდა-
თანობით მოძრაობის დროს, საზამთრო საძოვრებზე ნაკლებად მოძრავი ცხვა-
რი მუხლს იმართავდა, მაგრდებოდა, ეჩვეოდა ბალახეულის, წყლისა და ჰაე-
რის ცვალებად რეჟიმს და მომზადებული ადიოდა მაღალმთიანი ზოლის სა-
ზაფხულო საძოვრებზე²⁰.

საქართველოსა და კავკასიის აღნიშნული მარშრუტების გავლას მიცხვა-
რეები და მესაქონლეები სხვადასხვა დროს ანდომებდნენ. აღმოსავლეთ საქარ-
თველოს საზამთროებიდან მთათუშეთისაკენ მიმავალ ძნელადსავალ მარშრუ-
ტებზე, რომლის დროსაც მეცხვარეებს არაერთი თოვლიანი უღელტეხილის
გადალახვა უხდებოდათ, შირაქიდან ალაზნისთავამდე პირდაპირი სვლით ათი
დღე იყო საჭირო, საგზაზაფხულოებზე შეჩერებით კი ალაზნისთავამდე მეოცე
დღეს აღწევდნენ.

კოლხეთის დაბლობის საზამთროებიდან ზემოთ აღნიშნულ საზაფხულო
საძოვრებისაკენ გამავალ ტრასებზე ღამისსათვე ადგილებად გამოყოფილი იყო
სოფლების ხობის, ზანას, ჩხოროწყუს, ნაფიჩხოვოს, ლიასა და კურზუ-ტალერის
მიდამოები, აგრეთვე ოხაჩკუე, აფქვაცი, ბასხუნჯარა, ჩამხარხი, კლანდიას კა-
რავი, ქობალიას ნამოსახლევი, ლებარდე, და სხვ. იმდენად, რამდენადაც გზად
საქონლის დასვენებასა და უხიფათო მგზავრობას მეჯოგე-მესაქონლეები დიდ
მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ისინი განსაკუთრებული გულისყურით ეკიდებოდ-
ნენ აღნიშნულ სადგომთა შერჩევა-მოწყობისა და ორგანიზაციის საქმეს, რო-
მელსაც ტრასაზე მოძრავ ჯოგს დაწინაურებული ოკათურის წვერები უძღვე-
ბოდნენ.

კიდევ უფრო მეტი ყურადღება ექცეოდა აღმოსავლეთ საქართველოს მე-
ცხვარეთა სამარშრუტო ღამისსათევების მოწყობა-ორგანიზაციის საქმეს. ში-
რაქ-ელდარიდან ალაზნისთავამდე ასეთი სადგომები გამოყოფილი იყო ბოდ-
ბის ტყეში, ბაქურციხეში, ველისციხეში, წინანდალში, ქისტაურში, ალვანის
ველზე, პანკისის მთისძირში—ბაწყარისთან, ტბათანაში ან ქოჩადალში, ლექთ-
ვაკესა და წიფლოვანში, საიდანაც გადადიოდნენ ალაზნისთავის საძოვრებზე.
ალაზნისა და ივრისპირის საზამთროებიდან თრიალეთამდე, სადაც ასევე 8—10
დღე იყო საჭირო, ღამისსათევები განლაგებული იყო ჩათმის, დემურდაღის,
იაღლეჯას, წინწყაროს, ბედნიეულის, გონხარისა და წალკის მიდამოებში²¹.
დაახლოებით ერთი თვე იყო საჭირო შირვანის, აგრეთვე ყიზლარის საზამთრო
საძოვრებიდან ცენტრალური კავკასიის ალპურ საძოვრებამდე, სადაც მეცხვა-

რეები საქონელს პირდაპირი სვლით მიერეკებოდნენ. ისინი საქართველოს ტერიტორიაზე ღამისათვეებად იყენებდნენ ზემოთ აღნიშნულ პუნქტებს, ხოლო ტრასის დანარჩენ მონაკვეთზე ასევე წინასწარ შერჩეული ჰქონდათ ფარების დასაყენებელი ადგილები. შორეული მარშრუტების გავლისას საქირო არ იყო საგაზაფხულო და საშემოდგომო საძოვრები, რამდენადაც მთაში ასელასა და ბარად დაბრუნებას ისედაც ხანგრძლივი დროსჭირდებოდა და ალპებისა და საზამთროების ექსპლოატაცია გადაუდებლივ შეიძლებოდა. სამაგიეროდ შორეული მარშრუტების ხშირი ექსპლოატაციის გამო გადასარეკი ტრასები, სადაც მათ ოფიციალურად 20 საუენი სიფართის ტერიტორიის გამოყენების უფლება ჰქონდათ, საკმაოდ გაძვირილი და გათელილი იყო, რის გამოც მეცხვარეები 1—2 დღით ქირით იქერდნენ გზისპირა ნაკვეთებს ცხვრის შესარეკად და მოსალონიერებლად²². ასეთი საძოვრებისათვის მეცხვარეები იხდიდნენ 50 კაპიკიდან 1 მანეთამდე 100 სულ ცხვარზე, ან 1 თოხლს 500 ცხვარზე²³.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის ლიტერატურულ წყაროებში არაერთხელაა აღნიშნული ქართველ მეცხვარეთა გაქირვებული მდგომარეობა ცხვრის გადასარეკ მარშრუტებზე მოძრაობის დროს. აღნიშნულია არაერთი შემთხვევა იმისა, თუ როგორ უკანონოდ ბეგრავდნენ ქართველ მეცხვარეებს სახელმწიფო ადმინისტრაცია და ადგილობრივი შეძლებული ფენის წარმომადგენლები. ილია ჭავჭავაძე გულისტკივილით მიუთითებდა იმ სიძნელეებსა და მძიმე ხარჯებზე, რომელიც საზაფხულო იალაღებითა და საზამთროებით მოსარგებლვე მეცხვარე-მესაქონლეებს აწვიათ ტვირთად²⁴. განსაკუთრებით მძიმე იყო ადმინისტრაციის მიერ დაწესებული გადასახადები გზებსა და ხიდებზე. მაგ., თერგის ოლქში გზატკეცილებითა და ხიდებით სარგებლობისათვის მეცხვარეებს არაერთხელ უხდებოდათ ბაჟის გადახდა. კერძოდ, ბალთაში დაწესებული იყო სულზე ორი კაპიკი, ვლადიკავკაზში — 1 კაპიკი, კამბილევისის საგუშაგოზე ნახევარი კაპიკი, გროზნოში და შელკოზავოდსკში ასევე ცალ-ცალკე ნახევარ-ნახევარი კაპიკი და და ა. შ²⁵. თუ დავუმატებთ იმას, რომ აღნიშნული ბაჟი მეცხვარეებს ფარების უკან ამორეკვისასაც უნდა გადაეხადათ, მაშინ თანხა, მართლაც, მძიმე გადასახადად იქცეოდა ხოლმე.

არანაკლებ მძიმე მდგომარეობა იყო ამ მხრივ საქართველოს შიგა მარშრუტებზეც. ილია ჭავჭავაძის შენიშვნით, მარტო მანგლისის გზატკეცილის 60 ვერსიან მონაკვეთზე კახეთიდან მომავალ მეცხვარეს ას ცხვარში 3 მან. უნდა გადაეხადა. დიდი გადასახადი ყოფილა გაწერილი კახეთის სახელმწიფო გზაზე, აგრეთვე ივრის, მტკვრის, თბილისისა და ალაგეთის ხიდებზე, რის გამოც მარტო კახეთიდან მანგლისამდე 100 ცხვრის გადაარეკვა 10-12 მანეთამდე ჯდებოდა²⁶. აღნიშნული გარემოების გამო მეცხვარეები ერიდებოდნენ გზატკეცილებისა და ხიდების გავლას²⁷ და ტყე-ღრეებისა და მემამულეთა მიწების გავლით მიერეკებოდნენ ფარებს, თუმცა ვასული საუკუნის ბოლოს მემამულეებსაც გაუძლიერებიათ კონტროლი და ცხვარს უსასყიდლოდ არც თავიანთ მიწა-წყალზე ატარებდნენ²⁸.

საქონლის გადაარეკვისა და სამარშრუტო გზების მოუწყვსრიგებლობის საკითხი განსაკუთრებით გამწვავებული იყო მომთაბარე მესაქონლეობის რეგიონებში, სადაც იგი ხშირად ხდებოდა ბინადარი და მომთაბარე მოსახლეობის დავისა და შეტაკების საგანი. აღნიშნულ გარემოებას მოჰყვა მეფის ადმინისტრაციული აპარატის ვარკვეული ღონისძიებანი, რომელიც საქმის ვითარებას არსებითად ვერ ცვლიდა.

მესაქონლეთა ნორმალურ მოძრაობას ცხერისა და საქონლის გადასარეკ მარშრუტებზე ართულებდა სხვა ხელისშემშლელი ვითარებაც. გზაში და და-ნისსათუვეზე მეცხეარებები არ იყვნენ დაზღვეული ქურდობისა და თავდასხმი-საგანა⁹. ამ მხრივ განსაკუთრებით რთული ვითარება იყო ცენტრალური კავ-კასიონის საზაფხულო სამოვრებისაკენ გამავალ მარშრუტებზე, რომლებიც მრავალი კუთხისა და ხალხის ტერიტორიაზე გადიოდა. ადრე გაზაფხულზე ჯერ კიდევ თოვლით დაფარული მარშრუტების გავლისას არაერთი შემთხვევები იყო ფარების დაეარდნისა და განადგურებისა, გამორიცხული არ იყო მეცხეა-რეთა ხიფათიც¹⁰. ცხერის გადასარეკ მარშრუტებზე დღესაც მრავალადაა შე-მორჩენილი სამახსოვრო ნიშები და სხვა ხალხური ძეგლები, რომლებიც მიძლ-ენილია სტიქიასთან შებმული და ვაჟკაცურად დაღუპული მწყემსების უკე-დავსაყოფად. ამაზე მიგვითითებენ აგრეთვე მრავალფეროვანი ხალხური გად-მოცემებიც.

ამრიგად, საქართველოს მესაქონლეობის მარშრუტების შესახებ აქ წარ-მოდგენილი მონაცემების კლასიფიკაციისა და ანალიზის შედეგებიდან ჩანს, რომ ქვეყნის განსხვავებული ზონებისა და კუთხეების შიგა ხეობებში და სხვა-დასხვა ქვეყნებისა და ხალხების ტერიტორიაზე გამავალი ეს არტერიები დიდ როლს ასრულებდნენ ბარული, მთური, მთაბარული და მომთაბარე . მესაქონ-ლეობის სტრუქტურულად და ტიპოლოგიურად სრულყოფილი ფორმებისა და სისტემების შექმნასა და ჩამოყალიბებაში. ამ მხრივ განსაკუთრებული რო-ლი მთური და მთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტებსა და ტრასებს ეკისრე-ბოდა, რომელთაც საქართველოს სამეურნეო-ეკონომიკური მთლიანობისა და ძლიერების განმტკიცებასთან ერთად მეზობელ ქვეყნებთან და ხალხებთან კულტურული ურთიერთობის მნიშვნელობაც ჰქონდათ.

ქრონოლოგიურად მესაქონლეობის მარშრუტების შესახებ მოტანილი ეს მასალა ძირითადად XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისის მოიცავს, თუმცა აქვე შესამჩნევია ის ცვლილებები, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა ქვეყ-ნის სამეურნეო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში. სა-ქართველოს მესაქონლეობის ამა თუ იმ ფორმისა და მისი ვარიაციული ქვესა-ხეობების შიგნით მომხდარი ეს ცვლილებები, რომლებიც ჯერ კიდევ მეტნაკ-ლები ინტენსივობისა და სიხშირის ხასიათში აისახა, თავის გამოხატულებას საქონლისა და ცხერის გადასარეკი ტრასების ხასიათშიც პოულობდა, რაც სა-თანადოდ აისახა ატლასის ამ ორი ქრონოლოგიური მიჯნის შესაბამის რუკებში.

ლიტერატურა და შენიშვნები.

1. ვ. შამილაძე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში. თბ., 1969, გვ. 100—104.
2. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობის უმთავრესი მარშრუტები საქართველოში XIX ს. მე-ორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბათუმის სამეცნ.-ეკლ. ინსტიტუტის XIV და XV რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 1978, გვ. 86; В. М. Шами-лаძе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., 1976, с. 166.
3. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა რაკა-ლიჩხუში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა-და კულტურა“, III, თბ., 1975, გვ. 29—30.
4. ვ. შამილაძე, ალბური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 100.
5. ვ. შამილაძე, მცირე მომთაბარეობა საქართველოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართვე-ლოს ყოფა და კულტურა“, V, თბ., 1977, გვ. 20; მისივე, მესაქონლეობის უმთავრესი მარშრუტე-ბი საქართველოში XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში, გვ. 83.

6. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობის უმთავრესი მარშრუტები საქართველოში XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში, გვ. 84. ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით შიდა ქართლიდან ჩავახეთის მაღალმთიან საძოვრებზე გამავალი ტრადიციული მარშრუტი იწყებოდა დიდშის მინდვრიდან, ვადოდა მუხთაგვერდის ტბაზე, კლიტბის სერზე, ზემო დიდგორზე და მაგლისის ყე-ლი და კლდეკარის ვავლით თრიალეთ-ჩავახეთის საძოვრებზე იშლებოდა (ნ. ბერძენი-შვილი, ქართლი, მთა ქართლი, არმაზი, მცხეთა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 211).

7. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 84.

8. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

9. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 84.

10. იქვე, გვ. 84—85.

11. იქვე, გვ. 85.

12. М. В. Мачабели, ЭБГК Тифлетского уезда Тифл., губ. МИЭБГКЗК, V. Тф., 1887, с. 419—420.

13. იქვე, გვ. 420. მ. მაჩაბელი ცდილობს ახსნას აღმოსავლეთ საქართველოს მეცხვარეთა-მარშრუტების ასეთი დაქსაქსვის მიზეზებიც. მისი აზრით, ამ მიზეზთა შორის მთავარია ცხვრის გა-დასარეკ გზებზე საგაზაფხულო გასაძოვარი ადგილების დაქირაების საკიროება, ფარების ერთ-დროული გადაარეკვისას შეუფერხებელი მოძრაობა და, რაც მთავარია, გზა-საძოვრების აუცილებ-ლობა, რომელთაც იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ცხვრის მთებში და პირიქით ნორმალური გა-დაარეკვის პროცესში.

14. В. М. Мачабели, დასახ. ნაშრ., გვ. 420—421.

15. იქვე, გვ. 416.

16. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 85—86; მისივე მესაქონლეობა სამეგრელოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, II, თბ., 1974, გვ. 66.

17. თ. სახოკია, მოგზაურობანი თბ., 1950, გვ. 275.

18. იქვე, გვ. 276. ჩხორთლიდან ოქუმის, უჩხისა და ფახელანის ვავლით სამურზაყანოელთა-საქონლის გადასარეკი გზის შესახებ მიუთითებს აგრეთვე ე. ბეჯანია (იხ. მისი, Из исто-рии хозяйства абхазов, Сухуми, 1962, с. 34).

19. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 62.

20. საქართველოში ცხვრის ტრადიციულ მარშრუტებთან დაკავშირებით საინტერესოა არ-ქეოლოგთა დაკვირვებები, რომლებმაც გამოიკვლიეს ერთ-ერთი უძველესი ტრასა ივრისა და ალაზ-ნისპირეთიდან თრიალეთის საზაფხულო საძოვრებამდე. აღნიშნული ტრასის ვაკეველ მონაკვეთ-ზე აღმოჩნდა ქვით შემოღობილი ბაქები, რომლებიც ცხვრის ერთდღიანი გადასვლის მანძილზე და-მისსაყვე პუნქტებს წარმოადგენდა (Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней и средней бронзы, труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1969, с. 73).

21. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობის უმთავრესი მარშრუტები საქართველოში XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისში, გვ. 86.

22. იქვე, გვ. 86—87.

23. В. В. Геевский, О состоянии скотоводства в верховьях рек Терека и Белой Арагви, МУКЛЗПИСК, I, Тф., 1887, с. 285—286.

24. ილიას ცნობით, ამ ხარკების გაღებაში დარღვეული იყო ყოველგვარი წესი და რიგი. მეც-ხვარეები უნდა გაძლოდნენ „ცალკე გზატყვილს, ცალკე ხიდების ბაჟს და ცალკე კერძო მემამულეების ყარაულებს, რომლებიც გზაში წინ გადაუდგებიან ხოლმე და რაც გუნებაში მოსდით იმას ართმევენ“ (ილია ქავქავაძე, ჩვენი მესაქონლეობის საკიროებანი, თბ., VII, თბ., 1956, გვ. 173).

25. В. В. Геевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 286.

26. ილია ქავქავაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 172.

27. ვ. გუეესკის ცნობით, მდ. ფასანურის სავეშაგოზე მეცხვარეები ხშირად თავს არიდებდნენ აღმინისტრაციის მიერ გაწერილ ამ გადასახადებს და სავეშაგოს ავლით აპარებდნენ ფარებს (В. В. Геевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 286.).

28. ილია ქავქავაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 172.

29. ცხვრის გადასარეკ ზოგიერთ მარშრუტზე ქურდებს შემუშავებული ჰქონდათ ცხვრის დატაცების მრავალფეროვანი ხერხები. მეცხვარეთა გადმოცემით, მათ განსაკუთრებით უჭირდათ ჩაგნარ და ეკლან გადასასვლელებზე სპეციალურად გათხრილი ორმოების გამოცნობა; რომლებიც ასევე ეკალ-ბარდით იყო დაფარული. ფარების გადაარეკვისას ცხვარი შეუმჩნეველდ ვარდებო-და ორმოში, რომელსაც მეცხვარეთა ვავლის შემდეგ ქურდები იტაცებდნენ.

30. ს. მაკალათიას ცნობით, თუშეთში იშვიათად შეიძლება შეხვედეთ ოჯახს, სადაც მწუხარე დედა არ დასტროდეს მთებში დასუთმულ შვილს. მისივე ცნობით, ეს თემბატა ფართოდაა ასახული ხალხური პოეზიის ნიმუშებშიც (ს. მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1933, გვ. 60).

პარალელური სამეურნეო ბაზები

საქართველოს მესაქონლეობის რთული და მრავალფეროვანი ფორმები და სისტემები ვერტიკალურ-ჰორიზონალური განლაგებისა და მეურნეობის სხვა დარგებთან შეთანაწყობის პირობებში სამეურნეო გეოგრაფიული გარემოს გეგმაზომიერ და მიზანშეწონილ ათვისებას ითვალისწინებდა. ბარული, მთური, მთაბარული და მომთაბარე მესაქონლეობის განსხვავებულ ეკოლოგიურ გარემოში მესაქონლეობის რაციონალური წარმოებისა და გაძღოლის ინტერესები პარალელური სამეურნეო ბაზების მრავალფეროვანი ფორმებითა და ვარიაციული ქვესახეობებით იყო წარმოდგენილი¹. აღნიშნული სამეურნეო ბაზების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური სახესხვაობანი განპირობებული იყო ძირითადი დასახლებებისა და სამეურნეო ბაზების კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობებით, მათი ტერიტორიული და სამეურნეო-ორგანიზაციული ურთიერთდამოკიდებულებით, საქონლის მოვლა-პატრონობის წლიური ციკლით, საძოვრებისა და სხვა სამეურნეო სავარგულების მფლობელობა-ექსპლოატაციისა თუ შრომის ორგანიზაციის ფორმათა თავისებურებებითა და ა. შ. ამ ფაქტორთა სისტემურმა ხასიათმა განაპირობა პარალელური სამეურნეო ბაზების ის ტრადიციული ფორმები, რომლებიც შეიქმნა და ჩამოყალიბდა საქართველოს აბორიგენული მესაქონლეობის სტრუქტურულად სრულყოფილ და მრავალფეროვან კომპლექსებში².

საქართველოს ბარული მესაქონლეობის სამეურნეო კომპლექსებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა კალოს, ბერასა და სტაციონარული და ადგილმონაცვლე საკარვო მეურნეობის ისეთ პარალელურ ბაზებს, როგორცაა აგვარა, საკარე, საფარეხო და კარავი³ ფუნქციონალური დანიშნულების ერთიანობის მიუხედავად, რაც ძირითადად ბარის სამეურნეო პროფილში ორი ტრადიციული დარგის—მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სიმბიოზური განვითარების ინტერესებიდან გამომდინარეობდა, აღნიშნული სამეურნეო ბაზებს კონკრეტულ გარემოსა და ვითარებაში ექსპლოატაცია-გამოყენების სპეციფიკური თავისებურებები გააჩნდა. მაგ., ქართლისა და კახეთის უმრავლეს სოფლებში ზნა-თესვის დაწყებასთან ერთად სახენელში შესაბამელი აუცილებელი მუშა პირუტყვი და ადგილზე მოსახმარი მეწველი საქონელი კალოზე გადაჰყავდათ, რომელიც დასახლებიდან რამდენადმე მოშორებით სოფლის სახნავ-სათეს ნაკვეთებზე იყო გამართული. კალოს სამეურნეო კომპლექსებში წარმოდგენილი იყო გუთნისდღისა და მეხრეების საცხოვრებელი ქოხი, საძნე საბძელი, მეწველი საქონლის გასაჩერებელი გომი, მუშა პირუტყვის შესარეკი არხაჯი, სახენელ-ურმისა და სხვა სამეურნეო ინვენტარის შესანახი გადახურული ჩარდახი და, რაც მთავარია, მარცვლის საღეწი კალო. კალოზე დღის განმავლობაში მუშა პირუტყვი შებმული იყო სახენელში, ხარ-კამეჩი აქ ბაგურ კვებაზე ჰყავდათ და სხვა საკვებ-

თან ერთად მარცვლელსაც აწვდიდნენ. ძროხები გადენილი იყო ჯერ კიდევ მოუხნავ ნაკვეთებზე და ახლო-მახლო საძოვრებზე⁴.

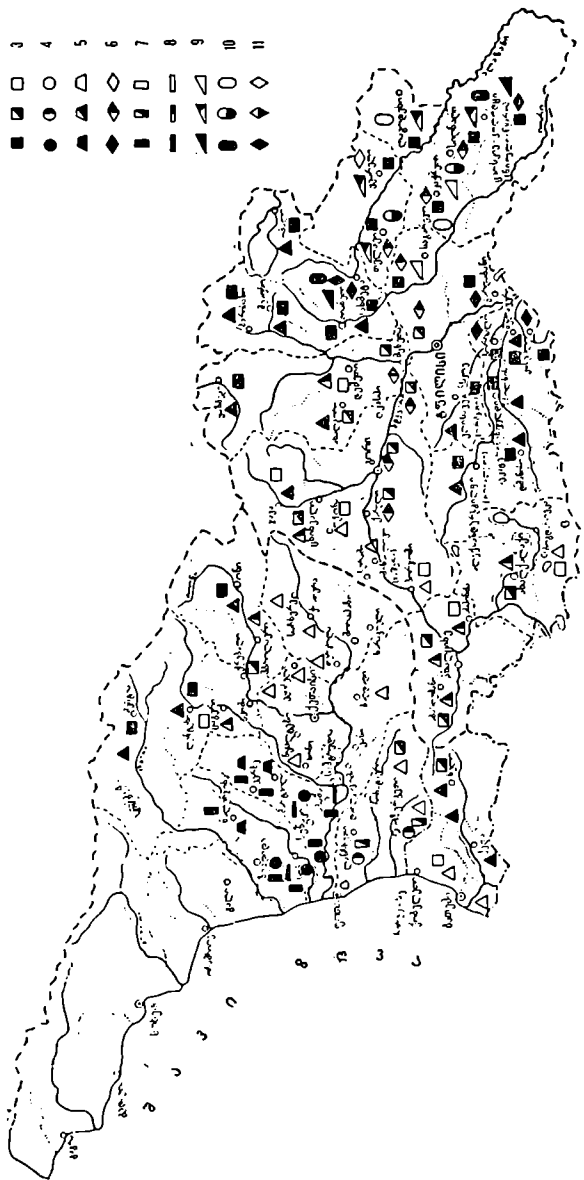
საქონლის მოვლა-პატრონობა რამდენადმე განსხვავდებოდა კოლხეთის დაბლობის სტაციონარულ სამიწათმოქმედო-მესაქონლურ ბაზებში — ა გ ე ა რ ბ შ ი, რომლებიც ასევე დასახლებიდან მოშორებულ საძოვრებსა და სახნავ-სათეს ნაკვეთებზე ეწყობოდა. აგვარას საკარგო მეურნეობა ზაფხულობით და ადრე შემოდგომაზე ითვალისწინებდა მოსავლის მოყვანა-დაბინაევებს, რაც ოჯახის წევრთა საერთო ძალით ხდებოდა. სიმინდის ყანების ადების შემდეგ აქ გადმოჰყავდათ საქონელი, რომლის მოვლა-პატრონობაც ოჯახის რომელიმე წევრს, ჩვეულებრივ მამაკაცს ევალებოდა. საქონლის მოვლა-პატრონობა და რძის პროდუქტების დამზადებასთან ერთად ზამთრის თბილ დღეებში იგი მეთევზეობასა და მონადირეობასაც მისდევდა. ზამთრობით საქონელი ძოვდა მდინარისპირა ჭალებში, სადაც რბილი კლიმატის გამო ადვილი იყო მისი შენახვა. განსაკუთრებით სუსხიან დღეებში საქონელს აწვდიდნენ თივა-ჩალას, რომელსაც აგვარაში შემოდგომითვე იმარაგებდნენ, იმ შემთხვევაში, თუ ოჯახს არ გააჩნდა სათანადო მუშახელი, აგვარაში გასარეკ საქონელს აერთიანებდა მეზობელთან. გაერთიანებული მეზობლები ერთიანად აგებდნენ ქოხბოსლებს, საბძლებსა და ბაკებს და მორიგეობით უძღვებოდნენ აგვარას მეურნეობას⁵.

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარულ მესაქონლეობაში ხუნა-თესვის დასაწყისიდანვე მეწველი საქონლის ძირითადი ნაწილი გაერთიანებული იყო ბერას კომპლექსებში, რომლებიც გამართული იყო სოფლისპირა ნასვენ და ანეულ სეარგულეებზე და ძირითადად რძის მეურნეობის წარმოებას ითვალისწინებდა. ამ მიზნით იორ-ალაზნის აუზის მოსახლეობა 5—10 ოჯახის შემადგენლობით აერთიანებდნენ თავიანთ მეწველ საქონელს და აგებდნენ საერთო შესარეკს — გ ო მ ს. ბერას მეურნეობას მამაკაცები უძღვებოდნენ. ჯოჯის მოვლა-პატრონობა და წველა-დღვება ეკისრებოდა იმ ოჯახს, რომელზედაც მოდიოდა წველის რიგი. თავის მხრივ ეს რიგი განაზღვრული იყო ბერაში გაერთიანებული საქონლის რაოდენობით.

განსხვავებული ფუნქციითა და შრომის ორგანიზაციის სისტემით გამოირჩეოდა საკარგო მეურნეობა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარულ მესაქონლეობაში. აქაური კარავი, რომელშიც ძირითადად დაქირავებული მენახირის ზედამხედველობით გაერთიანებული უგვი და ახალმოზარდი საქონელი იყო გარეკილი, აპრილის ბოლოსა და მაისის დასაწყისში სასოფლო საძოვრებზე და გასადევარზე გადაჰყავდათ. ამ დროს სოფლის ყანები და ბალები დატულად ცხადდებოდა და სოფელი ქირაობდა მენახირებს. სოფლის ნახირს, რომელიც 150—200 სულამდე აღწევდა, ჩვეულებრივ ორი მენახირე უძღვებოდა. ზაფხულის პაპანაქება სიცხეში დილით ადრე გარეკილი საქონელი 3—4 საათის განმავლობაში საძოვარზე რჩებოდა, შემდეგ მას მდინარისპირა ჭალებში ასვენებდნენ, ხოლო შუადღის შემდეგ ხელახლა მიერეკებოდნენ საძოვარზე⁷.

ბარული მესაქონლეობის იმ რაიონებში, სადაც ზაფხულის ცხელ თვეებში (ივლისი-აგვისტო) საქონელი სოფლის ახლომდებარე კარვებში იყო გარეკილი, ჯოჯს ასევე მენახირეები უძღვებოდნენ. ამ პერიოდში ჯოჯს ემატებოდა მინდვრის სამუშაოებიდან გამოთავისუფლებული მუშა პირუტყვიც. რომელიც აქედან მოყოლებული ვიდრე მოსავლის ლეწვამდე უგვ და ახალმოზარდ საქონელთან ძოვდა. შიდა და ქვემო ქართულის მდინარისა და ხევისპირებში მენახირეები სახელდახლოდ აგებდნენ კარვებს, სადაც თავს აფარებდნენ მცხუნ-

- ▲ 1 ▲
- 2 □
- 3 □
- 4 ○
- ▲ 5 ▲
- ◆ 6 ◆
- 7 □
- 8 □
- ▲ 9 ▲
- 10 ○
- ◆ 11 ◆

რუკა № 17. პარალელური სამეურნეო ბაზები (XIX ს. შორე ნახევარი)
 1. აგებულ-საქმედებო ლაბერ/სამოსლო. 2. საზამთრო ლაბერ/სამოსლო. 3. კარაი. 4. აგებია. 5. ქალინა/ლაკია.
 6. საფრეხო. 7. კარ/საქარე. 8. საფუნო. 9. კალო. 10. ბერა. 11. იახლაე.

რუკა № 10. კარაგულური ხემონტი ბაზები (XX ს. 80-იანი წლები)
 1. საგზაჯვარისკუთვნილი ლაბკი/საბოსლო. 2. სახმირი ლაბკი/საბოსლო. 3. კარაგუ. 4. ივანია. 5. ქალინა/ლაკია.
 6. სავარკიზი. 7. კარე/საქსე. 8. საფენი. 9. კალი. 10. ზეა. 11. აბჯე.

ვარე მზესა და სადილობდნენ. აღნიშნული კარებიდან მეწველსა და მუშა პირუტყვის საღამოობით სოფლად მიერეკებოდნენ, ხოლო კახეთის იმ კუთხე-ებში, სადაც საკარვო მეურნეობა სოფლებიდან მოშორებით უკანამხარის ტერიტორიაზე და გომბორის ქვემო კალთებზე იყო განლაგებული, დამლაშობით საქონელი კარვების ახლომხლო ტერიტორიაზე ღია ცისქვეშ ეყენათ⁸.

ჭარაღლისა და კახეთის საკარვო მეურნეობა ორგანულად იყო ჩართული მესაქონლეობის წლიურ ციკლში და მთლიანად პასუხობდა ბარული მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების ინტერესებს. ეს გარემოება ნათლად ჩანს ს. მატანის საკარვო მეურნეობისა და სასოფლო საძოვარ-სავარგულების სეზონურ-თანმიმდევრული გამოყენების მაგალითზე. ადრე ვაზაფხულზე მატანელთა ჯოგს მიერეკებოდნენ მლაშეების, გრძელმწიბების, მზიანების, ჯვარდინებისა და სახოცის სასოფლო საძოვრებსა და სახნავ-სათეს ნაკვეთებზე. აპრილის ბოლოს, სოფლად ხენა-თეჯის დაწყებასთან ერთად საქონელი სოფლის ახლომდებარე ბოდახევის, გვიჩიანგორის, საგორეებისა და კოშკისცხვირის ტყეებში გამართულ კარვებში გადაჰყავდათ. ივლისში სიციხეების დადგომასთან ერთად, საქონელს მიერეკებოდნენ მდ. ილტოს ნაპირებზე ნაშერში, დიდ ნაშერში, ურჯულთქალაში, პატარა ნაშერში, შვილდიანში და ა. შ., სადაც ამ პერიოდში შედარებით გრილოდა. სექტემბრის ბოლოდან ჯოგს ისევ ზემოთ აღნიშნულ სასოფლო საძოვრებსა და მოსავალაღებულ ნაკვეთებზე აბრუნებდნენ. აქ იგი გვიან შემოდგომამდე რჩებოდა, ზოგჯერ კი ზამთრის თბილ დღეებშიც კი. ზამთრის სუხსიან დღეებში საქონელი ბავურ კვებაზე გადაჰყავდათ და თივა-ჩალით და ფუჩჩიით კვებავდნენ⁹.

საკარვო მეურნეობის ანალოგიური ორგანიზაციით ხასიათდება ცხვრის ფარების მოვლა-პატრონობა საფარეხოს სამეურნეო ბაზებშიც. ცხვრის გაერთიანებულ ფარას, რომელიც არ აღემატებოდა 250—300 სულს, ასევე 2 მეცხვარე უძღვებოდა. მტკვრისპირისა და იორ-ალაზნის აუზის სოფლების ცხვრის ფარები ვაზაფხულსა და ზაფხულში გარეკილი იყო სოფლებიდან შედარებით მოშორებულ ცივგომბორის კალთებზე, ხოლო ზამთრობით სოფლის ახლომდებარე საძოვრებზე გადაჰყავდათ და ბალ-ვენახებსა და ყორულებში გამართულ ადგილმონაცვლე ფარებებში აჩერებდნენ¹⁰. ასეთივე მოძრაობა ხასიათით გამოირჩეოდა კოლხეთის დაბლობის ტყიან-ბუჩქნარ საძოვრებზე გამართული პარალელური სამეურნეო ბაზები — საკარეები, სადაც ზამთრობით მწყემსებს მეთვალყურეობის ქვეშ გაერთიანებულ თხის მრავალრიცხოვან ჯოგებს მიერეკებოდნენ¹¹. აღნიშნული ფორმის სამეურნეო ბაზების ვარიაციულ სახესხვაობად უნდა მივიჩნიოთ ბათუმისა და ქობულეთის ახლომხლო სოფლების საკარვო მეურნეობანიც, სადაც რამდენიმე ოჯახის გაერთიანებულ ჯოგებს (დაახლოებით 20—30 სული) ახალმოზარდი მწყემსები უძღვებოდნენ. ოჯახის უფროსი წევრები აქ დესაქმებული იყვნენ მეფუტკრეობით, ხე-ტყის სამშენებლო მასალის დამზადებითა და შინახელოსნობით (სხვადასხვა სახის კალათების მოწვნა, ხის ჩამ-ჭურჭელისა და ინვენტარის დამზადება და ა. შ.)¹².

სამეურნეო-გეოგრაფიული გარემოს რაციონალური ათვისებისა და საქონლის გამოზამთრების თანმიმდევრული სისტემის შემუშავების თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მთური მესაქონლეობის გავრცელების რეგიონებში წარმოდგენილი ლ ა ბ ა ვ ი ს ა ბ ო ს ლ ო ს პარალელური სამეურნეო ბაზები, რომელთაც მთიელთა სამეურნეო ყოფაში ფერდას, გარეყანების, ყიშლების, საჩიხების, ყორულებისა და სხვ. სახით მრავალი ვარიაციული ქვესახეობა გააჩნდათ¹³. ზონალური განლა-

გებისა და ფუნქციონალური დანიშნულების მიხედვით ამ ტიპის სამეურნეო ბაზები ორ ჯგუფად იყოფოდა. პირველ ჯგუფში გაერთიანებული იყო საფაზახული ოს-სამეშოდგოშო ლაბავიქსაბოსლოები, რომლებშიც მესაქონლეობა მეურნეობის ძირითად დარგს წარმოადგენდა. ისინი ჩვეულებრივ სუბალპური ტყიანი ზოლს ზემო სარტყელში ეწყობოდა და გადაარეკვითი მესაქონლეობის ციკლში წინააღმდეგობის საძოვრების როლს ასრულებდა. მაღალმთიან ალპურ საძოვრებზე (გასაფხულზე) და პირაქით, ნიღან პარში (წემოდგომასზე) გადაარეკვის წინ საგაზაფხულო-საშემოდგომო ბაზებში საქონელი ზონალურ აკლიმატიზაციას გადაიოდა, რაც კეთილგაგონებას აწუხებდა საქონლის ჯანმრთელობასა და პროდუქტიულობას. აღნიშნული ზოლის სამეურნეო გეოგრაფიული პირობები მკაცრად ზღუდვდა სამიწათმოქმედო კულტურების განვითარებას. ტყის მსიგებებისაგან გამოთავისუფლებული ნაკვეთები ძირითადად საგაზაფხულო და საშემოდგომო საძოვრებსა და სათიბებს ეთმობოდა, რომელთა გვერდით ზოგჯერ მოპყავდათ მცირეოდენი მთური ჯიშის მარცვლეული, კარტოფილი და სხვა ბოსტნეული. ადრე გაზაფხულისა და გვიანი შემოდგომის ხანმოკლე პერიოდებში საქონელი ნაწილობრივ იკვებებოდა ადგილზე დამზადებული თივა-ჩალით, ტყის მცენარეულითა და ნეკერით. ზამთრობით სქელი თოვლის საფარისა და სათანადო საკვები მარაგის უქონლობის გამო, ამ ტიპის სამეურნეო ბაზებში საქონლის გამოზამთრება საერთოდ გამორიცხული იყო¹⁴.

საგაზაფხულო-საშემოდგომო ლაბავიქსაბოსლოები ფართოდ იყო გავრცელებული სვანეთში, აჭარაში, ხევსურეთში, მთიულეთში, თუშეთში და საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებში. სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ამ ბაზების სრულყოფილ სახეებს ვხვდებით ხევსურეთის სოფ. დათვისის (წინაწაქობრები), გველეთის (ზენა, — აქენა), ბუჩქურთას (ველი), ჭალასოფელის (სამთიბლური, სადბური), ქობულაჯ (ჯარათი) და სხვ. მაგალითზე. ამ მხრივ ტიპურია აგრეთვე სვანეთში ლაყუსა და ლატკველის (სოფ. ლექსურა), აჭარაში — კავიანისა და პერანგას (სოფ. ბრილი და ცხემლისი), რაჭა-ლეჩხუმში — ბრილისა და სარწივისძირის (სოფ. ღები), პანკისის ხეობაში — ბაბა ნაყდარისა და სვიმონაი ნაყდარის (სოფ. დუისი) ლაბავიქსაბოსლოს კატეგორიის ბაზები, რომელთაც ახლო ანალოგები გააჩნიათ საქართველოს სხვა კუთხეების შუამთის ზონაში ფიქსირებულ სამეურნეო ბაზებთან¹⁵.

აღნიშნული კატეგორიის სამეურნეო ბაზების მეორე ჯგუფში გაერთიანებულია საფაზახული ლაბავიქსაბოსლოები, რომლებიც პირველი ჯგუფის ლაბავებისაგან განსხვავებით, ძირითადად დასახლების ზონაში იყო განლაგებული. ხელსაყრელი სამეურნეო-გეოგრაფიული პირობები ამ ტიპის სამეურნეო ბაზებში მესაქონლეობასთან ერთად სამიწათმოქმედო კულტურების განვითარების საშუალებასაც იძლეოდა. აქ ხშირად აგებდნენ კომპლექსურ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს, სათიბებთან და საძოვრებთან ერთად მოწყობილი იყო შედარებით ვრცელი ყანები და ბოსტნები. სახესდნენ მთური ჯიშის სიმინდს, პურეულს, შვრიასა და ქაჯს, მისდევდნენ მიფუტკრობას, შინახელოსნობასა და ხე-ტყის მასალის დამზადებას.

აღნიშნული ტიპის ბაზებში ხშირად გამართული იყო დიდი ქობოსლოები, კალოები, წისქვილები, საფუტკრეები, ბელლები, ჩამურები და ა. შ. ლაბავიქსაბოსლო მომარაგებული იყო შრომის იარაღებითა და ინვენტარით, აგრეთვე დამოუკიდებელი მეურნეობის წარმოებისათვის აუცილებელი სატრანსპორტო საშუალებებით¹⁶. ასეთი კომპლექ-

სური სამეურნეო ბაზების გამართვა ნაწილობრივ გამოწვეული იყო უგზობითა და რთული რელიეფით. აქ დამზადებული ზამთრის საკვები მარაგით საქონელს კვებავდნენ უშუალოდ ადგილზე, რაც მოსახლეობას ანთავისუფლებდა თივის გადაზიდვის სამუშაოებისაგან. თივის მხრივ, აღნიშნულ ბაზებში ზამთრის განმავლობაში დაგროვილი სასუქი გამოყენებული იყო ადგილობრივი სათიბებისა და ყანების გასანოყიერებლად. დიდი ოჯახის პირობებში ლაბავი||საბოსლოებში მესაქონლეობის წარმოების სამეურნეო-ორგანიზაციული ფუნქციები ხორციელდებოდა მორიგეობით ოჯახის წყვილთა მეოხებით¹⁷.

საზამთრო პარალელური ბაზების თვალსაჩინო მაგალითს წარმოადგენს აქარული ფერდა, რომლის რთული სამეურნეო კომპლექსები აღწერილია სოფ. მახალაკიძეებსა (ნაქერვალი) და დიდაქარაში (ველათი)¹⁸. აღნიშნული ტიპის ლაბავი||საბოსლოები კარგადაა ცნობილი აგრეთვე ხევსურეთის სოფლების შატილის (კუჩუ, აცხის თავი, ფიქვნარი, მითუსქალა, ალხინო), დათვისისა (თოთელთახო) და გუდანის (ჭიე, ძეძეურთა, საბოსლო); ფშავის სოფ. აფშოს (სადუტია, მუუბარა); რაჭის სოფლების ღებისა (ჭერ თევრეშო და ჩვეშო, ხოლო შემდეგ ფაცხეული, ზოფხითო და პატარა ხოფითოები) და ჭიორას (ბუბა და ნოწარა)¹⁹; სვანეთის სოფლების ლახამულას (შკედი), იფარისა (გნწიეში) და ლექსურას (ლახაშირი და ლანარი)²⁰ და სხვ. მაგალითზე, რომლებზედაც ჩვენ აქ არ შევჩერდებით. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ სოფ. ღების სამეურნეო ბაზების გადანაცვლება თევრეშოსა და ჩვეშოდან ზოფხითოსა და პატარა ხოფითოებში დაკავშირებული იყო გასული საუკუნის მეორე ნახევარში მოსახლეობის ზრდასა და ღებელთა ტრადიციული შინაალბური მესაქონლეობის ალბურ მეურნეობად ევოლუციის თავისებურებებთან²¹.

მეტად საინტერესოა აგრეთვე სახნავი ნაკვეთებისა და სათიბების მონაცვლობითი გამოყენება მდ. რიონის მარჯვენა (ყვეერთები, მედეუთოები, ქვედავაქეები) და მარცხენა (შხიროლი, საკანაფოები, საგორაო) სანაპიროებზე, რომლებიც სოფ. ჭიორასთან სიახლოვის მიუხედავად გამართული იყო როგორც ლაბავი||საბოსლოს ტიპის სამეურნეო ბაზები. ზაფხულის პერიოდში აქ გათვალისწინებული იყო აგრეთვე დროებით საძოვრადქცეული სახნავების განოყიერება ე. წ. ს ა ჩ ი ხ ე ე ბ ი ს მეშეობით, რომლებიც მსუბუქი კონსტრუქციის საქონლის წნულ შესარეკებს წარმოადგენდა და აღნიშნული კატეგორიის სახნავ-საძოვრის ცალკეულ უბნებზე პერიოდულად მონაცვლეობდა²².

ძირითადი დასახლებებისა და ლაბავი||საბოსლის ტიპის სტრუქტურულად რთული სამეურნეო კომპლექსების ერთდროული გაძღოლა საქართველოს მთიანეთში ორმოსახლეობის სპეციფიკურ თავისებურებებს იწვევდა. საოჯახო ცხოვრებისა და მეურნეობის წარმოების გაორკეცებული ხასიათი ქართველ მთიელებში სათანადო ტერმინით — ო რ ხ ე ლ ა ო ბ ა | | ო რ გ ა ნ ო ბ ი თ იყო აღნიშნული, რაც ზუსტად ასახავდა ორმოსახლობის არსებით მხარეებს²³. ამ მხრივ საყურადღებოა მთათუშეთის სოფლების ფარსმის (ლომათე, ინიბუნე, ჭუტინწყარო), კვავლოს (ჩეფხო, წისქვილხევი), დართლოს (კაკანია, ჩიგოსგორი, გნო, წური, ჩალა), დანოს (ცირბევი, ცირმაშტე) შენაქოსა (ხავირი, ილონე) და სხვ. ახლომდებარე სამხრეთის მზიან კალთებზე განლაგებული სამეურნეო ბაზები, რომლებშიც წარმოდგენილი იყო საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების სრულყოფილი კომპლექსები. ამ სოფელთა უმრავლესობა ზამთრობით წყვეტდა არსებობას, სახლები იკეტებოდა, ხოლო მოსახლეობა საქონელთან ერთად გადადიოდა საზამთრო საბოსლოებში და იქ აგრძელებდა ცხოვრებას²⁴.

ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ორმოსახლეობის კიდევ უფრო ნათელი მაგალითია მთიულეთის, ფშავ-ხევსურეთის, ერწო-თიანეთის, აჭარის, სვანეთისა და რაჭა-ლეჩხუმის ლაბავი||საბოსლოები, რომლებიც საცხოვრებელი და სამეურნეო კომპონენტების რთული სტრუქტურული სისტემებით გამოირჩეოდნენ და დემოგრაფიული თუ მიგრაციული პროცესების გააქტიურებასთან ერთად დამოუკიდებელ დასახლებად ყალიბდებოდნენ. ეს პროცესი შუამთის ზონაში მუდმივ მოქმედ ფაქტორად გვევლინება, რასაც ნათლად ადასტურებს მთიანეთის დასახლებათა აღნიშნული გზით წარმოშობის არაერთი შემთხვევა²⁵.

საქართველოს მთიანეთში საზამთრო საბოსლოების ვარიაციულ სახესხვაობად უნდა განვიხილოთ ის სამეურნეო ბაზები, რომლებიც მხოლოდ საქონლის გამოზამთრებას ემსახურებოდნენ. ასეთი ბაზები გამართული იყო დასახლებათა შორიანხლოს მდებარე მდინარისა და ტყისპირებში, სადაც შედარებით ადვილი იყო თივა-ჩალის შემოზიდვა და მომარაგება. ამავე დროს აქ საძოვრებად იყენებდნენ ტყიან-ბუჩქნარ გასადევრებს, რომლებზედაც შეუძლებელი იყო სახნავეების მოწყობა და კომპლექსური მეურნეობის წარმოება. ზამთრობით საქონელს კვებავდნენ შემოზიდული თივით, ხოლო თბილ ამინდებში მიერეკებოდნენ მდინარისა და ხევისპირებში. ასეთი ტიპის საბოსლოები ფიქსირებულია ხევსურეთში, კერძოდ გიგაურის ველსა და ფითხისძირში (სოფ. გველეთი). ეკოში (სოფ. ქობულო), ბაგიანში (სოფ. ბუჩუკურთა) ორხეხსა და იქიანოში (სოფ. ლული), ფილაბოსელში (სოფ. ქალასოფელი) და ა.²⁶ ასეთივე კატეგორიის ბაზებად უნდა მივიჩნიოთ მესხეთ-ჭავჭავეთისა და ქვემო ქართლის ყ ი შ ლ ე ბ ი და ყ ო რ უ ლ ე ბ ი, რომლებიც აქ ძირითადად გამოყენებული იყო მთურ მეცხვარეობაში. მესხეთ-ჭავჭავეთის სოფლებს ხიზბავერას (ფოსოები, ლომისსადგომი), მუსხისა (საცურავი, ლეკთახევი) და საროს (წვერიყიშლა, ორმოციყიშლა) ყიშლები და საზამთრო ყორულები შერჩეული იყო საძოვრის კალთების მზის ინსოლაციის შესაბამისად. ამ კალთებზე საქონლის გარეკვა იკრძალებოდა გაზაფხულიდან შემოდგომამდე, რაც ადგილზე საზამთროდ საკმაო რაოდენობის თივის ბარაგის დაყორულების საშუალებას იძლეოდა²⁷.

ქვემო ქართლის მოსახლეობის უმრავლესობა ტყიან საძოვრებს ზამთრობით ცხვრის გასარეკად იყენებდა, რის გამოც მეურნეობის ეს დარგი აქ ტყ ი უ რ ი მ ე ც ხ ვ ა რ ე ო ბ ი ს სახელწოდებითაც იყო ცნობილი. ამ რიგის სამეურნეო ბაზების ნათელი მაგალითია ტყის საზამთროები, ანუ გ ო მ ე ბ ი ქ ე ე მ ო ბ ო ლ ნ ის შ ი (ალმალი, ფირფიჯანი, ფორფორთი), ფოლადაურში (ყარადლი, ქერნთი), შულავერში (ბინი ძორი, კარმიკარი), წერაქვეში (სარაშლო, ყუდური), სიონში (ხუდაბაქირი, ზარგარი), ოფრეთსა (ახეცენტი, ხეჩანი) და სამშვილდეში (ხრაში, ახალშენი), ანალოგიური ხასიათი ჰქონდა აგრეთვე პანკისის ხეობაში გამართულ ცხვრის ფარეხებსაც, რომელთა საუკეთესო მაგალითები დამოწმებულია სოფ. ომალოში (მუტოს ხევი), ღუისში (ხორაჯო) და ხალაწანში (ფურეთ ველი, ჩახური). ტყის სამეურნეო ბაზებში გამართული იყო ცხვრის შესარეკად აუცილებელი მარტივი მიწური გომები, წნული არხაჯები და მეცხვარეთა ქოხები²⁸.

ფუნქციონალური დანიშნულების მიხედვით მესხეთ-ჭავჭავეთისა და ქვემო ქართლის საზამთრო ბაზებთან ახლო მსგავსებას ამჟღავნებს საქართველოს მთამალაის შინაალპური მესაქონლეობის სამეურნეო ბაზები, რომლებიც ასევე საქონლის გამოზამთრების ინტერესებს ემსახურებოდა. ამ ბაზებში ზამთრობით საქონლის გასარეკად გამოყენებული იყო საძოვრის მზიანი კალთები. უნაღვეო ზამთრის პირობებში და ადრე გაზაფხულზე, როდესაც სამხრეთის

ფერდობზე თოვლის საფარი შედარებით იკლებდა, აქ გარეკილი საქონელი წლიწინით ამტვერვდა თოვლსა და წიწკნიდა თოვლქვეშ შემორჩენილ ბალახეულს. ზოგჯერ საქონლის გამოსამთრებას ხელს უწყობდა ამ ბაზების ახლოს არსებულ სათიბებში დამზადებული თივის მარაგიც. ასეთ შემთხვევაში აღნიშნულ ბაზებში გამართული იყო შედარებით მყარი სამეურნეო კომპლექსები ქიხების, ჰოსლებისა და სათივების სახით²⁹. /

საქართველოს მთიანეთის შინააღმშრეი მესაქონლეობის რეგიონებში აღნიშნული კატეგორიის სამეურნეო ბაზები შედარებით მკრთალადაა წარმოდგენილი. ასე თუ ისე სრულყოფილი სახით ისინი ფიქსირებულია ხევისურეთში (სოფ. ლებაისკარი, ხანმატი, როშკა, ასიელი და ა. შ.), რომელთა უმრავლესობა მხოლოდ ადრე გავაფხულზე იყო გამოყენებული. საზამთრო კომპლექსების ნეტნაკლებად გამოკვეთილი სახე გააჩნდა სოფლების ახიელისა და ამლას სამეურნეო ბაზებს ტანისა და ამჟორიტეში, სადაც ხევისურთა ყოველი ოჯახი 100 და მეტ ცხვარს აზამთრებდა³⁰.

საქართველოში სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თავისებურებებით გამოირჩეოდა მთაბარული მესაქონლეობის სამეურნეო ბაზებიც. მთაბარული მესაქონლეობის სპეციფიკური ხასიათი, რომელიც საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების მონაცვლეობით გამოყენებაზე იყო დამყარებული, ძირითადი სამეურნეო ბაზების გამორიცხვასთან ერთად, ზღუდავდა პარალელური სამეურნეო ბაზების გამოყენების წესობლებობასაც. გამონაკლისს წარმოადგენდა მეგრული ჯალონა აკადების, სააფუნო მეურნეობისა და კარეისაკარეს გარკვეული კატეგორია, აგრეთვე მეცხვარეთა საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვრები — იაზდაგები, რომლებიც უშუალოდ მთაბარული მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის სამეურნეო ბაზებს წარმოადგენდნენ და ჩართული იყვნენ ტრანსჰუმანსეს წლიურ ციკლში³¹. \

სამეგრელოში გავრცელებული ჯალონა აკადების დანიშნულება დაახლოებით ლაბაიის საბოსლოს ანალოგიურია, თუმცა მისგან განსხვავებით მეგრული ჯალონა აკადები მხოლოდ საშემოდგომო სამეურნეო ბაზებს წარმოადგენენ. ჯალონა აკადები გამართული იყო საზაფხულო საძოვრების ქვემო ტყიან ზოლში³². სექტემბრის ბოლოდან მთაში აცივებასთან ერთად, მეგრული მეჯოგეები იალაღებიდან ჯალონა აკადებში ინაცვლებდნენ და 20—25 დღის განმავლობაში საქონელს ტყის ბალახეულით კვებავდნენ. ამ პერიოდში კოლხეთის დაბლობის საძოვრებზე ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო ე. წ. წვიმის პეპელა, რომელიც დიდ ზიანს აყენებდა ჯოგს. ამდენად ჯალონა აკადებზე გახანგრძლივებულ მესაქონლეობას მეგრულ მეჯოგეთათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჯალონა აკადების სამეურნეო კომპლექსში მთავარი ადგილი მესაქონლეობას ეჭირა და გამორიცხული იყო ყველა სხვა სახის, მათ შორის სათიბ მეურნეობის წარმოებაც³³.

სამეგრელოში პარალელური სამეურნეო ბაზების სახესხვაობადაა განხილული აგრეთვე საგაზაფხულო საძოვრები — სააფუნოებიც, რომლებიც კოლხეთის დაბლობის საზამთრო საძოვრების ზონაში იყო განლაგებული და საზამთროთა უშუალო გავრძელებას წარმოადგენდა. სააფუნო მესაქონლეობასთან ერთად, მეურნეობის სხვა დარგების ინტერესებსაც ითვალისწინებდა და გარკვეული საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობებით (კარავი, აგვარა, მარაკა და სხვ.) დამოუკიდებელი სამეურნეო ბაზის როლს ასრულებდა. კოლხეთის დაბლობის სააფუნოთა ეწერინადაგინა საძოვარი, რომელიც საერთოდ მდიდარი იყო ისლისებრი ბალახეულით, მარტის ბოლოს მთლიანად წინა წლის გამხმარი ეწრით იყო დაფარული. საქონლის გარეკვა-

დე რამდენიმე დღით ადრე სააფხეზოზე გამხმარ ეწერს წვედღენ. მალე გადამწერი ნიადაგი ახლადამოსული ისლით იფარებოდა და თვალწარმტაც საძოვრად იქცეოდა³⁴. /

კოლხეთის დაბლობის საზამთრო საძოვრებზე მეგრული მეჯოგეები მესაქონლეობის გარდა მეურნეობის სხვა დარგებსაც მისდევდნენ. მათში გამოვარდნებამდე ამუშავებდნენ ყანებს, რომლის შემდგომი მოვლა-პატრონობა სოფლიდან ჩასულ მუშასელს, ანდა საზიაროდ ადგილობრივ მცხოვრებლებს ეკისრებოდათ. მოსავალი იქვე აგებულ ჭიხურებში ინახებოდა და ზამთრობით მწყემსებს ხმარდებოდა. ჩაღის დამზადება ან სათიბების მოწყობა საზამთრო და საგაზაფხულო ბაზებში არ იყო პრაქტიკაში. ისევე როგორც მთაში, კოლხეთის დაბლობის ტყეებშიც მესაქონლეები დასაქმებული იყვნენ გარეულ ღორსა და შველზე ნადირობითაც, რომლებითაც მდიდარი იყო აქაური ტყეები. საზოთოსა და სააფხეზოებზე მეჯოგეები იჭერდნენ თევზსაც. რომელიც ბლომად იყო რიონსა და მის შენაკადებში, აგრეთვე პალიასტომის ტბის სანახებში. ყურადღებას იქცევს მესაქონლეთა მიერ გარეული თაფლის მოპოვების ფორმებიც, რომელსაც ნანადირევსა და თევზთან ერთად ასევე ადგილზე მოხმარების მნიშვნელობა გააჩნდა³⁵. \

სამეგრელოს მთიანი ხეობებისათვის დამახასიათებელი პარალელური სამეურნეო ბაზების მესამე კატეგორია — კარე||საკარე კოლხეთის დაბლობის საკარეებისაგან განსხვავებით შუამთის ზოლის სოფლის ახლომახლო ტყეებში იყო გამართული. მისი სამეურნეო-ორგანიზაციული გაძლიერება ძირითადი სამეურნეო ბაზების მეშვეობით ხორციელდებოდა. კარე||საკარეების მთავარ ფუნქციას წერილფეხა საქონლის, კერძოდ, თხის გამოკვება და გაზამთრვა წარმოადგენდა, თუმცა ისეთ შემთხვევებში, როდესაც მეჯოგეს ჯალონა ||ლაკადას ტბის ბაზები არ გააჩნდა, აქაურ საძოვრებზე მსხვილფეხა საქონელსაც მიერეკებოდა³⁶, აღსანიშნავია, რომ სამეგრელოს მთიანეთში კარე||საკარეები ბუნებრივად დაკულ, დაბურულ ხეობებსა და ხეებში იყო გამართული. ხეობათა კალთებს არჩევდნენ მესაქონლეობისათვის აუცილებელი კომპონენტების მიხედვით (სამსრეთის მზიანი ფერდები, ტყის ბალახეულს სიუხვე, ნეკერისა და ფიჩხის დასამზადებელი ცაცხვისა და სუროს მასივები, სასმელი და სამეურნეო წყალი და ა. შ.).

ხელსაყრელი სამეურნეო-ბუნებრივი პირობებისას კარე||საკარეებში მესაქონლეობის გარდა მეურნეობის სხვა დარგების ინტერესებიც იყო გათვალისწინებული. როგორც წესი, აქ მეჯოგეები პირველ რიგში აშენებდნენ ფუტკარს. ტყის ვრცელი მასივები და ალპურ მდელითა რთულყვავილოვანი ბალახეულობა სააზისოდ შესანიშნავ პირობებს ქმნიდა. იყო შემთხვევები, როცა კარე||საკარეებში ასობით ოჯახი ფუტკარი ჰყავდათ. მეფუტკარიობის გვერდით საზამთრო ბაზებში ვხვდებით აგრეთვე სამიწათმეცხედო კულტურების კერძოდ, ფეტვის, ღომისა და სიმინდის საყანებს. აქვე ითვისებოდა ლობიო და კვახიცი. ზოგჯერ კარე||საკარეში მეჯოგე-მესაქონლეებს მოშენებული ჰქონდათ მალალი ვენახიც. მაგ., სოფ. სალხინოელ მესაქონლეებს ნოქადენისა და ოსკალეს საკარეებში ბლომად ჰქონიათ ოჯალეშის, ჭეტილურისა და მახვატულის ჯიშის ყურძენი³⁷.

საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვრები — იახდაგვი ჩვეულებრივ ცხერის საზამთროებიდან საზაფხულო საძოვრებისაკენ გამავალ მარშრუტებზე იღო. აღმოსავლეთ საქართველოში იახდაგებს იყენებდნენ არა მარტო ტრანსჰუმანსეს, არამედ მომთაბარე მესაქონლეობის დროსაც, მიუხედავად

იმისა, რომ აღნიშნულ საძოვრებს არ გააჩნდათ პარალელური სამეურნეო ბაზების დამახასიათებელი კომპლექსური ნიშნები, მათ შორის რამდენადმე მყარი სამეურნეო ნაგებობანიც კი, ისინი მაინც ვარკვეული კატეგორიის სამეურნეო ბაზებს წარმოადგენდნენ, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდათ ცხვრის შორეული ვადარეკვის დროს. ამასთან ერთად აღნიშნულ საძოვრების გამოყენება ტრანსჰუმანსესა და მომთაბარე მესაქონლეობისას არსებითად განსხვავებულ ხასიათს ატარებდა. თუ მომთაბარეობისას იაზდაგს ცხვრის გადასარეკ ტრასებზე დროებითი საძოვრის მნიშვნელობა გააჩნდა, ტრანსჰუმანსეს პირობებში ამ ბაზების კავშირი სოფელთან მეცხვარეობის სამეურნეო-ორგანიზაციული გაძღოლის აუცილებელ პირობად გამოდიოდა. ეს ხანმოკლე პერიოდი ერთადერთი იყო, რომლის დროსაც ცხვარში გასულ კაცს სოფელთან და ოჯახთან ახლო კავშირის დამყარება შეეძლო³⁸. ✂

საკვლევ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოს საგაზაფხულო საძოვრების უმნიშვნელოვანესი უბნები — ალვანის ველი და მომიჯნავე ზეგნები — დიდგვერდი, ბირკიანი, ხორაჯო და სხვ. წარმატებით იყო გამოყენებული თუში და პანკისელი მეცხვარეების მიერ, სადაც ზღებოდა ცხვრის საგაზაფხულო პარკვა, მატყლის დალაგება სოფლად, საკვები პროდუქტების მომარაგება, მონარეების ცხვრის ფარების დაკომპლექტება³⁹ და ა. შ.³⁹. ალვანის ველიდან მონარეების წვერები რიგრიგობით მიდიოდნენ სახლში, რომ თითო დღით მაინც მოესწროთ ცოლ-შვილსა და ახლობლების მონახულება, ტანსაცმლის მომარაგება და სხვ. ჯღვან-ბირკიანის ტიპის სადგომები აუცილებელი იყო ცხვრის აკლიმატიზაციისა და მომარეების მიზნითაც, რომელსაც აქედან პირდაპირი გეზი უნდა აეღო მთათუშეთის იალაღებისა თუ შირაქის საზამთრობისაკენ მიმავალ შორეულ გზებზე⁴⁰ ანალოგიური დანიშნულება გააჩნდა პანკისელი მეცხვარეებისათვის ხორაჯოს საგაზაფხულო საძოვრებს. დაახლოებით ასეთივე სამეურნეო ბაზებად იყო გამოყენებული სოფლისპირა საძოვრები, სახნავ-საათბობი და სხვა სავარგულები ერწო-თიანეთის, მთიულეთის, ხევისა და ქსნის ხეობის მეცხვარეთა მიერაც⁴⁰. ✂

საქართველოს მესაქონლეობის პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და მათი ვარიაციული ქვესახეობების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მრავალფეროვნების მიუხედავად მათი ექსპლოატაციის ფორმები ძირითადად საოჯახო-პატრონიმიული და საერთო-სასოფლო კუთვნილების სახით იყო წარმოდგენილი. ბარული, მთური, მთაბარული თუ მომთაბარე მესაქონლეობის კონკრეტულ გარემოში ექსპლოატაცია-მფლობელობის ეს ფორმები განპირობებული იყო აღნიშნულ სამეურნეო ბაზებში მეურნეობის ამ დარგის ორგანიზაციულ-ეკონომიკური გაძღოლის თავისებურებებით. მაგ., თუ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში დაქირავებული მენახირეების ზედამხედველობით გაერთიანებული ჯოგის ადგილმონაცვლე საკარგო მეურნეობანი საერთო-სასოფლო საკუთრებას წარმოადგენდა, მაშინ კალო, ბერა, საკარე და საფარეხო ძირითადად საოჯახო-პატრონიმიული მფლობელობის სახით იყო წარმოდგენილი. ამ ფორმის ექსპლოატაცია-მფლობელობის კიდევ უფრო ნათელი მაგალითია საქართველოს მთიანეთის ლაბავი||საბოსლოს სამეურნეო ბაზები და მათი ვარიაციული ქვესახეობანი. ამ შემთხვევაშიც მთური მესაქონლეობისას ალპურ საძოვრებზე საქონელი გაერთიანებული იყო საერთო-სასოფლო ჯოგში და მისი მოვლა-პატრონობა ხორციელდებოდა სასოფლო მენახირეების მეშვეობით, მაშინ როდესაც გაზაფხულზე, შემოდგომაზე და ზამთრობით მენახირეობის ეს ორგანიზაცია იშლებოდა და ტერიტორიულად შეზღუდულ სამეურნეო ბაზებში

საქონელი ერთიანდებოდა მხოლოდ დიდი ოჯახის ან პატრონიმის ჯოგის სახით.

მესაქონლეობის შრომის ორგანიზაციის ფორმებთან ერთად საოჯახო-პატრონიმიულ საკუთრებას წარმოადგენდა აგრეთვე საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი, სამეურნეო ინვენტარი, სატრანსპორტო საშუალებანი და, რაც მთავარია, აქაური სახნავი და სათიბი სავარგულები⁴¹.

ქართველ მთიელთა საოჯახო-პატრონიმიული სამეურნეო ბაზები ათვისებული და დამუშავებული იყო ახოს აღების სისტემით. ეს რთული და მრავალწლიანი ჯამეუშაო დიდი ოჯახის ან პატრონიმიული გაერთიანების მრავალსულიან მუშახელს მოითხოვდა. ბუნებრივია, სათემო მიწაზე დახარჯული ეს მძიმე შრომა შემდგომში კმნიდა ამ ნაკვეთების დასაკუთრების გარანტიას. საკარმიდამო მამულების ქარის პირისაგან განსხვავებით, სოფლის გარეთ პარალელურ სამეურნეო ბაზებში განლაგებული ეს ნაკვეთები ბოსლის პირის ან კიდევ მთის მამულეების სახით თანდათანობით გადადიოდა დიდი ოჯახის მემკვიდრეობით მფლობელობაში. იგივე შეიძლება ითქვას მთაბარელი მესაქონლეობის ქალონა||ლაკადების, საკარეებისა და ზოგიერთი სახის სააფუნოების მიმართაც, მაშინ როდესაც იაზდაგები აქ ჩვეულებრივ საერთო-სასოფლო საკუთრების სახით იყო წარმოდგენილი⁴².

ამრიგად, განხილული მონაცემები გვიჩვენებენ, რომ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებსა და ზონებში გამოვლენილი პარალელური სამეურნეო ბაზები ხასიათდებოდნენ. სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მრავალფეროვნებით, რომელთაც საფუძვლად ედოთ მესაქონლეობის ამა თუ იმ ფორმის სამეურნეო-გეოგრაფიული და ორგანიზაციულ-ეკონომიკური ფაქტორები. კარავი, აგვარა, ლაბეი||საბოსლო, ჯალონა||ლაკადა და სხვ. ვარიაციულ ქვესახეობებთან ერთად, გამოირჩეოდნენ ზონალური განლაგებისა და ექსპლოატაციის დამახასიათებელი თავისებურებებით. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ შუამთის სამეურნეო ბაზები, რომელთაც გააჩნდათ ხელსაყრელი პირობები მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის სიმბიოზური განვითარებისათვის და გამოირჩეოდნენ ორმოსახლეობის რთული კომპლექსებით.

ბარელი, მთური, მთაბარელი და მომთაბარე მესაქონლეობის პარალელური სამეურნეო ბაზები ფუნქციონალური დანიშნულებისა და ექსპლოატაციის მიხედვით ძირითადად საოჯახო-პატრონიმიულ და საერთო-სასოფლო მფლობელობაში ერთიანდებოდნენ. საოჯახო-პატრონიმიული სამეურნეო ბაზების მფლობელობის მემკვიდრეობითი ხასიათი განპირობებული იყო იმ რთული და მრავალწლიანი შრომით, რომელიც დაკავშირებული იყო ამ ბაზების სრულყოფილი კომპლექსების მოსაწყობად. \

ლიტერატურა და ზენიზნები:

1. გ. ჩიტიაი, დასახლების ტიპი მთიულეთში, მსე, V, 1953, გვ. 212—213; А. И. Роткандзе, К вопросу о форме поселения в Сванети, КСИЭ, ХХІХ, 1958, с. 58; რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964, გვ. 36—39; რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბ., 1965, გვ. 14—15; ბ. გამყრელიძე, სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან მთიულეთში (მთიულური ორხელაობა), კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული, III, თბ., 1971, გვ. 45—60; ი. კვიციანი, სვანთა განსახლების ძველი ფორმისა და ლაბების სისტემის შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოაზებ, 69, № 8, 1973, გვ. 753—755; ე. შამილაძე, პარალელური სამეურნეო ბაზების საკითხისათვის საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის XII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ., 1973, გვ. 15—20.

2. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, Тб., 1979, с. 222; ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 15—16.
3. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 75; მისივე, ბარული მესაქონლეობის ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ საქართველოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, VI, თბ., 1978, გვ. 50.
4. ს. მენთეშაშვილი, კალობა ქიზიუში, საქ. სახ. მეუზ. მოამბე, IX, 1935—1936, გვ. 59.
5. ა. რობაქიძე, მეფუტკრეობა გურიაში, მსე, V, 1951, გვ. 14—16; მისივე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 96—98.
6. თ. ცაგარეშვილი, მესაქონლეობა ქვემო ქართლში, საკანდ. დისერტ., თბ., 1975, გვ. 136.
7. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 77.
8. А. А. Аргутинский, ЭБГК Телавского уезда Тифл., губ., МИЭБГКЗК, V, I, Тф., 1887, с. 70.
9. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 63—64.
10. იქვე, გვ. 60.
11. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 79.
12. იქვე, გვ. 79.
13. იქვე, გვ. 113—114.
14. ვ. შამილაძე, პარალელური სამეურნეო ბაზების საკითხისათვის საქართველოში, გვ. 15.
15. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 114.
16. ვ. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 16; მისივე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 95—96.
17. გ. ჩიტაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 212—213; რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 37—39.
18. ე. შამილაძე, ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, გვ. 96.
19. ე. შამილაძე, მესაქონლეობა რაკა-ლეჩხუმში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, III, თბ., 1975, გვ. 26—29.
20. ე. შამილაძე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, IV, თბ., 1976, გვ. 46—47.
21. ე. შამილაძე, მესაქონლეობა რაკა-ლეჩხუმში, გვ. 37—38.
22. იქვე, გვ. 38.
23. ბ. გამყრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 50; მ. მაკალათია, მესაქონლეობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, საკანდ. დისერტ., თბ., 1975, გვ. 15.
24. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 116.
25. რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად გვ. 36; В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 223.
26. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 116.
27. იქვე, გვ. 117. ქ. პლიანოლისა და რ. ილინის მიერ ანალოგიური ბაზების საინტერესო ფორმები აღწერილია ანატოლიის მთიანეთშიც (X. de Planhol, La vie Pamphilienne aux lacs Pisidiens, Nomadizm et vie paysanne, Paris, 1958, p. 283; A. R. Yalgin, Haivancilik, „Turk ethnografia dergisi“, № 3, 1959, s. 90).
28. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 117—118.
29. В. М. Шамиладзе, К вопросу о формах скотоводства Грузии, მეცნ., № 4, 1976, გვ. 5—52.
30. მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 32—33.
31. В. М. Шамиладзе, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии, с. 167.
32. სამეგრელოში მთას, ანუ გეალას ზონალურ-მეურნეობრივი დანიშნულების მიხედვით 2 ნაწილად ყოფიდა: პირველი — ტიტველა, ანუ ალპური საძოვრების ზოლი და მეორე — ჟალონა/ლაკადა, ანუ სუბალპური ტყიანი ზოლი საშემდგომო საძოვრებით.
33. ე. შამილაძე, მესაქონლეობა სამეგრელოში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, II, თბ., 1974, გვ. 77—78.

34. იქვე, გვ. 86—88.

35. იქვე, გვ. 89.

36. ტყეური მეთხეობა-მესაქონლეობის ანალოგიური ფორმები ცნობილი იყო იმერეთის ზოგიერთ ხეობაშიც. რევოლუციამდე სოფ. ხანის მესაქონლეები თხისა და საქონლის მრავალრიცხოვან ქოვებს პოლოკოურის, ნოლიწვერისა და დამწვარკლდის ტყეებში აზამთრებდნენ, სადაც მათ აშენებული ჰქონდათ გადასატანი მგზავრული კარკები და წნული გადახურული ქართები.

37. ნ. თოფურია, საქონლის საზამთრო და საზაფხულო სადგომები დასავლეთ საქართველოში, „საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები“, თბ., 1970, გვ. 29; ე. შამილაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

38. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 170—171.

39. М. В. Мачабели, ЭБГК Тионетского уезда Тифл. губ., МИЭБГКЗК, V, Тф., 1887, с. 449, 412.

40. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 171.

41. იქვე, გვ. 113.

42. В. М. Шамиладзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 113.

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АТЛАС ГРУЗИИ

МАТЕРИАЛЫ

Скотоводство в Грузии

Резюме

В материалах историко-этнографического атласа Грузии культура скотоводческого хозяйства представлена в двух частях. В первой части основное внимание уделяется хозяйственно-культурным аспектам скотоводства, которые исходя из специфики климато-географических и экологических признаков, рассмотрены в природно-исторических зонах равнины, предгорья и гор. Соответственно, уточняются ареалы распространения и масштабы отдельных элементов скотоводческой культуры, дана попытка их хронологии по двум основным периодам атласа — второй половины XIX — начала XX в.

В вступлении определены место и роль скотоводства в хозяйственно-культурной и экономической жизни грузинского народа, показаны цели и задачи, а также методологические принципы и состояние источниковедческой базы данной части атласа.

В соответствии со спецификой историко-этнографического атласа в работе особое место занимает характеристика основных принципов классификации форм скотоводства Грузии. Показана необходимость системного подхода к отдельным элементам и явлениям в процессе определения форм скотоводства, с целью выявления и установления существенных черт типологической классификации. По общим принципам генезиса и исторического развития хозяйства, которые со своей стороны определяются основными особенностями способа производства, в процессе классификации форм скотоводства особое внимание уделено дефинирующим, формообразующим критериям. С этой точки зрения привлекают внимание основные особенности ареалов распространения отдельных форм и подвидов скотоводства, его удельный вес и масштабы, природные ресурсы, основные и параллельные хозяйственные базы и их территориально-хозяйственная взаимозависимость, а также связанные с ведением скотоводства семейная и общественная жизнь. Все эти компоненты лежат в основе определяющих признаков структурно-типологической разновидности той или иной формы и их вариационных подвидов. В этой части работы на основе анализа полевых этнографических материалов и данных специальной литературы определены основные понятия равнинного, горного, перенного и кочевого скотоводства.

В материалах атласа возникновению и дальнейшему развитию основных элементов скотоводческой культуры посвящен обширный исторический экскурс. И, хотя, историко-этнографический атлас в основном охватывает два периода — вторую половину XIX и начало XX в.; исследования главнейших этапов исторического процесса

развития хозяйства показывает сложный и многогранный путь генезиса отдельных элементов скотоводческой культуры. С этой целью в данной части материалов атласа особое внимание уделено процессам возникновения и становления типологически разнообразных форм и систем скотоводства (равнинное, горное, перегонное и кочевое скотоводство и их подвиды), особенностям формирования материальных (сезонные постройки скотоводов, различные стоянки и загоны скота и т. д.), а также институтов социальных взаимоотношений (формы организации труда, товарищества и объединения скотоводов и т. д.).

Непосредственное картографирование элементов скотоводческой культуры в материалах атласа начинается с кормовой базы, в частности, с покосов и пастбищ. На основе классификации и типологического анализа приведенных в данной части работы материалов о размещении, владении и эксплуатации покосов в различных уголках и зонах Грузии выявлены две главнейшие категории указанных хозяйственных угодий: находящиеся в частной собственности сельские — са сопло-са комло и горные — са эро — общесельские и частично, семейно-патронимические покосы. Из общесельских покосов определенные участки отводились церковно-святылищным — са хато-са эклесио, а также са аманато, которые давались общиной для временного пользования людям, изгнанным из других общин.

Уход за покосами и их эксплуатация в Грузии включают множество ценных элементов эмпирических знаний и опыта народа. В этом отношении интересны процессы подбора, разграничения, очистки, полива, попеременного использования пахотных земель, охраны покосов, укоса, сбора сена и стогования, транспортировки и хранения сена и т. д. Эти данные, наряду со структурным обогащением материалов атласа, способствуют уточнению хронологии и периодизации, а соответственно и картографированию указанных угодий.

В материалах атласа обширные данные приводятся и о пастбищах, которые в соответствии с климато-экологическими условиями равнинного, горного, перегонного и кочевого скотоводства, подразделены на четыре основные категории: сельские, весенне-осенние, летние и зимние. Наряду с факторами зонального размещения и сезонной эксплуатации, указанные пастбища классифицированы и по формам их владения и пользования. По этим признакам в различных регионах и зонах Грузии фиксированы пастбища казенного (са хазино), общесельского (са эрто-са сопло) и частного (кердзо) владения.

Рядом с общесельскими пастбищами сохранились также церковно-святылищные (са хато-са эклесио) и характерные для ушельного объединения (са хсво) летние пастбища. Определенную часть общесельских пастбищ занимали отдельные патронимические участки. В работе приведены разнообразные данные о средствах и способах владения и эксплуатации указанных пастбищ, в частности данные об их подборе, очистке от различных сорняков, вертикально-зональном делении в зависимости от пород и назначений скота, определения питательности травяного покрова, экспозиции по отношению к солнцу, попеременного и перекрестного использования пастбищ, а также о формах аренды и найма, платежной системы и т. д. Все эти данные показаны на фоне изменений и эволюции происходивших в период крестьянской реформы и попытки последующей урегулирования крестьянского хозяйства Закавказского края. Усилившаяся тенденция утверждения на летние и зимние пастбища казенной и особенно частной собственности, бесспорно указывала на ускоренный процесс разложения натуральных форм хозяйства и появления новых социальных взаимоотношений в сельском хозяйстве Грузии.

В материалах историко-этнографического атласа отдельно представлены главнейшие формы скотоводства Грузии. Структурно-типологическим анализом хозяйственных комплексов, возникающих и сформировавшихся в экологической среде равнинного скотоводства, показано, что в условиях развитой земледельческой культуры сезонное перемещение скота на внутрисельские и близлежащие пастбища, пахотные и посевные участки и пары, в леса и другие уголья под наблюдением пастухов, в определенные зимние месяцы было обусловлено хозяйственным профилем и характером размещения и эксплуатации кормовой базы равнины. Эти специфические особенности равнинного скотоводства, предусматривающие также интересы земледелия и других отраслей хозяйства, проявлялись в организации различных стационарных и более или менее подвижных, экстенсивных баз в условиях оседлого скотоводства.

Вышеуказанными принципами типологической классификации были также определены горное скотоводство и его вариационные подвиды. Показано, что разившееся в условиях горной климато-экологической зоны горное скотоводство подразумевало хозяйственно-экономическое единство территориально обособленных основных поселений предгорной и высокогорных летних пастбищ; летом во время обработки земледельческих культур и сбора урожая — перемещения стад и обслуживающего персонала от поселений к альпийским пастбищам и обратно; вертикально-зональный характер альпийского скотоводства, его сезонность и организационную зависимость от основных поселений.

В работе особое внимание уделено классификации и типологическому анализу хозяйственных комплексов перегонного скотоводства и овцеводства. Показаны основные признаки, характерные для данной формы хозяйства — исключение основных хозяйственных баз из годичного цикла ухода за скотом и его содержания, использование сезонно-последовательной системы для перегона скота с летних пастбищ к весенне-осенним и зимним пастбищам и обратно; характерные особенности объединений и товариществ скотоводов и овцеводов и т. д., которые сложились и сформировались в условиях географического и хозяйственно-организационного единства равнин и гор Грузии.

Из указанных выше форм скотоводства существенно отличаются хозяйственно-культурные комплексы кочевничества. Классификация и структурно-типологический анализ кочевого скотоводства показывают, что исторически кочевничество в Грузии подразумевало кочевой образ жизни населения и исключало ведение других отраслей хозяйства возможных в условиях оседлости. Основная часть кочевников Грузии в конце XIX — начале XX в. уже перешла к полuosедлому образу жизни. И, несмотря на то, что их образ жизни и хозяйство характеризуется в основном признаками кочевничества и полукочевничества, новая хозяйственно-географическая среда в отличие от классического степного цомадизма порождала множество новых особенностей. Именно эти характерные признаки легли в основу коренного преобразования хозяйственного быта и культуры кочевников после Октябрьской революции.

В настоящей части материалов атласа отдельно рассматриваются скотопронные маршруты. Показано, что артерии, пролегшие в различных уголках и зонах страны, а также проходившие через территории соседних стран и народов, сыграли большую роль в формировании и становлении сложных в структурно-типологическом отношении форм и систем равнинного, горного, перегонного и кочевого скотоводства. В этом отношении особенно важны скотопронные трассы горного и перегонного скотоводства, которые наряду с

укреплением хозяйственно-экономического единства Грузии имели большое значение для культурного взаимоотношения с соседними странами и народами.

В материалах атласа типологическим многообразием представлены параллельные хозяйственные базы, находящиеся в семейно-патронимическом и общесельском владении. В основу этих баз, фиксированных в различных регионах и зонах Грузии, лежали хозяйственно-географические и организационно-экономические факторы той или иной формы скотоводства. Карави, агвара, лабави // сабсло, джалона // лакда и др., со своими вариационными подвидами, отличались характерными особенностями зонального размещения и эксплуатации. С данной точки зрения важнейшими можно считать предгорные хозяйственные базы, которые имели благоприятные условия для симбиозного развития земледелия и скотоводства и отличались ведением хозяйства двойного типа — в основных поселениях и на хозяйственной базе. Это подтверждается и соответствующими терминами — орхеалаоба // органиоба, обозначающими раздвоенный характер этой формы хозяйства.

Все схемы и карты выполнены на основе данных автора, картографом Э. К. Зауташвили. Архитектурные зарисовки и обмеры выполнены в полевых этнографических экспедициях архитекторами Д. Х. Микеладзе, В. В. Бахтадзе и Г. Т. Жвания, художником В. Г. Илюшиным. Цветные слайды и фотоснимки принадлежат автору.

ზემოკლებათა ახსნა

ენიჭი — ნ. შარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი
მსე — მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის

სიჭკ — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული

სსცია — საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი.

ВИ — Вопросы истории

ВЭК — Вопросы этнографии Кавказа

ЗКОИРГО — Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества

ИКОИРГО — Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР

ҚСИЭ — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР

КСХ — Кавказское сельское хозяйство

КХ — Кавказское хозяйство

КЭС — Кавказский этнографический сборник

МИЭБГҚЗҚ — Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края

МУҚЛЗПИСК — Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе

СА — Советская археология

СМИЭБГҚЗҚ — Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края

СНИИ — Северо-осетинский научно-исследовательский институт АН ГССР

СЭ — Советская этнография

ТКОСХ — Труды Кавказского общества сельского хозяйства

УКН — Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960.

Уч. зап. ИИЯЛ — Ученые записки Института истории, языка и литературы Дагеставского филиала АН СССР

ЭБГК — Экономический быт государственных крестьян

ЭО — Этнографическое обозрение

VHOES — Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien, Budapest, 1961.

ISSJ UNESCO — International Social Science Journal. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

ილუსტრაციები ტექსტში

1. სოფ. დართლოს ხედი სასოფლო სათიბებითა და საძოვრებით. თუშეთი, 1974 წ.
2. სოფ. გირევის სასოფლო და საზაფხულო საძოვრები. თუშეთი, 1971 წ.
3. სოფ. შუბანის საერთო ხედი. აკარა, 1958 წ.
4. სოფ. ქვანა. კარმიდამო სათიბით. აკარა, 1958 წ.
5. სოფ. როშკას ერთი უბანი სასოფლო საძოვრებით. ხევსურეთი, 1975 წ.
6. სოფ. გუდანის ერთი უბანი სასოფლო საძოვრებით. ხევსურეთი, 1965 წ.
7. სოფ. ქეშოს ხედი სასოფლო საძოვრებით. თუშეთი, 1974 წ.
8. სოფ. ძეძურეთას ერთი უბანი სასოფლო სათიბებით. ხევსურეთი, 1965 წ.
9. სოფ. ბუჩუკურთა, საზაფხულო იალაღებისაკენ. ხევსურეთი, 1975 წ.
10. სოფ. დართლოს სასოფლო სათიბები და საძოვრები. თუშეთი, 1974 წ.
11. სოფ. გუდანის ერთი უბანი სასოფლო სათიბებითა და საძოვრებით. ხევსურეთი, 1965 წ.
12. ათენგენობა გუდანში. ხევსურეთი, 1975 წ.
13. სოფ. ქალიასოფლის ერთი უბანი სასოფლო სათიბებითა და საძოვრებით. ხევსურეთი, 1975 წ.
14. სოფ. როშკას ერთი უბანი სასოფლო საძოვრებით. ხევსურეთი, 1975 წ.
15. სოფ. ღულის ხედი სასოფლო სათიბებითა და საზაფხულო საძოვრებით. ხევსურეთი, 1975 წ.
16. ლიქოკის ხეობის სათავეები საზაფხულო საძოვრებით. ხევსურეთი, 1975 წ.
17. სოფ. გუდანის ერთი უბანი ჭუხის ხედი. ხევსურეთი, 1965 წ.
18. მეცხვარის ბინა კოროლის საზაფხულო საძოვრებზე. თრიალეთი, 1973 წ.
19. მეცხვარის ბინა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრებზე. თუშეთი, 1974 წ.
20. ყველის ამოღება სოფ. ფარსმის საზაფხულო საძოვრებზე. თუშეთი, 1974 წ.
21. მეცხვარის ბინა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრებზე. თუშეთი, 1974 წ.
22. სოფ. გირევის სასოფლო და საზაფხულო საძოვრები. თუშეთი, 1971 წ.
23. ცენის რემპა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრებზე. თუშეთი, 1974 წ.
24. მეცხვარის ბინა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრებზე. თუშეთი, 1974 წ.
25. ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრები. თუშეთი, 1974 წ.
26. სოფ. ბუჩუკურთას სასოფლო სათიბები და საძოვრები. ხევსურეთი, 1975 წ.
27. სოფ. გველეთის სასოფლო სათიბები. ხევსურეთი, 1965 წ.
28. მეცხვარის ბინა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრებზე. თუშეთი, 1974 წ.
29. ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვრები. თუშეთი, 1974 წ.
30. სოფ. აქეს სასოფლო საძოვრები. ხევსურეთი, 1975 წ.
31. სოფ. გირევის საზაფხულო საძოვრები. თუშეთი, 1971 წ.

შ ე ნ ი შ ე ნ ა : ილუსტრაციებში წარმოდგენილი სლაიდები გადაიღო 1965—1976 წწ. ავტორმა — ვ. შამილაძემ. ფერადი ჩანახატები შეასრულა მხატვარმა ვ. ილიუშინმა (№ 3—4) და მხატვარ-არქიტექტორმა ჯ. მიქელაძემ (№ 18).

ИЛЛЮСТРАЦИИ В ТЕКСТЕ

1. Общий вид с. Дартло с покосами и пастбищами. Тушети, 1974 г.
2. Сельские и летние пастбища с. Гиреви. Тушети, 1971 г.
3. Общий вид с. Шубани. Аджария, 1958 г.
4. с. Чвана, Усадьба с покосом. Аджария, 1958 г.
5. Уголок с. Рошка с сельскими пастбищами. Хевсурети, 1975 г.
6. Уголок с. Гудани с сельскими пастбищами. Хевсурети, 1965 г.
7. Общий вид с. Чешо с сельскими пастбищами. Тушети, 1974 г.
8. Уголок с. Дзедзеурта с сельскими покосами. Хевсурети, 1965 г.
9. с. Бучукурта. К летним пастбищам. Хевсурети, 1975 г.
10. Сельские покосы и пастбища с. Дартло. Тушети, 1974 г.
11. Уголок с. Гудани с сельскими покосами и пастбищами. Хевсурети, 1965 г.
12. Атенгеноба в Гудани. Хевсурети, 1975 г.
13. Уголок с. Чалинаопели с сельскими покосами и пастбищами. Хевсурети, 1975 г.
14. Уголок с. Рошка с сельскими пастбищами. Хевсурети, 1975 г.
15. Общий вид с. Гули с сельскими покосами и летними пастбищами. Хевсурети, 1975 г.
16. Верховья Ликокского ущелья с летними пастбищами. Хевсурети, 1975 г.
17. Уголок с. Гудани с видом Чаухи. Хевсурети, 1965 г.
18. Хижина овцеводов на летних пастбищах Короглы. Тriaлетн, 1973 г.
19. Хижина овцеводов на летних пастбищах Алазннстави. Тушети, 1974 г.
20. Переработка молочных продуктов на летних пастбищах с. Парсма. Тушети, 1974 г.
21. Хижина овцеводов на летних пастбищах Алазннстави. Тушети, 1974 г.
22. Сельские и летние пастбища с. Гиреви. Тушети, 1971 г.
23. Табун лошадей на летних пастбищах Алазннстави. Тушети, 1974 г.
24. Хижина овцеводов на летних пастбищах Алазннстави. Тушети, 1974 г.
25. Летние пастбища Алазннстави. Тушети, 1974 г.
26. Сельские покосы и пастбища с. Бучукурта. Хевсурети, 1975 г.
27. Сельские покосы с. Гвелети. Хевсурети, 1965 г.
28. Хижина овцеводов на летних пастбищах Алазннстави. Тушети, 1974 г.
29. Летние пастбища Алазннстави. Тушети, 1974 г.
30. Сельские пастбища с. Аче. Хевсурети, 1975 г.
31. Летние пастбища с. Гиреви, Тушети. 1971 г.

Примечание: Представленные в иллюстрациях слайды сняты в 1965—1976 гг. автором — В. М. Шамилладе. Цветные рисунки выполнены художником В. Г. Илюшиным (№№ 3—4) и художником-архитектором Дж. Х. Микеладзе (№ 18).

რუკებისა და სქემების აღწერილობა

რუკები:

1. საქართველოს ტერიტორიის ადმინისტრაციული დაყოფა XIX ს. ბოლოს.
2. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1930 წელს.
3. სათიბები (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. სასოფლო-საეკონომიკო. 2. მთის საოჯახო-პატრონიმიული. 3. მთის საერო. 4. სასოფლო ველები. 5. სახატო-საეკლესიო. 6. საამანათო.
4. სათიბები (XX ს. 20-იანი წლები).
 1. სასოფლო-საეკონომიკო. 2. მთის საოჯახო-პატრონიმიული. 3. მთის საერო. 4. სასოფლო ველები. 5. სახატო-საეკლესიო. 6. საამანათო.
5. საძოვრები (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. საზაფხულო. 2. საზამთრო. 3. სასოფლო. 4. საგაზაფხულო-საშემოდგომო.
6. საძოვრები (XX ს. 30-იანი წლები).
 1. საზაფხულო. 2. საზამთრო. 3. სასოფლო. 4. საგაზაფხულო-საშემოდგომო.
7. ბარული მესაქონლეობა (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. საყარვო მეურნეობა. 2. დამხმარე მესაქონლეობა.
8. ბარული მესაქონლეობა (XX ს. 30-იანი წლები).
 1. საყარვო მეურნეობა. 2. დამხმარე მესაქონლეობა.
9. მთური მესაქონლეობა (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. გადარეკვითი მესაქონლეობა. 2. შინაალბური მესაქონლეობა.
10. მთური მესაქონლეობა (XX ს. 30-იანი წლები).
 1. გადარეკვითი მესაქონლეობა. 2. შინაალბური მესაქონლეობა.
11. მთაბარული მესაქონლეობა (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. აღმავალი მეცხვარეობა და მესაქონლეობა. 2. შუალედი მეცხვარეობა და მესაქონლეობა. 3. დაღმავალი მეცხვარეობა.
12. მთაბარული მესაქონლეობა (XX ს. 30-იანი წლები).
 1. აღმავალი მეცხვარეობა და მესაქონლეობა. 2. შუალედი მეცხვარეობა და მესაქონლეობა. 3. დაღმავალი მეცხვარეობა.
13. მომთაბარე მესაქონლეობა (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეობა.
14. მომთაბარე მესაქონლეობა (XX ს. 30-იანი წლები).
 1. ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეობა.
15. მესაქონლეობის მარშრუტები (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. მთური მესაქონლეობის მარშრუტები. 2. მთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტები. 3. მომთაბარე მესაქონლეობის მარშრუტები.
16. მესაქონლეობის მარშრუტები (XX ს. 30-იანი წლები).
 1. მთური მესაქონლეობის მარშრუტები. 2. მთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტები. 3. მომთაბარე მესაქონლეობის მარშრუტები.
17. პარალელური სამეურნეო ბაზები (XIX ს. მეორე ნახევარი).
 1. საგაზაფხულო-საშემოდგომო ლაბავი/საბოსლო. 2. საზამთრო ლაბავი/საბოსლო. 3. კარავი. 4. აგვარა. 5. ჯაღონა//ლაჯადა. 6. საფარვო. 7. კარვ/საკარე. 8. საფუნი. 9. კალო. 10. ბერა. 11. იაზდაგი.

18. პარალელური სამეურნეო ბაზები (XX ს. 30-იანი წლები).

1. საგაზაფხულო-საშემოდგომო ლაბავი//საბოსლო.
2. საზამთრო ლაბავი//საბოსლო.
3. კარაი.
4. აგვარა.
5. ჭაღონა//ლაკადა.
6. საფარეზო.
7. კარე//საკარე.
8. სააფნო.
9. კალო.
10. ბერა.
11. იაზღავი.

ს ქ ე მ ე ბ ა :

1. ბარული მესაქონლეობა.
სოფ. მატანის პარალელური სამეურნეო ბაზების, საძოვრებისა და სხვა გასადევეარის განლაგება და საქონლის მოძრაობა. კახეთი, 1965 წ.
2. ბარული მესაქონლეობა.
სოფ. ნარაზენის პარალელური სამეურნეო ბაზების, საძოვრებისა და გასადევეარის განლაგება და საქონლის მოძრაობა. სამეგრელო, 1969 წ.
3. მთური მესაქონლეობა.
სოფ. ლეჩხურას პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების განლაგება და საქონლის მოძრაობა. ქვემო სვანეთი, 1968 წ.
4. მთური მესაქონლეობა.
სოფ. დითვისის პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების განლაგება და საქონლის მოძრაობა. ხევსურეთი, 1975 წ.
5. მთაბარული მესაქონლეობა.
სოფ. დიდი ჭყონის პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების განლაგება და საქონლის მოძრაობა. სამეგრელო, 1969 წ.
6. მთაბარული მეცხვარეობა.
სოფ. ალვანის პარალელური სამეურნეო ბაზებისა და საძოვრების განლაგება და ცხვრის მოძრაობა. კახეთი, 1971 წ.
7. მომთაბარე მესაქონლეობა.
სოფ. ალგეთის სეზონური საძოვრების განლაგება და ნახევრად მომთაბარეთა მოძრაობა. ქვემო ქართლი, 1973 წ.
8. მთური მესაქონლეობის მარშრუტები.
ხანმატისა და ჭიქაურას საქონლისა და ცხვრის გადასარეკი გზები. ხევსურეთი, 1975 წ., პანკისის ხეობა, 1965 წ.
9. მთური მესაქონლეობის მარშრუტები.
სარწივისძირის, შუკაქალისა და თაგინურის საქონლის გადასარეკი გზები. ზემო რაჭა, 1970 წ., აჭარა, 1965 წ.
10. მთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტები.
მთათუშეთის ცხვრის გადასარეკი ტრასა ნაროვანისა და წოვათის განშტოებებით. თუშეთი, 1971—1974 წწ.
11. მთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტები.
ანარის საქონლის გადასარეკი გზა. სამეგრელო, 1969 წ.
12. მთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტები.
ლემბარდეს საქონლის გადასარეკი გზა. სამეგრელო, 1969 წ.
13. მთაბარული მესაქონლეობის მარშრუტები.
თრიალეთის ცხვრის გადასარეკი ტრასა ვარდისუბნის განშტოებით. თრიალეთი, 1973 წ.

შ ე ნ ი შ ე ნ ა : ატლასის მასალების ამ მონაკვეთში წარმოდგენილი რუკები და სქემები შეადგინა კარტოგრაფმა ე. ზაუტაშვილმა ავტორის ე. შამილასის მონაცემების მიხედვით.

ОПИСАНИЕ КАРТ И СХЕМ

Карты

1. Административное деление территории Грузии XIX в.
2. Административно-территориальное деление Грузинской ССР в 1930 г.
3. Покосы (вторая пол. XIX в.).
 4. Сельские семейные. 2. Горные семейно-патронимические. 3. Горные общесельские. 4. Сельские луга. 5. Церковно-святотелищные. 6. Общесельские — сааманато.
4. Покосы (20-е гг. XX в.).
 1. Сельские семейные. 2. Горные семейно-патронимические. 3. Горные общесельские. 4. Сельские луга. 5. Церковно-святотелищные. 6. Общесельские — сааманато.
5. Пастбища (вторая пол. XIX в.).
 1. Летние. 2. Зимние. 3. Сельские. 4. Весенне-осенние.
6. Пастбища (30-е гг. XX в.).
 1. Летние. 2. Зимние. 3. Сельские. 4. Весенне-осенние.
7. Равнинное скотоводство (вторая пол. XIX в.):
 1. Шалашное хозяйство. 2. Подсобное скотоводство.
8. Равнинное скотоводство (30-е гг. XX в.).
 1. Шалашное хозяйство. 2. Подсобное скотоводство.
9. Горное скотоводство (вторая пол. XIX в.).
 1. Отгонное скотоводство. 2. Внутриапийское скотоводство.
10. Горное скотоводство (30-е гг. XX в.).
 1. Отгонное скотоводство. 2. Внутриапийское скотоводство.
11. Перегонное скотоводство (вторая пол. XIX в.).
 1. Восходящее овцеводство и скотоводство. 2. Промежуточное овцеводство и скотоводство. 3. Нисходящее овцеводство.
12. Перегонное скотоводство (30-е гг. XX в.).
 1. Восходящее овцеводство и скотоводство. 2. Промежуточное овцеводство и скотоводство. 3. Нисходящее овцеводство.
13. Кочевое скотоводство (вторая пол. XIX в.).
 1. Полукочевое скотоводство.
14. Кочевое скотоводство (30-е гг. XX в.).
 1. Полукочевое скотоводство.
15. Скотопрогонные маршруты (вторая пол. XIX в.).
 1. Маршруты горного скотоводства. 2. Маршруты перегонного скотоводства. 3. Маршруты кочевого скотоводства.
16. Скотопрогонные маршруты (30-е гг. XX в.).
 1. Маршруты горного скотоводства. 2. Маршруты перегонного скотоводства. 3. Маршруты кочевого скотоводства.
17. Параллельные хозяйственные базы (вторая пол. XIX в.).
 1. Весенне-осенние лабави//сабосло. 2. Зимние лабави//сабосло. 3. Карави. 4. Агвара. 5. Джалона//лакада. 6. Сапарехо. 7. Каре//сакаре. 8. Саапуко. 9. Кало. 10. Бера. 11. Яздага.
18. Параллельные хозяйственные базы (30-е гг. XX в.).
 1. Весенне-осенние лабави//сабосло. 2. Зимние лабави//сабосло. 3. Карави.

4. Агвара. 5. Джалопа//лакада. 6. Сапарехо. 7. Каре//сакаре. 8. Саапуно.
9. Кало. 10. Бера. 11. Яздаги.

С х с м ы:

1. Равнинное скотоводство.

Размещение параллельных хозяйственных баз и пастбищ и других выгонов и движение скота с. Матани. Кахети, 1965 г.

1. Основное поселение. 2. Параллельные хозяйственные базы. 3. Отгон молочного скота. 4. Отгон рабочего скота. 5. Отгон недоюного и гулевого скота. 6. Отгон овец. 7. Пахотные участки. 8. Покосы. 9. Сельские пастбища. 10. Присельские пастбища. 11. Лесные пастбища. 12. Сады и виноградники.

2. Равнинное скотоводство.

Размещение параллельных хозяйственных баз и пастбищ и других выгонов и движение скота с. Наразени. Самегрело, 1969 г.

1. Основное поселение. 2. Параллельные хозяйственные базы. 3. Отгон крупного рогатого скота. 4. Отгон мелкого рогатого скота. 5. Пахотные участки.

6. Сельские пастбища. 7. Лесные пастбища.

3. Горное скотоводство.

Размещение параллельных хозяйственных баз и пастбищ и движение скота с. Датвиси. Хевсурети, 1975 г.

1. Основное поселение. 2. Субальпийское и альпийское поселения. 3. Параллельные хозяйственные базы. 4. Отгон молочного скота. 5. Отгон рабочего скота. 6. Отгон недоюного и гулевого скота. 7. Отгон овец и лошадей. 8. Отгон всех видов скота. 9. Пахотные участки. 10. Покосы. 11. Сельские пастбища. 12. Летние и зимние пастбища. 13. Лесные пастбища.

4. Горное скотоводство.

Размещение параллельных хозяйственных баз и пастбищ и движение скота с. Лексура. Сванети, 1968 г.

1. Основное поселение. 2. Субальпийские и альпийские поселения. 3. Параллельные хозяйственные базы. 4. Отгон молочного скота. 5. Отгон рабочего скота. 6. Отгон недоюного и гулевого скота. 7. Отгон мелкого рогатого скота и лошадей. 8. Отгон всех видов скота. 9. Пахотные участки. 10. Покосы. 11. Сельские пастбища. 12. Летние и зимние пастбища. 13. Лесные пастбища.

5. Перегонное скотоводство.

Размещение параллельных хозяйственных баз и пастбищ, и движение скота с. Диди чкони. Самегрело, 1968 г.

1. Основное поселение. 2. Летние и зимние поселения. 3. Параллельные хозяйственные базы. 4. Перегон крупного рогатого скота. 5. Летние пастбища. 6. Зимние пастбища. 7. Лесные пастбища. 8. Пахотные участки.

6. Перегонное овцеводство.

Размещение параллельных хозяйственных баз и пастбищ и движение овец с. Алвани. Кахети, 1971 г.

1. Основное поселение. 2. Летние и зимние поселения. 3. Параллельные хозяйственные базы. 4. Перегон всех видов овец. 5. Перегон недоюных овец. 6. Перегон ягнят и лошадей. 7. Летние пастбища. 8. Зимние пастбища. 9. Весеннеосенние пастбища. 10. Лесные пастбища. 11. Пахотные участки. 12. Сады и виноградники.

7. Кочевое скотоводство.

Размещение сезонных пастбищ и перемещение полукочевников с. Алгети. Нижняя Картли, 1973 г.

1. Поселение полукочевников. 2. Сезонное перемещение полукочевников. 3. Кишлаги. 4. Яздаги. 5. Яз-юрта. 6. Яилаги.

8. Скотопрогонные маршруты горного скотоводства.

Маршруты перегона овец и крупного рогатого скота к летним пастбищам Хамати и Чикаура. Хевсурети, 1975 г., Панкисское ущелье, 1965 г.

9. Скотопрогонные маршруты горного скотоводства.
Маршруты перегона овец и крупного рогатого скота к летним пастбищам Сарцивисдзირи, Шукачала и Тагнури. Берхия Рача, 1970 г., Аджария, 1965 г.
10. Скотопрогонные маршруты перевонного скотоводства.
Трасса перегона овец к летним пастбищам Горной Тушети разветвлениями Наровани и Цовата. Тушети 1971—1974 гг.
11. Скотопрогонные маршруты перевонного скотоводства.
Маршрут перегона крупного рогатого скота к летним пастбищам Анарня. Самегрело, 1969 г.
12. Скотопрогонные маршруты перевонного скотоводства.
Маршрут перегона крупного рогатого скота к летним пастбищам Лебарде. Самегрело, 1969 г.
13. Скотопрогонные маршруты перевонного скотоводства.
Трасса перегона овец к летним пастбищам Триалети разветвлением Вардисубани. Триалети, 1973 г.

Примечание: Представленные в данной части материалов атласа карты и схемы составлены картографом Е. К. Зауташвили по данным автора В. М. Шамиладзе.

ბაგულების აღწერილობა

- I. სოფ. ბოსოს საერთო ხედი. ხევსურეთი, 1965 წ.
- II. სოფ. მეკვიძეების ერთი უბანი. აჭარა, 1965 წ.
- III. სოფ. კიორას საერთო ხედი. ზემო რაჭა, 1970 წ.
- IV. სოფ. ეცერის ერთი უბანი. ზემო სვანეთი, 1968 წ.
- V. სოფ. მეკვიძეების ერთი უბანი სათიბებით. აჭარა, 1969 წ.
- VI. სოფ. ქენჭანის ერთი უბანი სასოფლო საძოვრებით. ქართლი, 1966 წ.
- VII. სოფ. ხელდულას ერთი უბანი. ქვემო სვანეთი, 1970 წ.
- VIII. სოფ. ომალოს სასოფლო სათიბები. თუშეთი, 1974 წ.
- IX. სარწივისძირის საზაფხულო საძოვრის დასახლების საერთო ხედი. ზემო რაჭა, 1970 წ.
- X. სარწივისძირის საზაფხულო საძოვრის დასახლების ერთი უბანი. ზემო რაჭა, 1970 წ.
- XI. შუაქალის საზაფხულო საძოვრის დასახლების ერთი უბანი. ზემო რაჭა, 1970 წ.
- XII. ჩირუხის საზაფხულო საძოვრის დასახლების საერთო ხედი. აჭარა, 1965 წ.
- XIII. სოფ. საგირთას ერთი კუთხე წოვათაში. თუშეთი, 1971 წ.
- XIV. მეცხვარის ბინა და ბაი სოფ. ფარსმის საზაფხულო საძოვარზე. თუშეთი, 1974 წ.
- XV. მეცხვარის ბინა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვარზე. თუშეთი, 1974 წ.
- XVI. მეცხვარის ბინა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვარზე. თუშეთი, 1974 წ.
- XVII. საქონლის ჯოგი ჯვრის უღელტეხილის საზაფხულო საძოვარზე. მთიულეთი, 1965 წ.
- XVIII. კობოხელის შუაქალის საზაფხულო საძოვარზე. ზემო რაჭა, 1970 წ.
- XIX. დაღაშის საზაფხულო საძოვრის დასახლების ერთი უბანი. ქვემო სვანეთი, 1970 წ.
- XX. საქონლის ჯოგი შავისწყერის საზაფხულო საძოვარზე. მესხეთი, 1972 წ.
- XXI. შუაქალის საზაფხულო საძოვრის დასახლების ერთი უბანი. ზემო რაჭა, 1970 წ.
- XXII. საქონლის ჯოგი შავისწყერის საზაფხულო საძოვარზე. მესხეთი, 1972 წ.
- XXIII. ცხვრის ფარების გადარეკვა წოვათის საზაფხულო საძოვარზე. თუშეთი, 1971 წ.
- XXIV. წოვათის საზაფხულო საძოვრების საერთო ხედი. თუშეთი, 1971 წ.
- XXV. მეცხვარის ბინა ალაზნისთავის საზაფხულო საძოვარზე. თუშეთი, 1974 წ.
- XXVI. შავისწყერის საზაფხულო საძოვრის დასახლების ერთი უბანი. მესხეთი, 1972 წ.
- XXVII. სოფ. ლეზისკარის საზაფხულო საძოვრები. ხევსურეთი, 1965 წ.
- XXVIII. სოფ. ლების სასოფლო საძოვრების ერთი უბანი. ზემო რაჭა. 1970 წ.
- XXIX. ლაბავი სოფ. ნაკრის საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვარზე. ზემო სვანეთი, 1975 წ.
- XXX. ლაბავი სოფ. ლეხთავის საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვარზე. ზემო სვანეთი, 1975 წ.
- XXXI. ზოფხითოს საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვრის დასახლების საერთო ხედი. ზემო რაჭა, 1970 წ.
- XXXII. ლაბავი სოფ. ჩიშის საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვარზე. ზემო სვანეთი, 1968 წ.
- XXXIII. სოფ. ლეკურას ლაბაის ტყიანი საძოვრები ლახაშრში. ქვემო სვანეთი, 1970 წ.
- XXXIV. ლაბავი სოფ. ლახაშელას საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვარზე. ზემო სვანეთი, 1968 წ.
- XXXV. კარე ექვხას საგაზაფხულო-საშემოდგომო საძოვარზე. სამეგრელო, 1969 წ.
- XXXVI. თივის აღება სოფ. მლეთას სათიბებში ჯვრის უღელტეხილზე. მთიულეთი, 1965 წ.
- XXXVII. სოფ. მეკვიძეების სათიბები ბულულებით. აჭარა, 1969 წ.
- XXXVIII. თივის დაბულულება სოფ. მუაშში. ქვემო სვანეთი, 1970 წ.
- XXXIX. თივის ბულული სოფ. მუაშის სათიბში. ქვემო სვანეთი, 1970 წ.
- XL. სოფ. მეკვიძეების სათიბების ერთი უბანი. აჭარა, 1969 წ.
- XLI. კარავი ჩეგოლას საზაფხულო საძოვარზე. სამეგრელო, 1969 წ.
- XLII. მეყოფე ჩოთო არქანია სოფ. შუევიდან. სამეგრელო, 1969 წ.
- XLIII. თივის გადატანა ზურგით ს. შუბანში. აჭარა, 1962 წ.

- XLIV. სოფ. დუისის სასოფლო სათიბები ხორაქოში. პანკისის ხეობა, 1966 წ.
- XLV. ცხვრის ფარა საღამოს ტბასთან. თრიალეთი, 1973 წ.
- XLVI. მომთაბარეთა თაბუნი თბილისის სანახებში.
- XLVII. პარვა — მომთაბარეთა ურემი თბილისის სანახებში.
- XLVIII. მომთაბარეთა გადასვლა თრიალეთის საზაფხულო საძოვარზე.
- XLIX. მომთაბარეთა აქლემის ქარავანი თბილისის სანახებში.
- L. 1. ქობი, საბძელი, გომი, ჩარდახი და ბაკი სოფ. მირზაანის ცალოზე. საერთო ხედი. კახეთი, 1965 წ. 2. სოფ. მირზაანის ცალოს, ჩარდახისა და ბაის გეგმა. 3. სოფ. მირზაანის ცალოს, ქობის, საბძელისა და გომის გეგმა.
- LI. 1. სოფ. დიდაქარის ერთი უბანი. აჭარა, 1965 წ.
2. ფერდა სოფ. ქვანის საგაზაფხულო-საშემოდგომი საძოვარზე პერანგაში. აჭარა, 1965 წ.
3. გოდერძის საზაფხულო საძოვრის დასახლების ერთი უბანი. აჭარა, 1965 წ.
- LII. 1. ქობი—ჩამგვალბინა, საცხვარე, სახბოვრე, ბაკი და სალორე სარწივისძირის საზაფხულო საძოვარზე. საერთო ხედი და გენგეგმა. ზემო რაჭა, 1970 წ. 2. სარწივისძირის ქობის ინტერიერი. 3. სარწივისძირის ქობის გეგმა. 4. სარწივისძირის ქობის კრილი $a=a$.
- LIII. 1. ქობი—დაბაზი და საცხვარე ზანზობის საზაფხულო საძოვარზე. მესხეთი, 1972 წ.
2. ზანზობის ქობის ინტერიერი. 3. ზანზობის ქობის გეგმა და კრილი $a=a$.
- LIV. 1. კარავი, აგვარა და ოგინე II ოქაბულე დეირას მთის საზაფხულო საძოვარზე. საერთო ხედი და გენგეგმა. სამეგრელო, 1969 წ. 2. დეირას კარავის გეგმა. 3. დეირას კარავის კრილი $a=a$. 4. დეირას კარავის კრილი $b=b$. 5. დეირას კარავის ფასადი.
- LV. დეირას კარავის ინტერიერი.
- LVI. 1. ბინა, ბაკი, ფარეხი და ფურნე შირაქის საზამთრო საძოვარზე. საერთო ხედი და გენგეგმა. კახეთი, 1966 წ. 2 შირაქის ბინის, ბაისა და ფურნეს გეგმა და კრილი. $a=a$.
- LVII. 1. ბინა, ბაკი, ჰალილი და ფარეხი იაღლუქას საზამთრო საძოვარზე. საერთო ხედი და გენგეგმა. ქვემო ქართლი, 1967 წ. 2. იაღლუქას ბინის კრილი $b=b$, 3. იაღლუქას ბინის კრილი $a=a$. 4. იაღლუქას ბინისა და ბაის გეგმა.
- LVIII. 1. ბინა, საკოდე და ბაკი წოვათის საზაფხულო საძოვარზე. საერთო ხედი. თუშეთი, 1971 წ. 2. წოვათის საკოდეს გეგმა და კრილი $a=a$, 3. წოვათის ბინის, საკოდესა და ბაის გენგეგმა, 4. წოვათის ბინის გეგმა და კრილი $a=a$.

შ ე ნ ი შ ე ნ ა: ტაბულეებში წარმოდგენილი ფოტოსურათებიდან XLVI—XLIX ამოღებულა ერმაკოვის ფოტოალბომიდან, XXIX—XXX ეკუთვნის შ. ჩართოლანს, ყველა დანარჩენი კი ვადაღებულია ავტორის— ე. შამილადის მიერ. არქიტექტურული ჩანახატებისა და ჩანახატებისაგან LIII 1—3, LIV 1—5 და LV ეკუთვნის მხატვარ არქიტექტორს გ. შვანიას, ხოლო LVIII 1—4 — არქიტექტორ ე. ზახტაძეს. ყველა დანარჩენი ჩანახატი და ჩანახატი შესრულებულია მხატვარ-არქიტექტორის ქ. შიქელაძის მიერ.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- I. Общий вид с. Бисо. Хевсурети, 1965 г.
- II. Уголок с. Мекендзееби. Аджария, 1965 г.
- III. Общий вид с. Чиора. Верхняя Рача, 1970 г.
- IV. Уголок с. Ецери. Верхняя Сванети, 1968 г.
- V. Уголок с. Мекендзееби с покосами. Аджария, 1969 г.
- VI. Уголок с. Кенкаани с сельскими пастбищами. Картли, 1966 г.
- VII. Уголок с. Хеледула. Нижняя Сванети, 1970 г.
- VIII. Сельские покосы с. Омало. Тушети, 1974 г.
- IX. Общий вид поселения на летних пастбищах Сарцивсдзирн. Верхняя Рача, 1970 г.
- X. Уголок сезонного поселения на летних пастбищах Сарцивсдзирн. Верхняя Рача, 1970 г.
- XI. Уголок сезонного поселения на летних пастбищах Шукачала. Верхняя Рача, 1970 г.
- XII. Общий вид сезонного поселения на летних пастбищах Чирухи. Аджария, 1965 г.
- XIII. Уголок с. Сагирта в Цовата. Тушети, 1971 г.
- XIV. Хижина овцеводов-бина и загон для овец-баки на летних пастбищах с. Парсма. Тушети, 1974 г.
- XV. Хижина овцеводов-бина на летних пастбищах Алазнистави. Тушети, 1974 г.
- XVI. Хижина овцеводов-бина на летних пастбищах Алазнистави, Тушети, 1972 г.
- XVII. Стадо крупного рогатого скота на летних пастбищах Крестового перевала. Мтиулети, 1965 г.
- XVIII. Хижина скотоводов-кохбосели на летних пастбищах Шукачала. Верхняя Рача, 1970 г.
- XIX. Уголок сезонного поселения на летних пастбищах Даднаши. Нижняя Сванети, 1970 г.
- XX. Стадо крупного рогатого скота на летних пастбищах Шавшисцвери. Месхети, 1972 г.
- XXI. Уголок сезонного поселения на летних пастбищах Шукачала. Верхняя Рача, 1970 г.
- XXII. Стадо крупного рогатого скота на летних пастбищах Шавшисцвери. Месхети, 1972 г.
- XXIII. Перегон овец на летние пастбища Цовата. Тушети, 1971 г.
- XXIV. Общий вид летних пастбищ Цовата. Тушети, 1971 г.
- XXV. Хижина овцеводов-бина на летних пастбищах Алазнистави. Тушети, 1974 г.
- XXVI. Уголок сезонного поселения на летних пастбищах Шавшисцвери. Месхети, 1972 г.
- XXVII. Летние пастбища с. Лебанскарн. Хевсурети, 1965 г.
- XXVIII. Уголок сельских пастбищ с. Геби. Верхняя Рача, 1970 г.
- XXIX. Параллельная хозяйственная база-Лабави на весенне-осенних пастбищах с. Накри. Верхняя Сванети, 1975 г.
- XXX. Лабави на весенне-осенних пастбищах с. Лехтаги. Верхняя Сванети, 1975 г.
- XXXI. Общий вид сезонного поселения на весенне-осенних пастбищах Зопхито. Верхняя Рача, 1970 г.
- XXXII. Лабави на весенне-осенних пастбищах с. Ханши. Верхняя Сванети, 1968 г.
- XXXIII. Лесные пастбища Лабави с. Лексура в Лахаширн. Нижняя Сванети, 1970 г.
- XXXIV. Лабави на весенне-осенних пастбищах с. Лахамула. Верхняя Сванети, 1968 г.
- XXXV. Параллельная хозяйственная база-каре на весенне-осенних пастбищах Ечеха. Самегрело, 1969 г.
- XXXVI. Уборка сена в покосах с. Млета на Крестовом перевале. Мтиулети, 1965 г.

- XXXVII. Покосы с. Мекендзесби с копами сена. Аджария, 1969 г.
- XXXVIII. Установка копны в с. Муаши. Нижняя Сванети, 1970 г.
- XXXIV. Копна сена в покосе с Муаши. Нижняя Сванети, 1970 г.
- XLI. Хижина скотоводов-карави на летних пастбищах Чегола. Самегрело, 1969 г.
- XL. Уголок покосов с. Мекендзесби. Аджария, 1969 г.
- XLII. Пастух Чото Арканя из с. Мужава. Самегрело, 1969 г.
- XLIII. Перенос сена в с. Шубани. Аджария, 1962 г.
- XVIV. Сельские покосы с. Дунси в Зопхито Панкисское ущелье, 1966 г.
- XLV. Отары овец у озера Сагамо. Триалети, 1973 г.
- XLVI. Табун кочевников в окрестностях Тифлиса.
- XLVXX. Харва-арба кочевников в окрестностях Тифлиса.
- XLVIII. Переход кочевников на летние пастбища Триалети.
- XLIX. Караван верблюдов кочевников в окрестностях Тифлиса.
- L. 1. Хижина пахарей-кохи, саманник-сабдзели, хлев-гомн, навес для хозяйственного инвентаря-чардахи и загон для скота-баки в комплексе тока-кало с. Мирзаани. Общий вид. Кахети, 1965 г.
2. План Кало, чардахи и баки с. Мирзаани.
3. План Кало, кохи, сабдзели и гомн с. Мирзаани.
- LI. 1. Уголок с. Дидаджара. Аджария, 1965 г.
2. Параллельная хозяйственная база-перда на весенне-осенних пастбищах Перанга с. Чвана. Аджария, 1965 г.
3. Уголок сезонного поселения на летних пастбищах Годердзи. Аджария, 1965 г.
- LII. 1. Хижина-джамгвалбина, овчарня-сацхвре, телятник-сахбовре, загон для скота-баки и свинарник-сагоре на летних пастбищах Сарцивдзирн. Общий вид и генплан. Верхняя Рача, 1970.
2. Интерьер джамгвалбина. Сарцивдзирн.
3. План джамгвалбина. Сарцивдзирн.
4. Разрез джамгвалбина. Сарцивдзирн.
- LIII. 1. Хижина скотоводов-дарбази и овчарня на летних пастбищах Занзоби. Месхети, 1972 г.
2. Интерьер дарбази. Занзоби.
3. План и разрез дарбази. Занзоби.
- LIIV. 1. Хижина скотоводов — каравн, загон для скота — агвара и телятник — огине//окабуле на летних пастбищах Двира. Общий вид и генплан. Самегрело, 1969 г.
2. План каравн. Двира.
3. Разрез а-а каравн. Двира.
4. Разрез в-в каравн. Двира.
5. Фасад каравн. Двира.
- LV. Интерьер каравн. Двира.
- LVI. 1. Хижина овцеводов-бина, загон для овец-баки, пекарня-пурне и зимний загон для овец-парехи на зимних пастбищах Шираки. Общий вид и генплан. Кахети, 1966 г.
2. План и разрез бина, баки и пурне. Шираки.
- LVII. 1. Хижина овцеводов-бина, загон для ягнят-баки, загон для скота-агили и загон для овец-парехи на зимних пастбищах Яглуджа. Общий вид и генплан. Нижняя Картли, 1967 г.
2. Разрез в-в бина. Яглуджа.
3. Разрез а-а бина. Яглуджа.
4. План бина и баки. Яглуджа.
- LVIII. 1. Хижина овцеводов-бина, помещение для переработки и хранения сыра — сакоде и загон для овец-баки на летних пастбищах цовата. Общий вид. Тушети, 1971 г.
2. План и разрез а-а сакоде. Цовата.
3. Генплан бина, сакоде и баки. Цовата.
4. План и разрез а-а бина. Цовата.

I

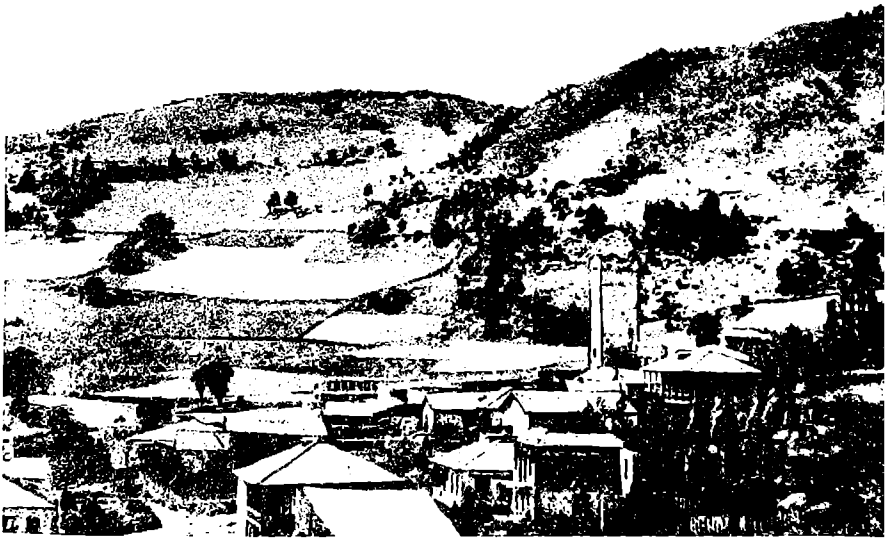
II

III

IV

V

VI

VII

VIII

17

X

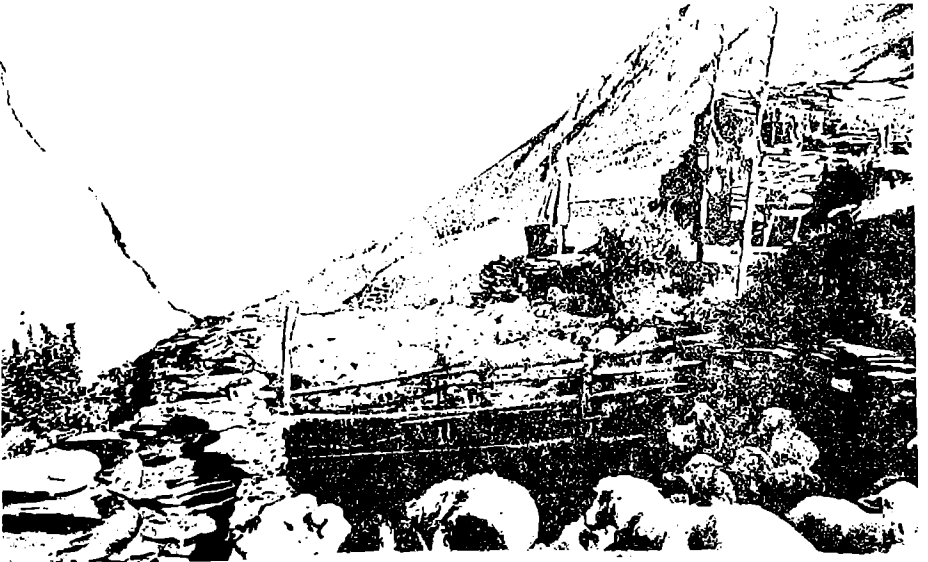

XIII

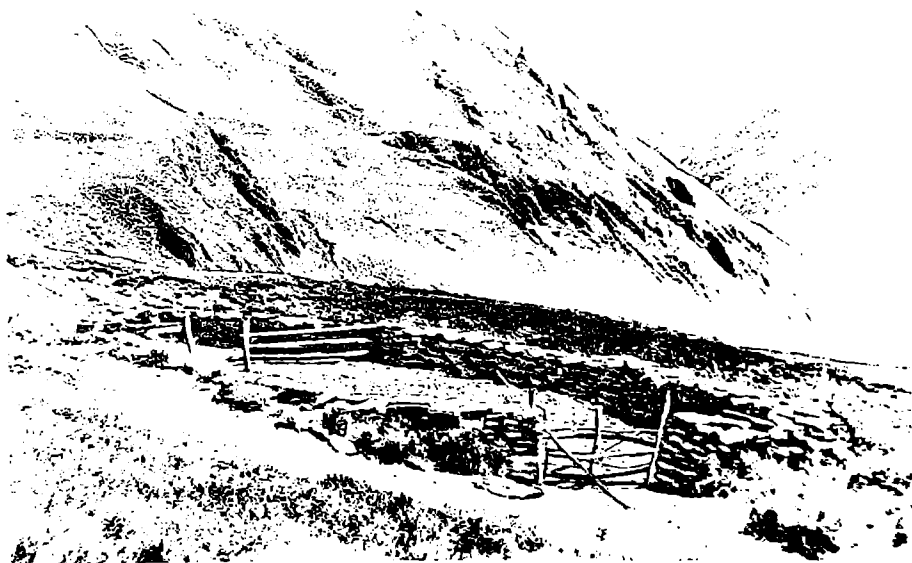
XIV

XV

XVI

XVII

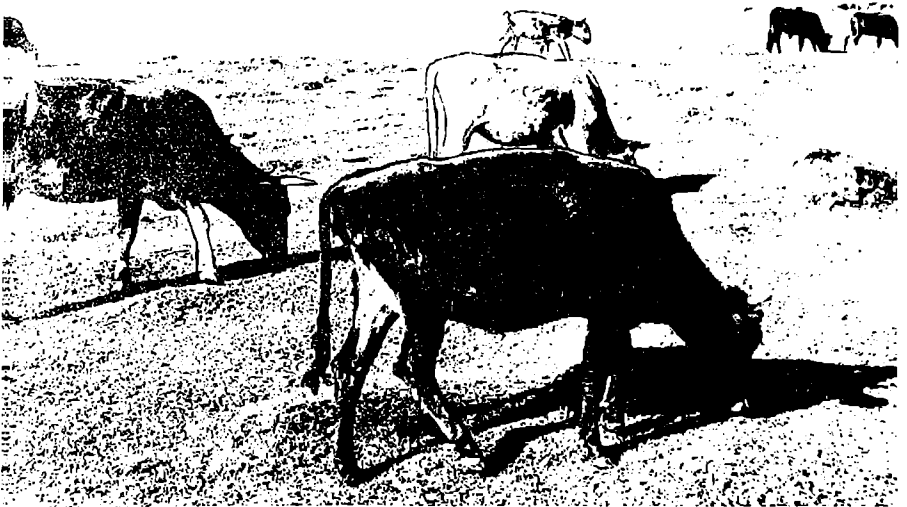
XVIII

XIX

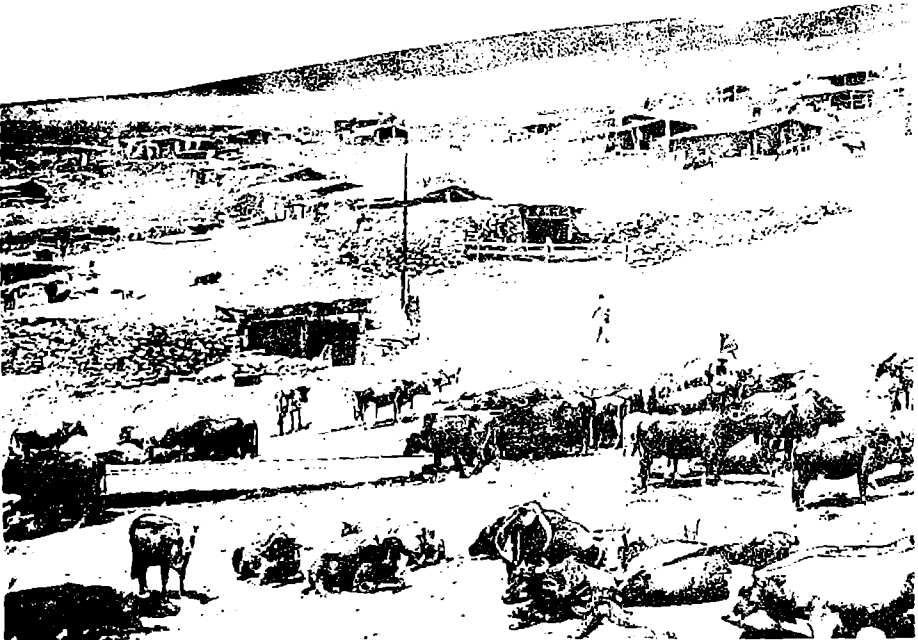
XX

XXI

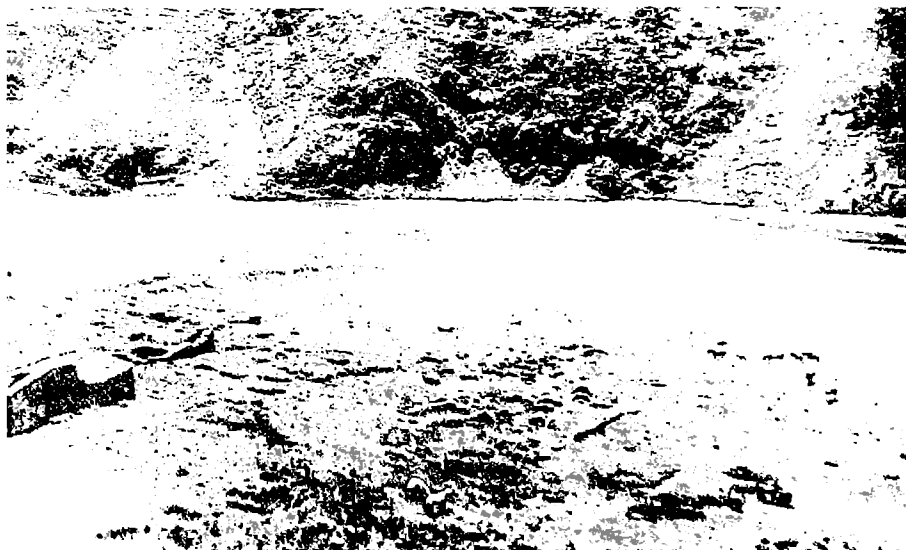
XXII

XXIII

XXIV

XXV

XXVI

XXVII

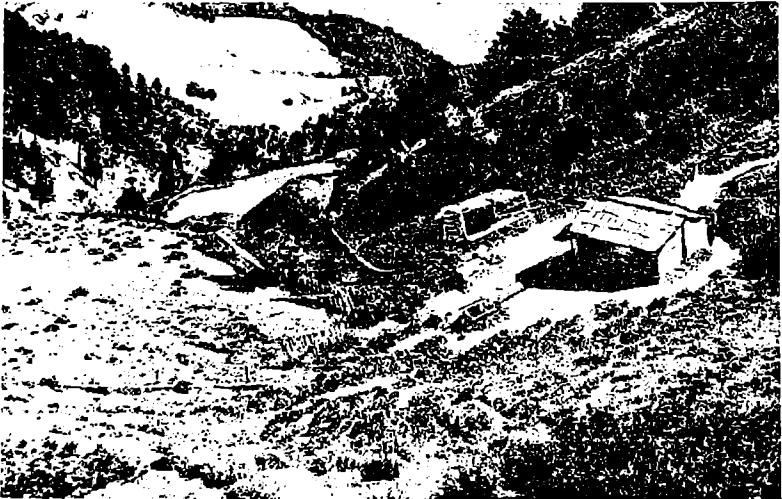
XXVIII

XXIX

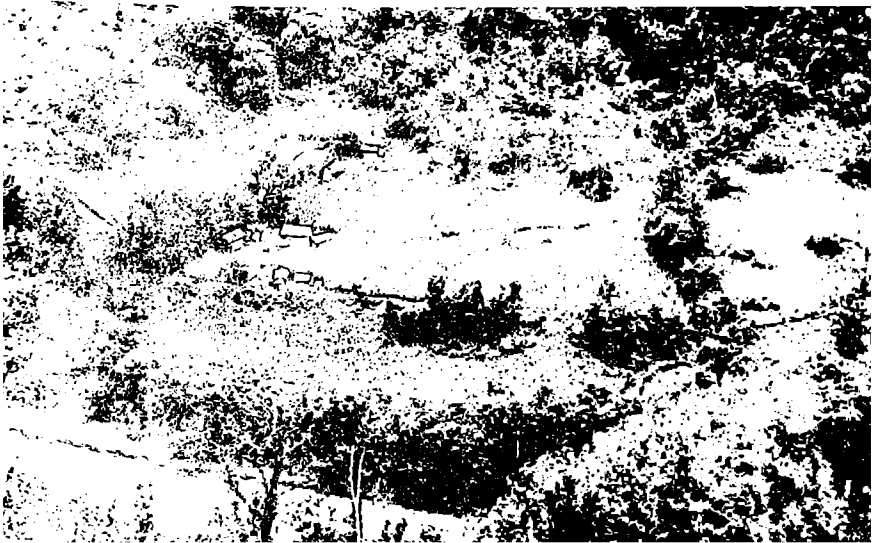
XXX

XXXI

XXXII

XXXIII

XXXIV

XXXV

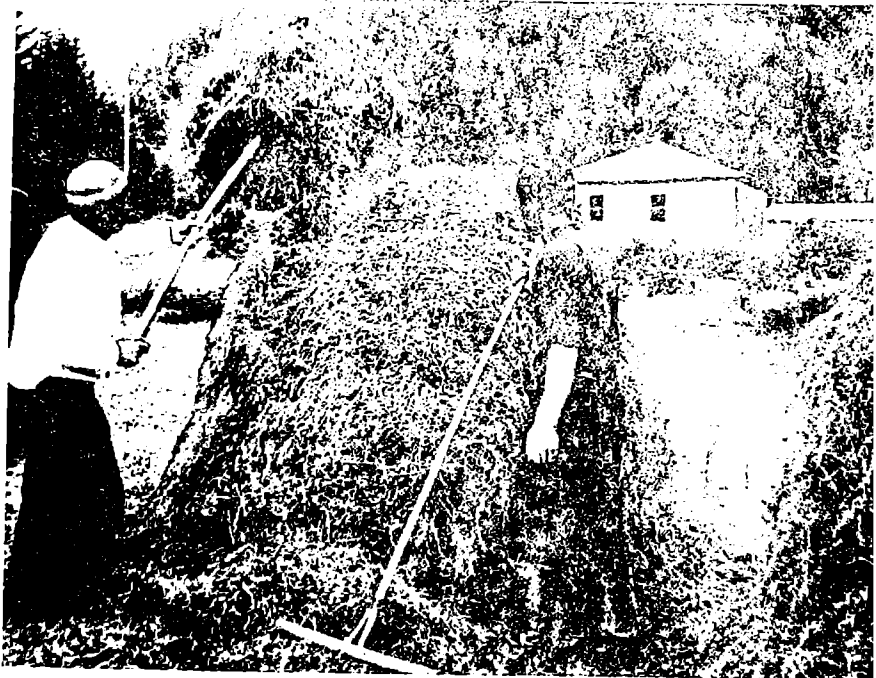

XXXVI

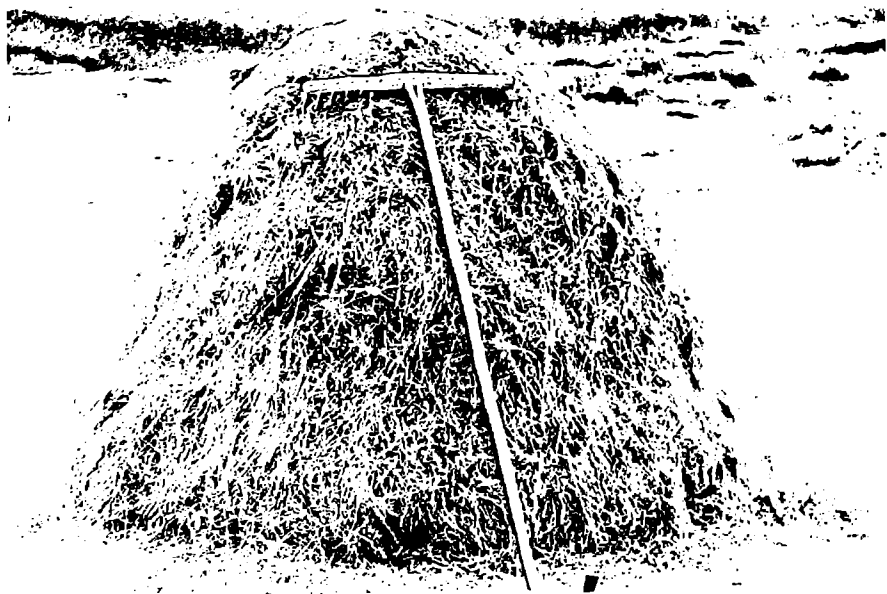

XXXVIII

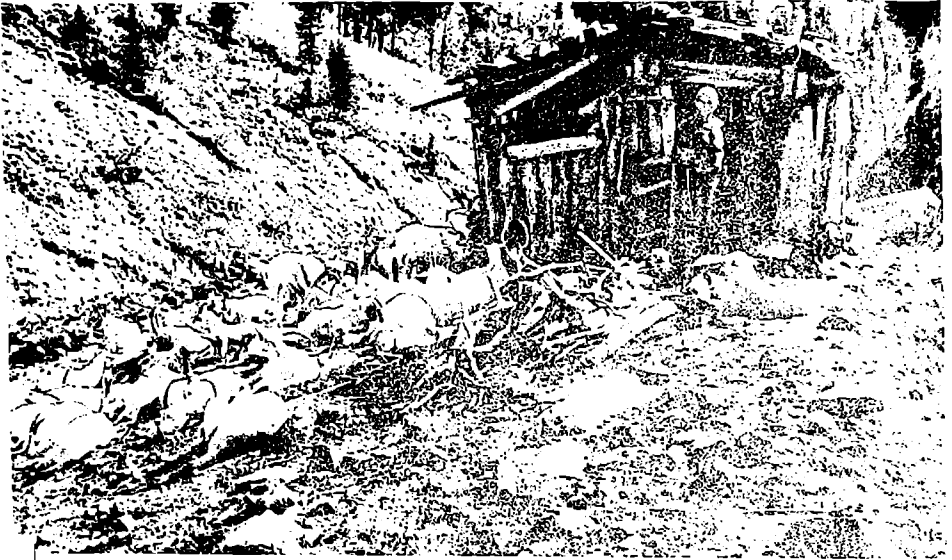
XXXIX

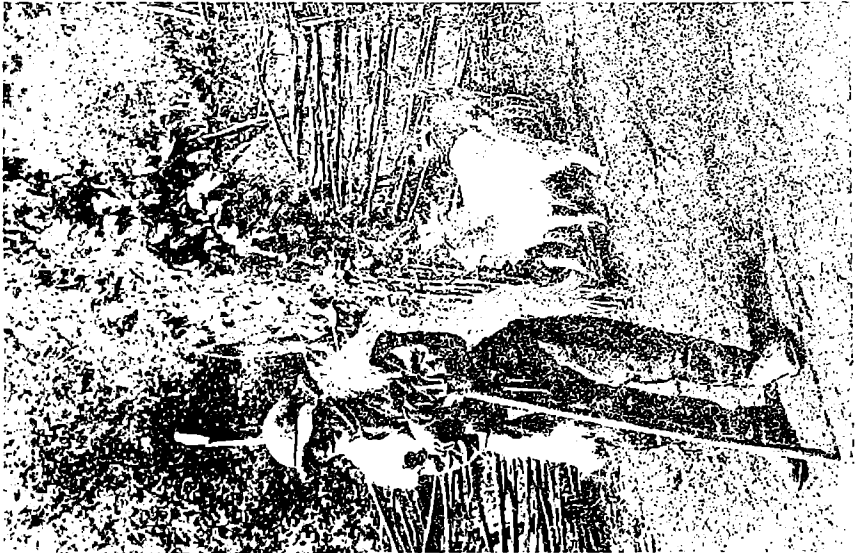
XL

XLI

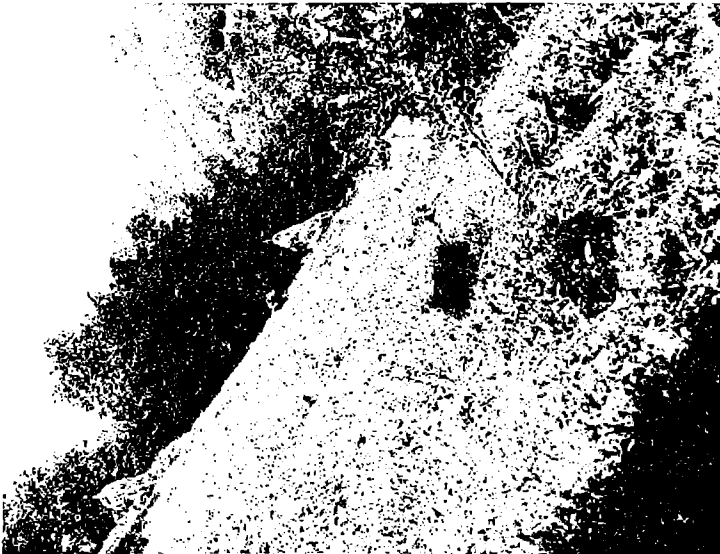
XLII

XLIII

XLIV

XLV

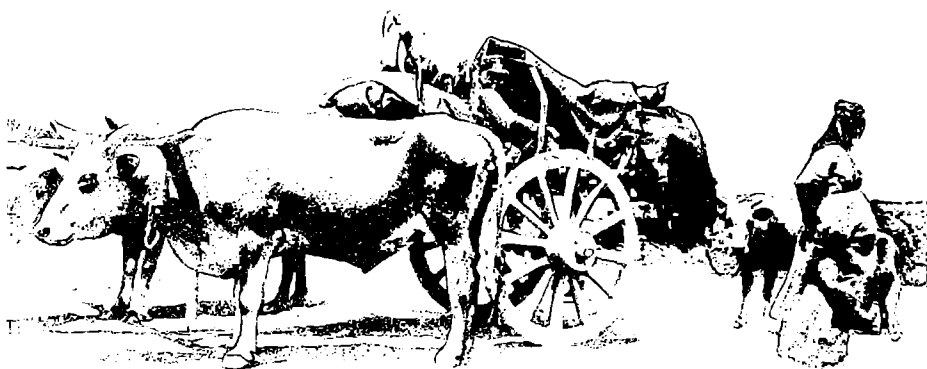
XLVI

XLVII

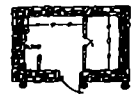
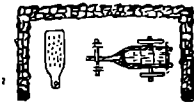
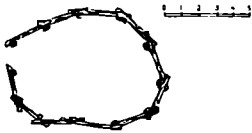
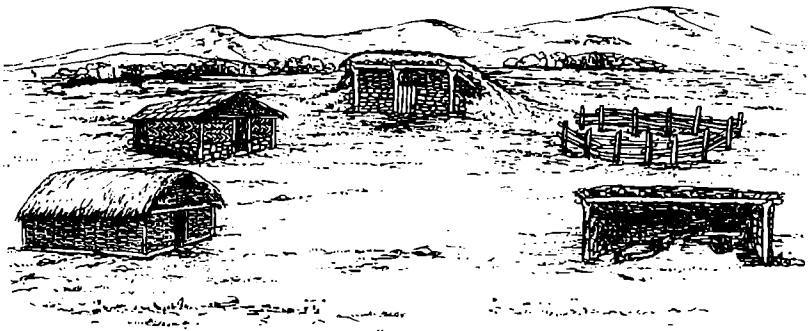

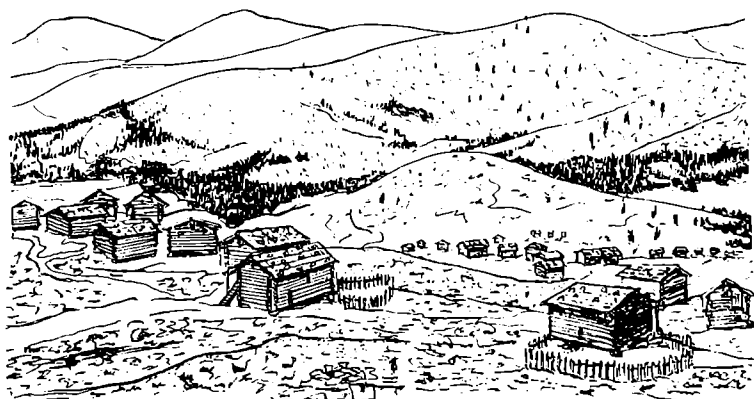
XLVIII

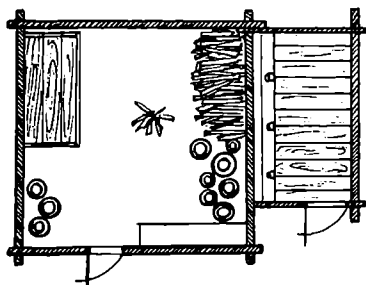
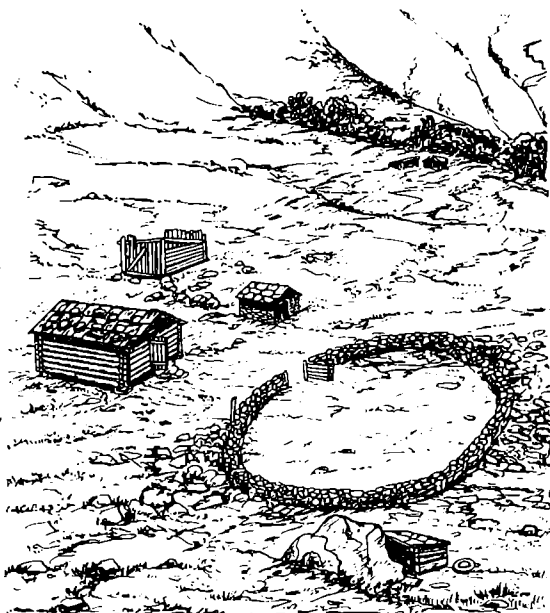
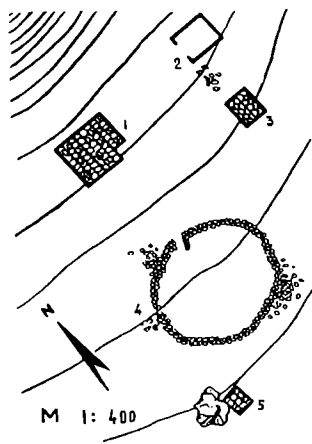

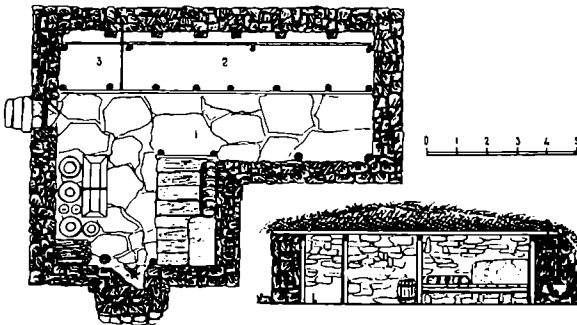
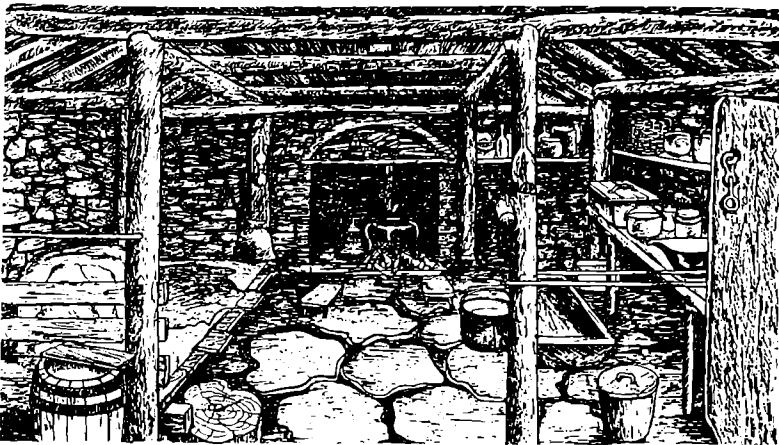
XLIX

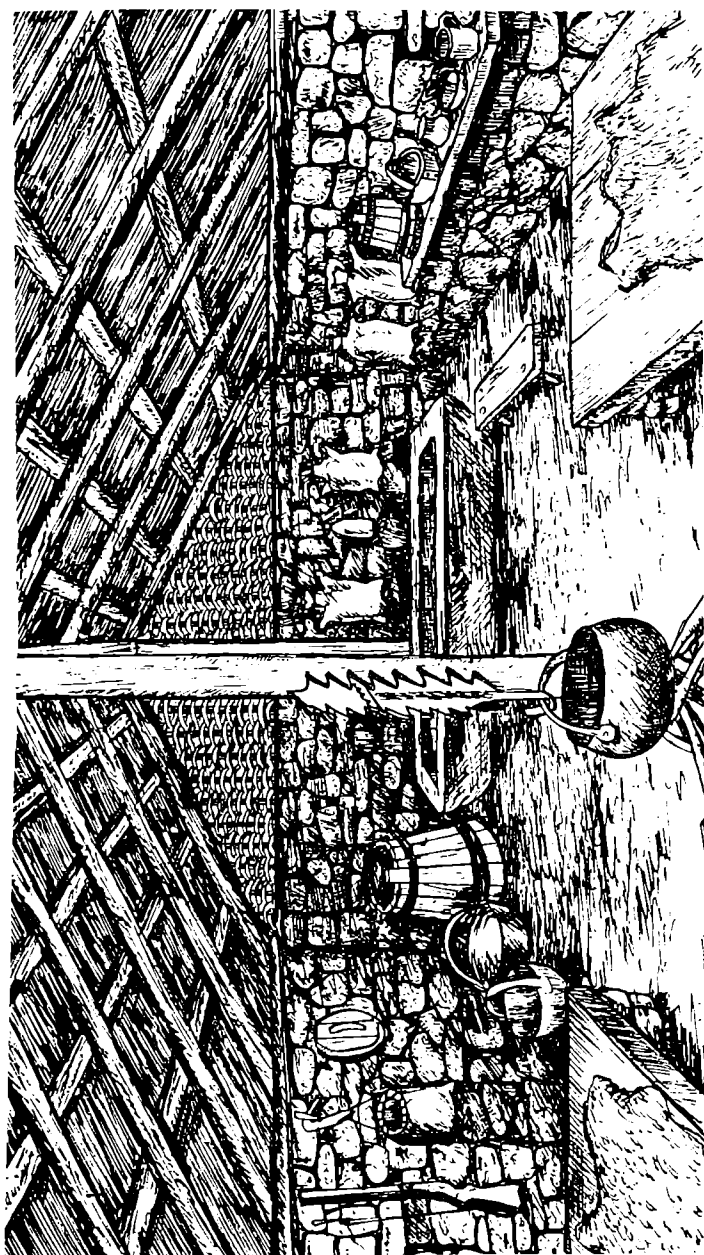

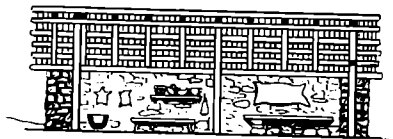
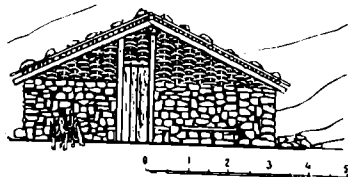
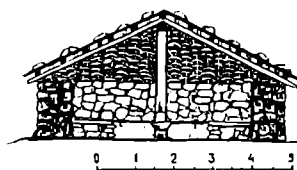
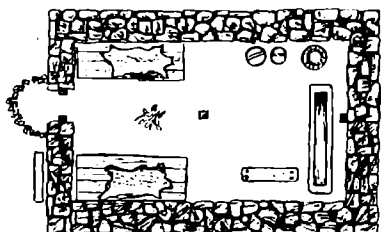
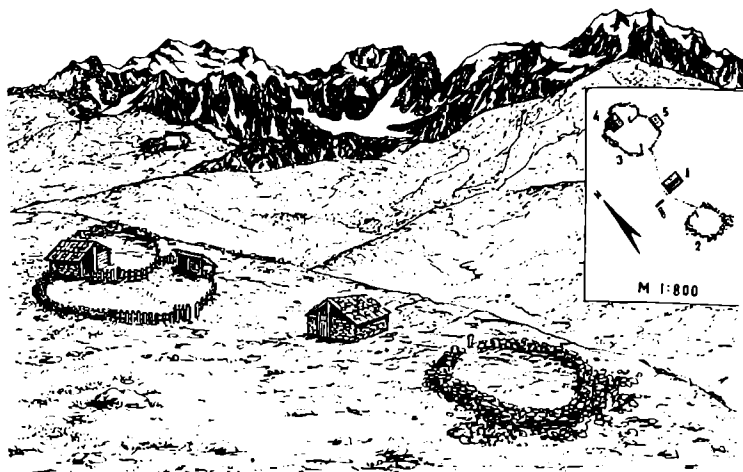

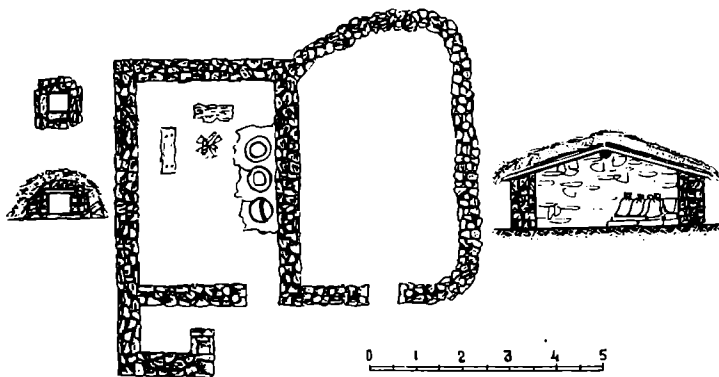
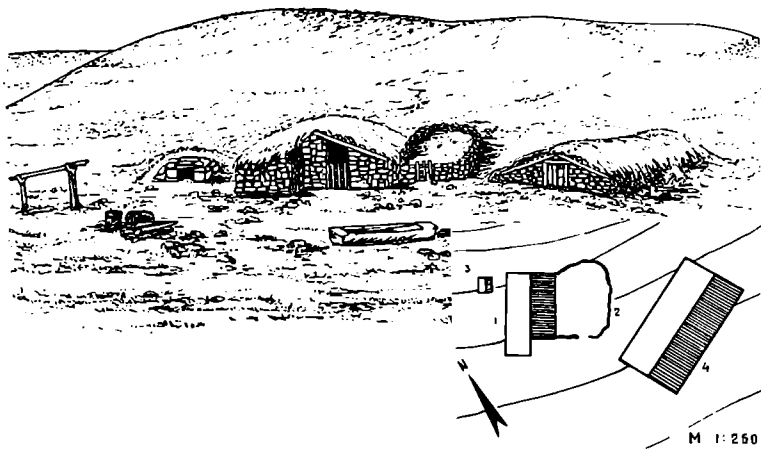

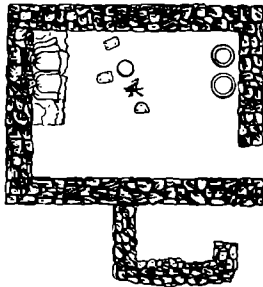
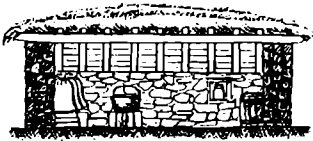
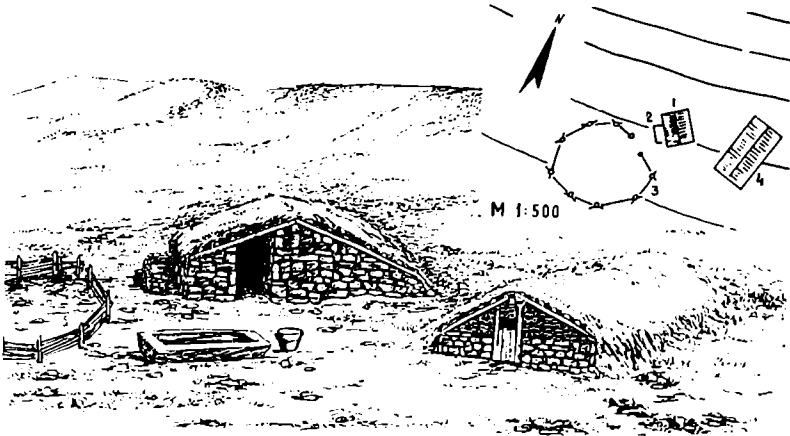

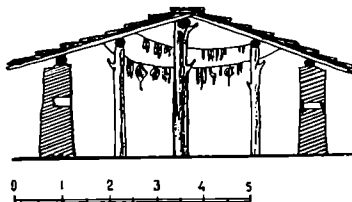
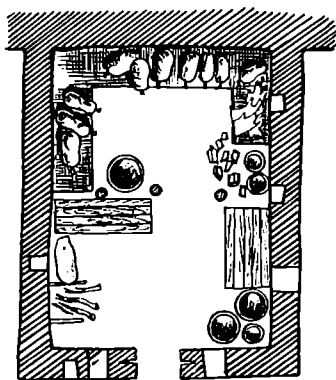
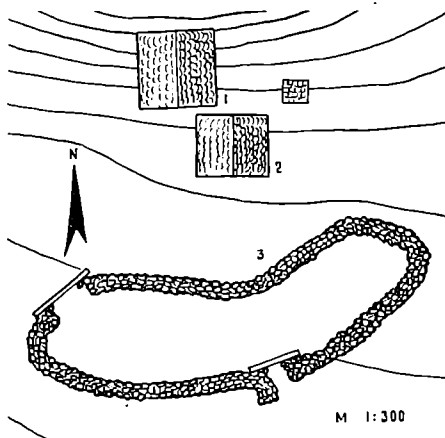
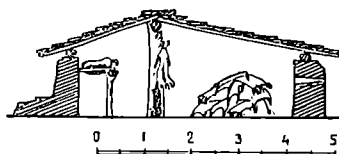
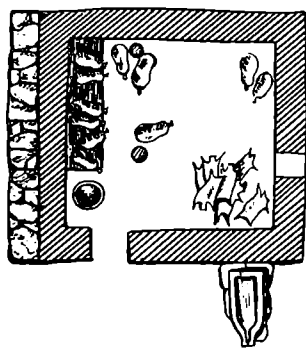
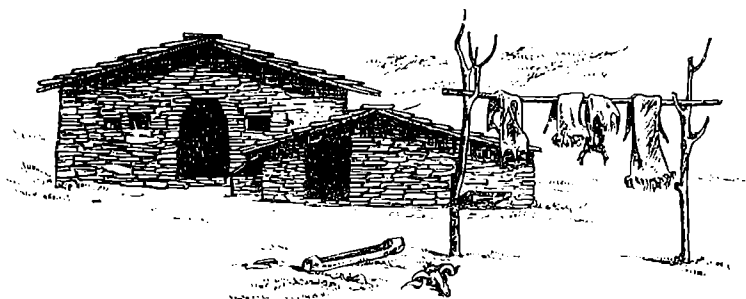

LVI

შ ი ნ ა ა რ ს ი

გეგმვალი	3
მესაქონლეობის ფორმათა კლასიფიკაციის პრინციპები	10
მესაქონლეობის ფორმათა ისტორიული განვითარების პროცესი	21
სათიბები	49
სამოვრები	62
ბარული მესაქონლეობა	90
მთური მესაქონლეობა	100
შთაბარული მესაქონლეობა—ტრანსჰუმანსე	109
მომთაბარე მესაქონლეობა	120
მესაქონლეობის მარშრუტები	128
პარალელური სამეურსეთო ბაზები	144
Резюме	158
შემოკლებათა ახსნა	162
ილუსტრაციები ტექსტში	163
Иллюстрации в тексте	164
რუკებისა და სქემების აღწერილობა	165
Описание карт и схем	167
ტაბულების აღწერილობა	170
Описание таблиц	171
ტაბულები	175